84(4Бел)-4
В650

Ф. Войнич

Овод

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

8 ТМ® Т. I млн. З. 2146—85

Этель Лилиан Войнич

Овод

84(4Вел)-4
Б 650

Алтай тилге
А. АДАРОВ кöчÿрген
Jурукчы
И. И. МИТРОФАНОВ.

0 120 V

Горно-Алтайская областная
библиотека
им. М.И. Калинина

5-В Эл-0-60

Башпанкы бөлүк

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

Артур Пизаныҥ духовный семинариязыныҥ[1] библиотеказында алкыштар бичилген јўзўн-јўўр чаазындарды ары-бери ылгап, көрўп отурды. Июнь айдыҥ изў, чек ле тынчып калган энгири турган. Көзнөктөр ачык, је олордыҥ көжөгөлөрин тўжўрип салган. Абыс Монтанелли бичиирин токтодып ийеле, чаазындардыҥ листтерин ачып, кычырып отурган кара чачту уулга эрке көрди.

— Табылбайт па, карындаш? Тийбе. Мен ол јерди јаҥыдаҥ бичип саларым. Ол чаазын, байла, табылбай калган туру. Сен оны тегин ле јерге бедрединг ошкош.

Монтанеллиниҥ коо, ару, өткўн, энедеҥ чыгарда, јаан ийделў эрмек айдар болуп бўткен ўни, Артурга нени-нени айтканда, сўрекей эрке угулат.

— Јок, адабыс, мен оны таап аларым. Ол мында. Мен кичинек те алаҥзыбай турум. Јаҥыдаҥ бичиир болзоор, ол јылыйган чаазында бичиген немени ончозын эске алынып болбозоор.

Монтанелли токтодып салган ижин оноҥ ары бўдўре берди. Кайда да тышкары, көзнөктиҥ ары јанында, канатту коҥустыҥ ўзўги јок кыҥылдаганы, оромдо тымыкты кенетийин ўзе согуп, «кой јиилек, кой јиилек!» деп, јиилектер садаачыныҥ чөйө, кунукчылду кыйгырганы угулат.

— Адабыс, таап алдым!

Айылындагы улусты сўре ле кыјыраҥтыдып туратан

---

[1] Духовный семинария — абыстар ўредетен ўредўлў заведение.

табыш јок, араай јымжак базыдыла Артур Монтанеллиге базып келди. Ол одузынчы јылдарда орто бай јаткан англијский биледе чыккан уулга чек тўнгей эмес, он алтынчы чакта чыккан итальянецке тўнгей, арык, сырсак, бијик эмес сынду уул болгон. Оныҥ колдоры, буттары кичинек, бастыра бойы јуунак, јараш, кабактары чијик кара, эриндери эптў, эрке болгон. Ол эрмек айтпай, кыймык јок отурганда, эр кижиниҥ кијимин кијип алган кеберкек кыска бўдўштеш болгон. Је качан ијделў, ээлгир бойы кыймыктанып ијгенде, ол тырмактарын јажырып алган, кижи ўредип салган бар деп анга бўдўштеш көрўнетен.

— Таап алдыҥ эмеш пе? Артур, сен јок болзоҥ, мен не болор эдим? Ончо ло немени јылыйтып јўредим. Је, болор... Бичижимди мында ла божодып саладым. Эмди сад јаар баралы, мен сениҥ ижиҥе болужып берейин. Сен нени ондоп болбой турыҥ?

Олор монастырьдыҥ тымык, койу көлөткөлөрлў садына кирип келдилер. Семинариа доминиканский монастырьдыҥ эски туразында болгон. Эки јўс јыл мынаҥ кайра бу туранı айландыра ару, садтагы агаштардыҥ ла јыраалардыҥ баштарын јараштыра кезип салган туратан эди. Эмди ондый эмес... Бу туранıҥ јанында јўзўнјўўр өзўмдерди кичееп, өскўрип туратан ак кијимдў монахтар[1] кажы чакта өлгўлеп, чиригилеп калган. Је ондый да болзо, јайдыҥ јылу тўндеринде ле энгирлеринде јажыл өлөҥниҥ ле јараш чечектердиҥ јараш јыды јытанат, јаҥыс ла олордыҥ ўрендерин кем де јууп, эм јазабай јат. Таштардыҥ јарыктарынаҥ өлөҥ өзўп, туранıҥ јанында колодецти баргаа туй базырып салган. Роза деп чечектер торт ло јерликшип, саптары узундап, јолдорды јакалай толголып калган јадат. Грядаларда јаан кызыл мак чечектер јаркынду кызаргылайт. Бијик чаҥкыр коҥкочоктор уужалып калган өлөҥдөрдиҥ ўстўне энчејет. Јелбер бўрлў јебрен агаштыҥ будактары төмөн салактап, бойыныҥ јажыл јалбырактарлу јараш бажын араай ла кунукчылду ары-бери јайкайт.

Садтыҥ бир толугында јаан, байбак, јажыл магнолия турды. Оныҥ јажыл бўрлериниҥ ортозынаҥ, јурукчы јурап эткендий, сўттий ак чечектер көрўнет. Мында ок

---

[1] Монах — бастыра јўрўмин кудайга учурлаган, монастырьда јаткан эр кижи.

малтала чаап эткен такта-отургуш турды. Монтанелли ого отурып алды.

Артур университетте философияны ӱренип туратан. Кандый бир уур шӱӱлте туштай бергенде, ол бу шӱӱлтени јартап беригер деп Монтанеллиден сурайтан. Артур качан да семинарияда ӱренбеген, је ондый да болзо билгирдиң ончо бӧлӱктери аайынча терең билери јанынаң Монтанелли ого јаан тоомјылу кижи болгон.

— Мен эмди барадым — деп, Артур јарт эмес шӱӱлтени јартадып алала, айтты. — Айса, мен слерге керек болорым ба?

— Јок, эм тура ижимди божодып салдым, је бир кезек ӧйгӧ, теп ле тегин мениле кожо отур деп айдар кӱӱним бар. Сен бош по?

— Ээ!

Ол агашка јӧлӧнип алала, бажын каңкайтып, чаңкыр теңериниң тӱбинде јӱк ле мызылдажып көрӱнип келген баштапкы јылдыстарды койу јажыл бӱрлер өткӱре ајыктап турды. Кара кирбиктериниң алдынаң санаркап көрӱп турган толо јажытту чаңкыр көстӧри энезиниң, Корнуэлл[1] деп јерде чыккан келиннiң, көстӧрине сӱрекей тӱңей болгон. Монтаннелли туура көрди. Ол бу көстӧргӧ удура көрӱп болбойтон.

— Сениң кеберiң бош ло арып-чылап калган кижиниң кебери ошкош эмтир, каруум, — деп, Монтанелли айтты.

— Канайдар база.

Артурдың арып-чылап калганын Монтанелли тургуза ла оның ӱнинең сезип ийди.

— Ӱредӱни баштаарга сен ӧйинең өткӱре меңдебезең торт болор эди. Энеңниң оорузы, уйкузы јок тӱндер, уур санаалар — ончозы сениң ийде-кӱчиңди бош чыгарып салганы јарт ине. Ливорнодоң атанардаң озо сӱрекей јакшы амырап алар керек.

— О, адабыс, мынаң не туза? Энем ӧлгӧн кийининде эмди бу јерде менiң артар кӱӱним јок. Юлия мени торт ло јӱӱлтип салар.

Юлия оның ӧӧй карындажының ӱйи болгон. Ол сӱре ле Артурга кыйгастанып, учурал ла болгондо, оның јӱрӱмин корондоп јӱретен.

— Төрӧӧндӧриңде незин артазың — деп, Монтанел-

---

[1] Корнуэлл — Англияның провинциязы.

ли јымжак ўниле айтты. — Сеге эң ле јаман неме — олорло кожо артатанын туру. Мында кичинек те алаңзу јок. Је сен бойынгнын најына, докторго, барзаң кайдар? Ондо бир ай амырап аларың, оноң ойто ло иштеер аргалу болорың.

— Јок, адабыс, оноор барып болбозым. Уоррендер јакшы да, јалакай да, керсў де улус, је олор мени онгдоп болбой јадылар. Олордың меге килеп тургандары чырайларынаң јарт көрўнет. Је олор меге килеер, энем керегинде куучындаар ине... Джемма ондый эмес... ол кандый немени айтпайтанын тургуза ла сезип, озолодо билип ийетен. Бис кичинек те тужубыста ол ондый болгон. Ондый шыраңкай кыс јок. Ого ўзеери керек јаңыс ла мында эмес...

— База неде болды, уулым?

Артур чаңкыр коңко чечектердең ўзўп-ўзўп алала, олордың јалбырактарын тўрген-тўрген јула тартып отурды.

— Мен бу городто јадып болбозым—деп, ол бир эмеш унчукпай отурала, куучындап баштады. — Городто магазиндер. Мен кичинек јўреримде, бу магазиндерден энем меге ойынчыктар алып берип туратан. Ол оорыырдаң озо бис оромдорло соодонып базып јўретенис. Кайдаар ла барзам, энем санаама кирет. Базарга баргамда, кажы ла чечек садаачы меге базып келеле, чечек аларың ба деп сурап турат. Эмди олор меге не керек?.. Оноң бу сөөк салатан јер... Јок, меге ондо болорго јарабас — мыны көрөргө дө, сананарга да уур.

Артур унчукпай барды. Ол коңко чечектерди ооктоп, јулуп, уужап, санааркап калган отурды. Олор унчукпай узак отурдылар. Мынайда отурарга сўрекей уур болгон. Монтанелли ненинг учун унчукпай турган деп, учы-учында Артур кайкап сананды. Магнолия деп агаштардың койу јалбырактарлу будактарының алдында бўрўңкўй койылып келди. Бу бўрўңкўй ончозын орой тартып, јўзўн-базын немелердиң кеберлерин кандый да кайкамчылу, јажытту эдип турды; је ондый да болзо, ол абыстың ак-куу чырайын көрўнбес эдип јажырып болбоды. Монтанелли бажын јабыс бөкөйтип, оң колыла тактаның кырынаң бек тудунып алган отурды. Бу кижиниң улу санаазы, јаан јалакай јўреги керегинде Артур улуркап, оны тооп ло сўўп сананды:

«О, кудай, мен ого көрө кандый кичинек. Менин шы-

рам оның шыразы болгон болзо, ол бу шыраны менең чик јок терең билер эди».

Монтанелли бажын өрө көдүрип алала, эбиреде ајыктады.

— Јакшы, сени оноор атан деп мен некебеј турум. Ого јүк эм тургуза — деп, ол каруузын айтты. — Је јајгы каникул тужунда јакшынак амыраарым, су-кадыгымды орныктырарым деп, меге сөзиң бер. Мен бодозом, арга болзо, Ливорнодоң ырааkта амыразаң, торт болор. Бош ло оорып, јада берер болорың деп мен коркып турум.

— Адабыс, семинария јабылып калза, слер кайдаар бараараар?

— Мен, байла, ўренчиктерди кырлар јаар апарып, ондо ишке кийдиретен турум. Август айдың тал ортозында амыралтадаң ректордың болушчызы келер. Ол туштa мен јајым, бош болорым. Мындый өйди тузаланып, Альпаның кырларына амырап, соодонып базар күўним бар. Сен мениле кожо барарың ба? Кырларла, тајгаташтарла ырааk јерге јоруктаар эдибис. Сеге альпийский јеңестерди шиңдеп көрөргө јакшынак учурал болор эди. Јаңыс ла мениле кожо эригер болорың деп коркодым.

— Адабыс — деп, Артур айдары јок сўўнип, колын јајып, унчукты. Шак мындый кылыгы учун оны Юлия «өктөм иностранец» деп адайтан. — Мен слерле кожо бараргa болуп, ак јарыкта бар нени ле берер эдим. Јаңыс ла... Мен иженбеј турум...

Ол унчукпай барды.

— Мистер Бертон божотпос деп айдарга туруң ба?

— Ондый. Ол меге буудак эдер, је мени ол тўңеј ле токтодып болбос. Мен эмди он сегис јашту, нени эдейин дезем, оны эдерим. Ого ўзеери ол мениң төрөл акам эмес. Мен нениң учун оноң коркотом, кижи кайкаар неме.

— Је ол јаратпаза, бойының јөбин бербезе, сен артып калзаң, торт. Нениң учун дезе айылда керектериң там ла ары ўрелер...

— Эмеш те ўрелбес! — деп, Артур өкпөөрип айтты. — Олор мени качан да сўўбеген, сўўбес те. Мен нени де этсем, олорго керек беди? Ого ўзеери Джемс канайып јөпсинбейтен? Мен слерле, духовный адамла кожо барып јадым ине?

— Ундыба. Ол — протестант.[1] Кандый да болзо, ого озолодо бичизе, торт эмтир. Ол нени айдар эмеш, бис сакып алала, көрөрис. Чырмай, уулым. Бойыбыстың jӱрӱмибисте кем бисти сӱӱп jат, кем сӱӱбей jат деген шӱӱлтеле бистиң башкарынар учурыбыс jок.

Монтанеллиниң араай, jе ӱредип айтканын Артур онгдоп ийеле, чырайы кызара берди.

— Ээ, билерим — деп, ол улу тынып, каруун берди — Jе бу сӱрекей уур ине.

Монтанелли куучынды өскөртип ийди.

— Билериң бе — деп, ол айтты. — Сен вторникте меге кирип болбогоның кандый ачу. Мында Арецодоң келген епископ[2] болгон. Сени оны көрзин деген кӱӱним бар.

— Ол кӱн энгирде мен бир студентке кирер болгом. Оның квартиразында jуун болгон, мени ондо сакыгандар.

— Кандый jуун?

Артур бир эмеш алаатый берди.

— Бу... бу чикезин айтса, jуун эмес — деп, ол туктурылып, айдып ийген эрмегин тӱзетти. — Женевадаң бир студент келеле, куучын айткан... Мыны мен бодозом, лекция деп айдар керек...

— Не керегинде?

Артур аайын таппай барды.

— Адабыс, студенттиң адын сурабазаар ба? Мен сӧзим бергем...

— Мен сенең нени де сурабазым.

Jажытты корыыр болуп сӧзиң берген болзоң, оны айдар учурың jок. Jе мен бодозом — сениң меге бӱдер учурың бар.

— Чын, адабыс. Ол бис керегинде ле бистиң албатыга jетиретен болужыбыс керегинде... бистердиң бойлорыс керегинде айткан. Бис неле болужар учурлу болгонывыс керегинде айткан...

— Болужар? Кемге?

— Албатыга... ла...

— Кемге?

— Италияга...

---

[1] Протестант — орто чактарда бойы-бойыла ӧштӧжип jуулажып туратан протестанттар ла католиктер он тогузынчы да чакта бойы-бойын көрӱшпейтен.

[2] Епископ — католический церквениң jаан jамылузы.

Узак унчугушпай турдылар.

— Артур, бу керегинде качаннаң бери сананып келдиң, меге айдып бер — деп, Монтанелли сурады.

— Қалганчы кыштаң бери...

— Энең јада калардаң озо бо? Ол билген бе?

— Јок. Ол туштa бу мени јилбиркетпей туратан.

— Эмди?

Артур чечектиң сабын сыймап, чаңкыр коңкочокты ўзўп алды.

— Адабыс, бу шак мынайда башталган — деп, ол төмён көрўп, куучындап баштады. — Мен өткён күскиде университетке кирер деп экзамендерге белетенип турала, студенттерле таныштым. Олордың ортозынаң кем-кем меге бу немелерди ончозын куучындап туратан... Меге кычырарга бичиктер бергендер. Је бу мени сўрекей ле тың јилбиркетпей туратан. Қапшай ла ойто кайра энеме јанып келер күўним келетен. Ол ондо, Ливорнодо, бууры башка улустың ортозында, тўрме болo берген айылында, чек јаңыскан болгон... Оны өлтўрип саларга Юлияның коронду тили јеткил болгон. Оноң кыш келген. Энем оорый берген... Мен студенттерди де, бичиктерди де ундып салгам. Санаагарга кирет пе? Мен Пизага да чек келбей баргам. Бу суралтар ол туштa мени сонуркаткан болзо, мен мыны энеме айдар эдим. Је олор канайып та ундылып калган... Удабай энемниң ўлў-коногы јууктап келгени јартала берди. Ол өлгөнчө мен оның јанынаң туура баспагам. Узун тўннің таңы атканча оның јанында отурып туратам. Тўште Джемма Уоррен келгенде, мен амырап, уйуктап алатам. Бу узун тўндерде мен ол бичиктер керегинде, нөкөрлөримниң куучындары керегинде сананып туратам. Олордың айдып турганы чын ба деп тың санангам. Бу ончо шўўлтелер керегинде Христос нени айткай эди деп база санангам.

— Сен оноң сурадың ба? — деп, Монтанелли чала алаңзып айтты.

— Сўре ле сурап туратам, адабыс. Қезикте меге нени эдерин көргўзип бер деп оноң сурап туратам, је оноң каруу албагам.

— Бу керегинде сен меге бир де сöс айтпадың, Артур. Мен дезе сен меге бўдўп јадың деп сўре ле сананып јўретем.

— Адабыс, мен слерге бўдўп јадым — слер онызын билеригер ине! Је кемге де айтпайтан јажытту немелер

база бар. Энем де, слер де, öскö дö улус меге болужын јетирип болбогодый деп билдирген. Мен кудайдыҥ бойынаҥ каруу сакыгам. Ол туштa мениҥ јўрўмим, ölўмим керегинде сурак турган, слер мыны бойоор көрўп тураар ине.

Монтанелли туура көрўп, магнолияныҥ будактарын ороп ийген койу бўрўҥкўйди кезе ширтеп отурды.

— Је, оноҥ? — деп, ол сурады.

— Оноҥ? Энем ölўп калган... Калганчы ўч тўннiҥ туркунына мен оноҥ туура баспагам.

Ол унчукпай барды. Монтанелли дезе кыймык јок отурды.

— Оны јуурдаҥ озо эки кўн мен нени де сананар аргам јок болгон. Энемди јууп салган кийининде, мен оорып, јада бердим. Мен мўргўўлге келип болбогоным санаарга кирет пе?

— Кирет.

— Бу кўн тўнде мен төжögимнеҥ турала, энемниҥ кыбына баргам. Ониҥ кыбы ээн болгон. Јаҥыс ла крестке керий тартып салган Иисустыҥ сўри турган. Меге кудай болужар деп бодогом... Мен көҥкörö јыгылала, сакып јаткам... Таҥ атканча сакыгам. Эртен тура билинип келзем... Адабыс! Бу темей неме... Мен мыны јартап болбозым... Мен нени көргönимди, слерге куучындап болбозым... Мен бойым да эс-бос эске алынадым. Јаҥыс ла кудай меге каруу бергени санаама кирет. Мен оныҥ кўўнине удурлажып болбозым.

Олор караҥуйда унчугушпай бир кезек öйгö отурдылар. Оноҥ Монтанелли колын Артурдыҥ ийнине салып, арт-учында унчукты:

— Уулым! Сениҥ сўнеҥле кудай куучындашпады деп айдарынаҥ мени агару јайаачы корулагай. Је бу керек кандый айалгада болгонын ундыбай јўр. Бойыҥныҥ кунукчылду санаанды ээчип, көрўнген немени кудайдыҥ бийик көдўриҥилў кычырузы деп бодоп турган болдыҥ. Чындап та ол сеге каруу берген болзо, ониҥ сöстöрин јастыра оҥдобоско, сананып көр. Сени санаа-кўўниҥ кайдаар апарат?

Артур öрö туруп келеле, торт ло кудайдыҥ алкыш сöстöрин катап айдып тургандый, карууны бийик көдўриҥилў берди:

— Јўрўмди Италия учун берер; оны кул јўрўмнеҥ, тўреҥиденҥ јайымдаар, австриецтерди сўрўп ийеле, јайым

республика төзөөр, бу республикада, өрөги турган кудайдаң өскө, бир де бий јок болор.

— Артур, нени айдып турганыңды санан! Сен итальянец те эмес инең.

— Мынызы түңгей ле. Мен кандый — ондый ла артып јадым.

База ла унчукпай бардылар.

Монтанелли агашка јөлөнип, алаканыла көзин бектеп ийди.

— Чүрче отур, уулым, — деп, ол учы-учында айтты.

Артур тактага отура берди. Монтанелли дезе оның эки колын ала койып, божотпой, узак, тың тудуп отурды.

— Мен эмди сеге јартап болбозым... Бу ончозы сүрекей кенете болды... Мен бу керегинде сананбагам... Мының учы-түбин шүүп көрөргө меге өй керек. Бир тушта бис мыны ончо јанынаң шүүп көрөрис. Эмди сок јаңыс немени ундыбай јүр деп сурап турум: сен түймеенге кирижип, өлүп калзаң, мениң јүрегим чыдашпас — мен база өлүп каларым.

— Адабыс!

— Киришпе, учына јетире айдарга бер. Бу телекейдиң үстүнде менде сенең јуук кем де јок деп бир катап сеге айткан ошкош эдим. Мен бодозом, бу не деп айтканын сен јетире онгдоп болбодың. Сеге мыны онгдоорго күч — сен сүрекей јиит. Сендий тужумда мен база онгдоп болбос эдим, Артур. Сен меге торт ло өзөгимнең бүткен баламдый. Сен мыны онгдоп турун ба? Мен сенең чек айрылып болбойдым — көзимниң оды, көксимниң каны. Јаңыс ла сени јастыра јолдоң туура тартып аларга, сенің јүрүмингди корып аларга мен јүрүмимди де берерге белен. Је эм тура менде ийде-күч јок... Мен сенең нени де некебей турум... Јаңыс ла менің айтканымды ундыбай јүр, чеберлен деп јакарып турум. Керекти эдерең озо, јазап туруп сананып көр... мыны менің учун, өлгөн энең учун эт...

— Мен сананып көрөрим. Слер, адабыс, мен учун, Италия учун мүргүгер.

Ол Монтанеллиниң алдына тизеленип чөгөдөй отурды. Монтанелли оның бөкөйгөн бажына колын салды. Тоолу минуттар өтти. Артур өрө туруп келеле, абыстың колын окшоп ийеле, чыкту, чалынду өлөңлө араай база берди. Монтанелли јаңыскан артып калды.

ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Монтанеллиле кожо Швейцария јаар јоруктап барар деген карындажыныҥ шўўлтези мистер Джемс Бертонго чек јарабай турды. Кудайдыҥ ўредўзиниҥ јаан профессорыла кожо бу чўми јок јорукка оны ийбеске база болбос, ого ўзеери јоруктап брааткан кереги де јакшынак керек болгон. Јоруктап бararга јöп бербезе, Артур олорды казыр, кудайы, угы-тöзи башка учун кыйа кöрўп турган улус деп бурулап айдар. Бертондор бойлорыныҥ бичиkчилериле, билгирлериле оморкогылап туратан. Лондонноҥ келген кереп ээлечилер, Ливорнодо «Бертон ло уулдары» деп фирма, саду öткўрер предприятие ачканынаҥ бери јўс јылдаҥ ажа берди. Ол öйлöрдöҥ бери бўгўнги кўндерге јетире олор јана баспас протестанттар[1] болуп јат. Је кандый да болзо, католиктерле де тартыжар туштa, английский джентльмен ак-чек болор учурлу деген шўўлтени олор јарадып јўретендер.

Эмегени öлўп, јаҥыскан артып калган айылдыҥ ээзи, бойыныҥ айалгазын уурзынып, кичинек балдарын кöрўп чыдадып турган кеберкек католичканы ўй кижи эдип алган. Јаан уулдары, Джемс ле Томас, јаҥыс турада ööй энезиле, чек ле олорло јажыт јиит келинле, кожо јадарга кандый да уур болзо, салымдарына багынгылап, кунукчылду јуртай бердилер. Адазы öлгöн кийининде јаан уулы кижи алып, биледе ööн-бöкöн там тыҥый берди; је эки карындаш карам Юлияныҥ коронду, кайралы јок тилинеҥ Глэдисти корып аларга акту бойлоры кичеенгилеп, бойлорыныҥ билгендери аайынча Артурды чыдадарга болушкылап јўрдилер. Олор оны сўўбейтендер де, сўўбей тургандарын јажырбай да туратандар. Олор уулчакка јаҥыс ла баалу сыйлар ла јаҥыскан јайым јўрер арга беретен.

Артурдыҥ письмозына каруу берердиҥ ордына олор ого јолго јўрўп чыгымдаар акча ла јайгы каникулды канайда тузаланатан эдиҥ, онойдо тузалан деп, јöбин берип ийдилер. Акчазыныҥ кабортозын Артур ботаника аайынча бичиктер садып аларына ла јўзўн-јўўр öзўмдер кургадар папкалар садып аларына чыгымдап салды. Не-немени ончозын белетеп алала, бойыныҥ духовный

[1] Протестанттар — крестўлер, католический церквениҥ ўредўзинеҥ башкаланып, алдынаҥ бойы öзўп барган кудай јаҥдулар.

адазыла кожо баштапкы альпийский јорукка көндүгип ийди.

Монтанеллиниң санаа-күүни, азыйдагызына көрө, чик јок јакшы болгон. Оның мындый сүүнчилү јүргенин Артур көргөнинең бери удай берген. Садта өткөн коркушту куучынның кийининде ого ойто эмештең, эмештең ийде-күчи кирип келген. Эмди эбире не болуп турганын ол токунаалу көрүп јүрет. «Артур јаш, ондо јүрүмниң ченемели јок — деп, Монтанелли бойында сананат. — Ол учына јетире шүүнип, бек сананып алган деп канайып айдар. Јеткерлү јолынаң, терең сананып көрбөй, туруп алган коркушту јолынаң оны санаазын алындыра айдып, араай, төп эрмекле јөптөп, туура тартып алар өй эмди де бар».

Јөптөшкөни аайынча олор бир канча күнди Женевада өткүрер учурлу болгон; көс кылбыгар оромдорды, туристтер кыймыражып јаткан тоозынду элбек проспектерди көрүп ийеле, Артур кунуга берди. Монтанелли араай токунаалу күлүмзиренип, ол јаар көрөт.

— Не болды, каруум? Бу јер сеге јарабай туру ба?

— Мен мыны учына јетире онгдоп болбойдым. Кандый да болзо, мен бу јерди мындый болор деп бодобогом. Је көл дезе — јараш. Төңдөр дө јараш.

Олор Руссо деп ортолыкта[1] болгондор. Артур Савойский Альпалар деп кырлардың узада чөйилип барган сомдоры јаар уулап көргүзип турды.

— Је город... торт ло кажайта будып, килейте јалап салган неме ошкош. Тойу-ток кижиге сүрекей түңгей. Јок, бу јерди менің јүрегим јаратпай туру. Бу городты көргөмдө, менің санаама Юлия кирет.

Монтанелли каткырды.

— Көөркий, сеге килеп, ичим ачыйт!.. Је кайтсын? Бис бойыбыстың күүн-табысла јоруктап јүрген улус инебис. Бисти мында узак тутқадый кандый да шылтак јок. Ондый болзо бүгүн ле майканду кеме алала, көллө јүзели, эртен дезе кырларга чыгарыс.

— Је, адабыс, слердиң мында бир кезек өйгө артар деген күүнеер бар эмеш пе?

— Бу јерлерди мен јүс катап көргөм, менің каруум.

---

[1] Руссо-ортолык — Роно деп јерде бир ортолыкта бу јерде чыккан кижиге, французский шүүлтечиге ле бичиичиге, Жан-Жак Руссого кереес тургузылган.

Сенің сүүнгенінгди көргөмдө, меге ийде-күч кожулат, сөөк-тайагым амырайт. Кайдаар барар күүнің бар?

— Је, слер кайдаар ла бараргa јөп болзогор, менде сууны өрө, суунын бажы јаар барар күүн бар.

— Рононы өрө бө?

— Јок,Арваны өрө. Ол сүрекей түрген агып јат.

— Ондый болзо, Шамони јаар баралы.

Тал түштең ала энирге јетире олор көллө майканду кемеле јүзүп јүрдилер. Је Артурга боро туманду Арва деп суу бу јараш, чаңкыр көлдөң чик јок артык јарады. Ол Ортојерлик талайдың јарадында өскөн, чаңкыр толкуларды көп катап көргөн. Је ол түрген сууларды, мөңкүлерден күркүреп, чакпындалып агып түшкен сууларды сүрекей сүүйтен, олорды көрүп, кайкап туратан.

— Күркүреп аккан чакпында канча кире ийде, канча кире ичкери јүткүген амаду бар — деп, ол айдатан.

Эртенгизинде таң эрте олор Шамони јаар ууландылар. Өзүмдерле бай, јараш өзөкти өрө барар туштa, Артурдың күүн-санаазы сүрекей көөрөм болгон. Је олор јолдоң бургай соккон јерине једип келдилер. Курч баштарлу, айры-тейри салааларлу кырлар олорды курчап ийдилер. Артур соок кеберин тартынып, унчукпай барды. Сен-Мартеннең ары олор өзөкти өрө араай бастылар. Олор түн кире бергенде, јолдо тураларда эмезе кичинек деремнелерде конгылап алала, оноң ары баргылап јадат. Артур ар-бүткеннің јаражын сүрекей тың сүүйтен, оның учун ол кайадаң карайлап түшкен баштапкы ла сууны көрүп ийеле, айдары јок сүүнди. Оның торт ло јарып турган јараш чырайын көрөргө дө јакшы болгон. Је ак карлу мөңкүлерге јууктаган ла сайын, Артурдың сүүмјизи там ла там јабызап, ол терең сананып, неге де амадап, санааркай берди. Монтанелли бу уулчакты кайкап көрөт. Кырлар оның јуук карындаштарындый болгон. Ол карангуй јажытту карагай агаштардың ортозында, кажы ла шылыртты тындап, бийик карагайлардың ортозынаң алтындый күн јарыдып турган телекейди, ак мөңкүлерди, јылым кайаларды канча-канча частардың туркунына кыймык јок көрүп турарга белен болгон. Монтанелли кунугып, ого күйүнип, оны ајыктап турды.

Олор кырдаң јажыл агаштардың ортозыла түжүп, өзөктө турган турада конор дештилер.

Монтанелли комнатага кирип келерде, Артур оны са-

кып, ажанып отурды. Оның карағуй агаштарла, кайыр кырларла базып јүреле, сананган карағуй санаазы јоголып, соок кебери јымжап калган эмтир. Эмди чек öскö кижи болуп калган отурды.

— О, адабыс, бери келигер, капшай ла бери келигер, бу каткымчылу ийдичекти көрзögöр. Ол эки будына турала, бијелеп јат.

Ол байа мöңкүлердиң күнге јалтыраганын канайып кайкап, јилбиркеп көргön эди, эмди онойдо ок ийдичекле јилбиркеп ойноп, кокурлап отурды.

Ак арчуулду, кызыл чырайлу айылдың ээзи үй кижи, уулдың ийдичекле ойногонын ајыктап, мыкынданып алган, күлүмзиренип турды.

— Байла, ондо көп сананар, санааркаар неме јок болбой кайтсын — деп, ол кызына бойының тилиле айтты. — Ол сүрекей јилбиркеп ойнойт. Кандый јараш уулчак.

Артур торт ло üренчик чилеп кызара берди. Оның айтканын оңдоп ийгенин ле бу сöстöрдöң ол уйала бергенин көрүп ийеле, айылдың ээзи үй кижи каткырып ийди.

Ажанып отурала, Артур мынаң ары кандый јерлерге барары керегинде озолодо шүүп, кандый кырларга чыгары керегинде, кандый өлöңдöр јууры керегинде куучындап отурды.

Эртен тура Монтанелли ойгонып келерде, Артур üйде јок эмтир. Таң јарып ла турарда, ол кырлар јаар јүре берген дешти.

Је оны узак сакыырга келишпеди. Ол удабай комнатага бöрүк јок кире јүгүрди. Оның ийининде, торт ло кичинек кушкаш ошкош, üч јашту кичинек кызычак, крестьян кижиниң балазы, колында јердиң јерлик чечектерин тудунып алган отурды.

Монтанелли Артур јаар күлүмзиренип көрöт. Пизада эмезе Ливорнодо Артур мындый сүүмјилү болгон беди?..

— Сен кайда болдың, алдамыш? Ажанбай да, кырларла тенип јүрген болбой кайдарың?

— О, адабыс, анда кандый јакшы! Таң јарып, күннің баштапкы ла чогы сүмерлердиң баштарына чалып ийерде, олор кандый јараш, кандый улу көрүнгилейт. Эх, өлöңдö мызылдашкан чалынды не деп айдар!.. Көрзööр дö!

Ол бöкöйип, бойының üлüш, балкашту öдүктерин ширтеп көрди.

Горно-Алтайская областная библиотека им. М.И. Калинина

— Бисте бир эмеш сыр ла калаш бар болгон, ого ўзеери ондо, эчкилер турган турлуда, эчкиниҥ сўдин ичкенис... Кандый јескимчилу неме! Мен ойто ло аштай бердим, бу кичинек кижини неле-неле база азыраар керек. Сен мётти сўўп јадыҥ ба, Аннет?

Ол отурып алала, кысты койынына отургузып, чечектерди јараштыра саларга ого болужа берди.

— Јок, јок! — деп, Монтанелли оны токтотты. — Соокко öттиҥ. Јўгўр. Кургак кийимнеҥ селип кийип ал. Аннет, бери кел. Мыны сен кайдаҥ таап алдыҥ, Артур?

— Бу кызычак, кече биске тушташкан крестьянныҥ балазы болор. Ол — ödўк köktööчи ус кижи дежет. Кызычактыҥ köстöри кандый эрке, јараш, чын ба? Оныҥ карманында тирў черепаха бар. Онызын бойы Каролина деп адап алган.

Артур кургак кийимнеҥ кийип алала, ажанарга барды. Аннет абыстыҥ койынына отурып алала, черепаха керегинде ўзўги јок тылбырайт, ол бошпок алаканына черепаханыҥ ичин саҥ öрö эдип, чалкойто салып, оныҥ тамаштары канайда кыймыктанып турганын господин көрзин деп каткырат.

— Көрзögöр, господин! — деп, ол öскö кижи јетире оҥдоп болбос јербойыныҥ тилиле куучындайт. — Көрзögöр, Каролинаныҥ ödўктери кандый эмтир!..

Монтанелли кызычакты соододып, оныҥ чачын сыймап, оныҥ черепахазын ајыктап, ого кайкамчылу чöрчöктöр куучындап отурды.

Комнатаныҥ ичин јуунадарга кирип келген айыл ээзи ўй кижи абыстыҥ карманын кодорып јаткан Аннетти кайкап ла сонуркап көрди.

— Јакшы улусты таныырга јаш балдарга кудай болужып јат — деп, ол айтты. — Аннет öскö јерденҥ келген улуска јуубай, кўжўркеп туратан, эмди көрзöм, слерденҥ, адабыс, чек айрылбай барган эмтир. Кижи кайкаар неме! Аннет! Јакшы, јалакай господиннииҥ алдына чögödöп, ол баргалакта, оноҥ алкыш сура. Ол сеге ырыс экелер.

— Балдарды мындый јакшы соододып билереерди мен сеспегем де, адабыс, — деп, Артур бир час öткön кийининде, изў кўн чалып турган койу ölöҥdў одорлорло базып браадала, айтты. — Бу кызычак слерденҥ бир де минутка көзин туура албай турган. Мен нени сананып турум, слер билереер бе?

— Јок.

— Мен јўк ле айдарга санангам... Мен бодозом, абыстарды кижи албас эдип церкве токтодып салганы сўрекей ачу. Бу нениҥ учун — мен чек оҥдоп болбойдым. Балдарды чыдадары — сўрекей јаан учурлу керек. Олорды энеден чыгардаҥ ала јакшы керектерге ўредер керек. Мениҥ шўўлтемле болзо, кижиниҥ амадузы канча ла кире бийик, јўрўми канча ла кире ару болгон туштa, оныҥ ада болор ончо учуры бар. Адабыс, слер чертенбеген болзоор, айылду-јуртту јаткан болзоор, слердиҥ балдараар сўрекей...

— Унчукпа!

Мыны ол туктурылып, тўрген шымыранып айдарда, тегин де өчўп брааткан куучын чек токтоп калды.

— Адабыс — деп, Артур Монтанеллиниҥ бўрўҥкўйлей берген чырайын ајыктап, кунугып, ойто ло куучындап баштады. — Мениҥ айтканым тögўн бе? Мен јастырзам, јастырып ийген турум, је мен бойымда сананып јўрген санаамды айткам.

— Маат јок. Сен айткан сöстöриҥниҥ учурын јетире билбей турган болорыҥ — деп, Монтанелли јымжап айтты. — Бир канча јылдардыҥ бажында бу неме керегинде сенде чек öскö шўўлте болор... Акыр,мыныҥ ордына öскö немелер керегинде куучындашсабыс кайдар.

Бу эптў-јöптў јорукгап јўрген олордыҥ ортозында баштапкы ла эби јок куучын болгон.

Шамониден олор Мартиньи јаар ууландылар. Изў, тымык кўндер турган учун олор мында амырап аларга ўделеп тўштилер. Обедтеп божойло, олор отельдиҥ террассазына чыгып келдилер. Мында серўўн кölöткö болгон. Мынаҥ сўрекей јараш јерлер көрўнип јатты. Артур јўзўн-јўўр өзўмдер кургадала, сугуп салган кайырчакты экелеле, оны ачып, Монтанеллиле кожо ботаника керегинде узун куучын баштады.

Террассада јурукчы эки англичан кижи отурган. Бирўзи нени де јурайт, экинчизи дезе бойыныҥ тилиле нени де јалку калырап куучындап отурат. Ол öскö ороонныҥ улузы английский тилди оҥдобос деп бодогон ошкош.

— Ары кедери былјабагар, Вилли — деп, ол айтты. — Оныҥ ордына ол туку өзўмдерди кайкап көрўп отурган јараш итальянец уулды јурагар. Јаҥыс ла оныҥ чийик кара кабагын көрзöгöр. Оныҥ колына неме јаана-

дып көрөр шилдиң ордына крес тудундырып береле, ого римский абыстың кийимин кийдиреле, көрзөгөр. Ол чек ле баштапкы чактарда јуртаган крестӱ кижиге тӱп-тӱнгей боло берер.

— Ба, крестӱ кижи! Ажанар туштa мен оның јанында отургам. Ол каарып салган такааны айдары јок сӱӱнип јиген, эмди дезе бор-ботко ӧлӧң-чӧпти сӱӱнип көрӱп отуры. Незин јажырар, ол сӱрекей кеберкек; оның чырайының ӧңги сӱрекей јараш; је ого коштой отурган адазының кеберкек, јараш кеберинің тал ортозы да ондо јок.

— Кемниң?

— Јанында отурган адазының... Оны көрбӧдим деп айдарга тураар эмеш пе? Оның чырайы кандый кайкамчылу!

— Ах, буруузы јок кӧӧркий! Көзӧӧрдиң алдында отурган католический абысты таныбай тураар эмежеер бе?

— Абысты? А-а, чындап та! Олордың кижи албас учурлузын мен ундып салгам... Ондый болзо, канайдар, бу отурган јиит уул оның јеени де болгой ло.

— Кандый кӱрӱмдер! — деп, Артур сӱӱмјилӱ көстӧриле Монтанелли јаар көрӱп, шымыранып айтты. — Ондый да болзо, олор мени слерге тӱнгейлеп көрӱп турганы јакшы. Мениң чындап та, слердиң јеенигер болор кӱӱним бар... Адабыс, не болды? Слердиң чырайаар торт ло тостый кажайа берди!

Монтанелли ӧрӧ туруп келеле, алаканыла мандайын јаба тутты.

— Кезикте мениң бажым айлана беретен — деп, ол кайкамчылу араай айтты. — Бӱгӱн, байла, бажыма кӱн өткӧн болор. Эмди барып, эмеш јадып, амырап аладым.

— Адабыс... бу ӧдӧ берер.

Олор Люцернский көлдиң јанына эки неделе јӱреле, оног Сен-Готардтың јылым боомдорлу, кайыр, каскак капчалдарыла Италияга јандылар. Сӱрекей јакшы кӱндер турган. Олор бир канча сӱӱмјилӱ экскурсияларга барып јӱрдилер... Је олордың ар-бӱткенди айдары јок кайкаары јоруктың учы јаар эмеш соой берди.

Артурла јазап, ончо јанынаң шӱӱжип куучындажатан куучын керегинде санаа Монтанеллини истеп, ого чек амыр бербей турды. Бу куучынды ойто баштаарга каникул сӱрекей эптӱ ӧй болгон; је Арва деп тӱрген

чакпынду суунын јарадыла јоруктаар туштa, садта, магнолия деп агаштын тӧзинде ӧткӧн куучынды онон ары ӧткӱрерге Монтанелли тидинип болбой јӱрди. Арбӱткенди, Альпанын кырларын кайкап, сӱӱнип кӧрӱп турган уулдын сӱӱмјизин бузары — казыр јаман керек деп ол токтодынып јӱрген. Је Мартиньиде конгон кӱннен ала кажы ла кӱн эртен тура ол: «Бӱгӱн мен онына куучындажарым»—деп сананып турар болды, онон бу болотон куучынды кере тӱжӱне там ла ырадып: «Эртен куучындажарым» — деп, ол бойын токунадып јӱрер болды. Каникулдын учы јууктап та келген болзо, ол «эртен, эртен» деп, бойында катап-катап айдынып јӱрди. Торт ло јӱрек соор санаа-кӱӱннен улам, Артур ла онын ортозы там ла ыражып, олордын ортозында не де тура бергенин билгенинен улам ол куучынды баштаарынан коркып турды. Мынайда кӱндер ӧдӱп, јорукташтын калганчы энгири келди. Арт учында Монтанелли куучындашпаганча болбос эмтир деп билип алды.

Эртен тан эрте Пиза јаар ууланар керек, онын учун јорукчылар Луганодо тӱжӱп, конуп алар дештилер. Онын кӧӧркий уулчагы итальянский политиканын јеткерлӱ јолына кирип, кӧндӱге берген бе, јок по деп ого јӱк билип, јартына чыгып алар деген кӱӱн-санаа Монтанеллини кинчектеп турды.

— Јанмыр токтой берди — деп, ол айтты. — Кӧлди кӧрӱп алар кӱӱнис бар болзо , менгдейли. Баралы, сениле куучындажатан куучын бар.

Олор тымык јаратты јакалай базып јӱреле, јабыс таш тактага отурып алдылар. Олордын јанында оогошкы јиилектерлӱ јыраа турды. Онын уур јиилектери јанмырдын суузына мызылдажып, чичкечек саптарды ээй тартып, ӱргӱлеп турдылар. Кӧлдин ӱстӱле ак майканын салкын тастайта согуп турган кичинек, јенгилчек кемечек тӱрген јӱзӱп јӱрди. Кемечек, торт ло суу јаар таштап ийген мӧнкӱзимек ак чечек ошкош, јенгилчек ле јараш кӧрӱнет. Монте-Сальваторенин бийигинде кандый да туранын кӧзнӧги ачылып, алтын кӧстий суркурай берди. Булуттарлу сентябрьский тенгеринин алдында роза деп јараш јаркынду чечектер баштарын бӧкӧйткилеп, ӱргӱлеп тургулайт. Кӧлдин толкулары јараттын оок таштарына араай шылырт эдип согулат.

— Эмди менде сениле токунаалу, јазап туруп куучындажатан сок јаныс учурал артты. Мынан ары

мындый куучын узакка болбостоҥ маат јок—деп, Монтанелли баштады. — Сен университедиҥе, бойыҥнын јуук најыларыҥа барарыҥ, менде де бош ӧй јок болор. Мениҥ эмди јартаарга кӱӱнзеп турган сок јаҥыс немем — бис экӱниҥ ортобыста керектер болуп јат.... Сен...

Ол бир минутка токтой береле, оноҥ ары чек араай куучындады:

— Сен азыйгыда чылап ок меге бӱдӱп турган болзоҥ, керек тереҥжий берди бе, айса, кайтты— ончозын меге јартап, аайлу- башту куучындап бер...

Кӧлдиҥ ӱстин салкын быјырайта согуп турганын ајыктап, Артур абыстыҥ сӧзине каруу бербей, унчукпай, токунаалу отурды.

— Айдар кӱӱниҥ бар болзо, айт, мениҥ мыны ончозын билер кӱӱним бар — деп, Монтанелли оноҥ ары айтты. — Сен бу керектиҥ алдына чертендиҥ бе, айса...

— Слерге мениҥ айдар немем јок, кӱндӱлӱ адабыс. Мен чертенбегем, је тӱҥей ле бу керекле колбулу...

— Мен оҥдоп болбой турум...

— Чертеништеҥ не туза? Ол улусты бириктирип болбос. Слерди кандый бир улу шӱӱлте олјолоп, бойына бактырып алган болзо, бу шӱӱлте слердиҥ јӱрегеерге, санаагарга шиҥе бергенин слер билип, тереҥжиде билип турган болзогор — артык не де керек јок. Мындый улу ийделӱ шӱӱлтедеҥ башка улусты не де бириктирип болбос.

— Ондый болзо айт, сен нени сананып турун, бу... керек аайынча сениҥ шӱӱлтеҥди, кӱӱн-санааҥды не де кубултып, ӧскӧртип болбос по? Чикезин айт. Айдардаҥ озо, јазап сананып кӧр, Артур.

Артур Монтанеллиниҥ кӧзине узак чике кӧрӱп турды.

— Адабыс, мен слерге бӱдӱп турум ба, јок по деп слер менеҥ сураганаар. Эмди слер меге айдыгар. Слер меге бӱдӱп тураар ба? Мен слерге айдар эдим, ончозын айдар эдим, је айдар неме јок; оҥдозоор до — не де јок, чынын айдар болзо, ол керегинде тегин јерге не куучындажар. Ол кӱн эҥирде слер меге нени айтканыгарды мен ундыбагам, качан да ундыбазым. Је ондый да болзо, мыны ундыбай да јӱре, мениҥ јӱрӱмимниҥ алдында меге кӧрӱнип турган ак-јарыкка бойымныҥ јолымла барарым.

Монтанелли чечекти ўзе согуп, оның јалбыракта-рын бирдең, экиденг јулуп ийеле, суу јаар таштап ийди.

— Айтканың чын, каруум. Болор... бу керегинде база куучындашпайлы. Мында түнгей ле сöслö болужып болбозың... Је канайдар? Ондый болгой... Баралы...

УЧИНЧИ БАЖАЛЫК

Тал-табыш јогынаң күс, оны ээчий кыш ödүп калды. Кичеенип üренип турган учун, Артурга бош öй дö јок болды. Је ондый да болзо, бир тоолу минутка бош öй келишкенде, ол Монтанеллиге кирип турат. Бир неделенің ичинде ол бир катап эмезе эки де катап кирип турат. Бичикте кандый бир уур шүүлте тушташканда, ол мыны јартадып аларга колында бичиктү келетен, је мындый учуралда олор экүниң куучыны јаңыс ла бичик керегинде болотон. Олордың ортозында көскö көрүнбес кандый да буудак тура берген. Эмди Артурдың келгени Монтанеллини сүүндирерденг болгой, там ла ары кунуктырып, кыйгастандырып турат. Бойын токунаалу тудунарга, нени де көрбöй, неге де санаарка-бай јүрген кижи болуп араланарга сүрекей күч болгоп. Абыстың јаң-кылыгы кубула бергенин Артур сезип те турза, оның төс учурын јетире билбей јүрет. Монтанеллиниң öскöрö бергенинде јаңгы идеялар керегинде чоңыдулу сурактар бурулу болуп турганын Артур эсбус оңдоп, эрмек куучын тужунда бу сурактарды табара эрмек айтпаска кичеенет, је јаңгы идеялар оның санаазынаң чыкпай, ого амыр бербейт. Ондый да болзо, Монтанеллини эмди, азыйдагызына көрö, ол чик јок тың сүүйт. Јүрүмнең чöкöнгöн, кунукчылду, карангуй санааны јоголторго болуп, теологияны ол түндүтүштү кичеенип üренетен, је «Јиит Италияла»[1] баштапкы ла катап билишкен кийининде, ол санаа изи де јок јылыйып калды. Јаантайын ла сок јаңыскан јүргенинең улам, энези öлгöн комнатаны сүре ле ајыктаганынаң улам табылган карыкчыл санааның илбизиндери јылыйып, аланзыш та, айдары јок мүргүш те јо-

[1] «Јиит Италия» — Мадзини деп кижи башкарган, он тогузынчы чактың одузынчы јылдарында Швейцарияда төзöлгöн революционный организация.

голып калды. Студенттердин движениези ого политический движение эмес, кандый да кудайзак движение деп билдирип, оны өрө көдүрип, бийик идеялар ла ару санаалар оның бастыра бойын толтырып, токунаалу, јалакай, керсү кылык-јангду эдип турды. Ол јаман да улуста кижи сүүгедий, тоогодый јакшы кылык-јаң база бар деп билип алды. Беш јылдың туркунына Монтанелли ого кемнең де артык болгон, эмди дезе ол ого торт ло јаңы кудай јаңының јаан ийде-күчтү, јаркындалган чырайлу белгечи деп бодолгон. Јиит уул оның алкыштарын ачаптанып тыңдап, олордо республиканский идеяларла кандый бир колбу бар ба деп билип аларга, кудайдың бичигин кычырып, христианство баштапып турар туштa, ондо демократический шүүлтелер бар болгонына сүүнип турды.

Азыйда абыстаң алган бичигин кайра берерге январь айдың күндерининг бирүзинде Артур семинарияга кирди. Ректор Монтанелли семинарияда јок эмтир. Је Артур оның иштенетен кабинедине кирип барала, экелген бичигин бичик салгышка тургузып салала, чыгып бararга турала, кенетийин столдо јаткан бичиктиң адын сонуркап кычырды. Бу Дантенинг «Монархия (каандык) керегинде»[1] деп бичиги болуптыр. Артур бичикти кычырып баштайла, оноң ары там ла јилбиркеп, эжиктиң ачылганын да укпады. Јаңыс ла оның кийин јанында таныш үн угуларда, ол бичикти јаап, өрө турды.

— Мен сени бүгүн сакыбадым — деп, Монтанелли столдо јаткан бичик јаар кылчас эдип көрөлө, айтты.— Сен бүгүн энгирде меге кирип болорың ба, јок по деп угарга, јаңы ла кижи ийерге санангам.

— Кандый бир јаан учурлу неме боло берди бе? Мени бүгүн энгирде бир јерге кычыргандар, је керек болзо, мен артып каларым...

— Јок, эртен де болзо кем јок. Менинг сеге јолугар күүним келген. Вторник күн мен атанып јадым. Мени Рим јаар алдырып јадылар.

— Рим? Узак өйгө бө?

— Кызыл јымыртканың байрамының учына јетире

[1] «Монархия керегинде» — Улу итальянский поэт Данте Алигиери (1265—1321) «Монархия керегинде» деп бичик бичиген. Бу бичикте бирлик, јаан ийде-күчтү государство төзөөри керегинде айдылган.

деп письмодо айдылат. Ол Ватиканнан[1] келген. Мен тургуза ла сеге јетирип ийер эдим, је бош јок болгом: семинарияның керектерин аайлар-баштаар керек, јолго шыйдынар, јаңы ректорды уткырга белетенер керек болгон.

— Адабыс, слер семинарияны таштабас болбойоор?

— Таштаарга келижер. Је, байла, мен Пизага ойто келерим. Тоң калды бир де кезек өйгө болзо.

— Је слер нениң учун семинарияны таштап тураар?

— Билериң бе... Эм тура мыныҥ јарты јок, је меге епископство берер болуп турулар.

— Адабыс! Кайда?

— Оныҥ аайына чыгарга Рим јаар атанып јадым. Апенниналарда епархия аларым ба, айса мында викарий болуп артып каларым ба, онызы эмдиге јетире јарт эмес.

— Јаңы ректорды тургузып салган ба?

— Ээ, абыс Карди. Ол эртен једип келер.

— Бу ончозы чек ле сакыбаган јаныҥар!

— Ээ, је... кезикте Ватиканның јöби калганчы өйлöргö јетире јарлалбай јат.

— Слер јаңы ректорло таныш па?

— Јок. Је оны сүрекей мактап јадылар. Оны јаан үредүлү, билер кижи деп Монсиньор Беллони бичийт.

— Слердиҥ барганаар семинарияга јаан јылыйту болор.

— Семинарияга та кандый болбой, онызын билбей турум, је мениҥ јүре бергенимди сен сүре ле эзеп јүрериҥ деп мен бүдүп турум. Меге де јаңыскан јеңил эмес болор.

— Ээ, адабыс, айтканаар чын. Је ондый да болзо, мен слер учун сүүнип турум.

— Сүүнип туруҥ ба? Мен сүүнип турум деп айтпай јадым.

Монтанелли бош ло арып-чылап калган бүдүмдү отура берди.

— Обедтиҥ кийининде сен бош по, Артур? — деп, ол бир минут унчукпай отурала, сурады. — Эдер немеҥ јок, бош болзоҥ, мениле кожо бир эмеш отурзаҥ, сен

---

[1] Ватикан — Римде папаныҥ öргöözи. Папа дегени Римско-католический церквениҥ јааны. Кезикте Ватикан деп папаныҥ јаңын, римско-католический церквелерди башкаратан јерди адап јат.

бўгўн эгирде меге тўгей ле кирип болбозыҥ ине. Мен торт ло отурар-турар јерим таппай бардым. Артып кал. Атанардаҥ озо сениле кожо канча ла кире удаан болор кўўним бар.

— Мен узак отурып болбозым. Алты часта мен ондо болотон...

— Кайда? Јуунда ба?

Артур бажын кекиди. Монтанелли куучынды тўргеп öскöртип ийди.

— Сен керегинде куучындажарга санаҥам — деп, ол баштады. — Мен јўре берзем, сеге öскö абыс-духовник керек болор.

— Је слер ойто јаныҥ келзеер, мен слерге келип, алкыш суразам, мениҥ айтканымды тыҥдап, алкыжаарды бередеер бе?

— Мыны сен канайып сурайдыҥ, каруум? Айтканыҥды угарым, алкыжымды айдыжы јоктоҥ берерим. Мен јўк ле ўч-тöрт айдыҥ туркунына ондо болорым ине. Санта-Катаринаныҥ абыстарынаҥ кемди-кемди бойыҥ духовный ада эдип аларыҥ ба?

— Мен јöп, адабыс.

Олор база бир эмеш куучындаштылар. Оноҥ Артур öрö турды.

— Баратан öйим јетти, адабыс. Мени нököрлöрим сакып јат.

Монтанеллиниҥ чырайын кара кölöткö бўркеп ийди.

— Мындый капшай? Мениҥ карангуй санаам эмеш јарый берген эмес беди. Је канайдар, јакшы болзын.

— Јакшы болзын, адабыс. Мен эртен база келерим.

— Эрте кел, кöрўп алайын. Эртен абыс Карди келер. Мен мында јок тужумда — чеберлен, тоҥ болбозо, мен келгенчем, јеткерлў алтам этпе, санан. Сени јангыскандыра артырып саларынаҥ канча кире чочып јўргенимди сен учына јетире билип те болбойдыҥ.

— Тегин јерге кунугадаар, адабыс. Эм тура не де билдирбейт, мынайда ла кöп öй öдўп калар.

— Је, јакшы болзын—деп, Монтанелли тўрген айтты.

Студенческий јуун болуп турган кыпка кирип барала, Артурдыҥ эҥ ле озо кöргöн кижизи — оныҥ кичинек тужунда кожо ойноп туратан нököри, доктор Уорреннiҥ кызы болды. Кыс толукта отурып алала, бу

движениенинг башчыларының бирўзи, узун сынду, эскирип калган пиджакту јиит ломбардец нени куучындап турганын угуп, бир де сöс божотпоско кичеенип турды. Калганчы айлардың туркунына ол сўрекей öскöрип, јаанап, торт ло бойлу кыстый болуп калган эмтир. Јаңыс ла сыртын төмöн түшкен јоон, кара тулугдары оның јуукта ла јаңы школдо ўренгенин керелейт. Ол кара кийимдў, кара арчуулду болды. Кыстың төжинде кипаристинг бўри — «Јиит Италия» деп организацияның кере темдеги бар болды. Ломбардец көöрöп лö омор коп, калабрийский[1] крестьяндардың тўреңги јадын-јўрўми керегинде куучындап турды. Кыс эки колыла ээгине тайанып, төмöн көрўп алган, унчукпай тыңдап отурды. Артурга бу кыс јылыйып калган реслубликаны ыйлап отурган Јайымның кунукчылду илбизиниңдий көрўнди. Юлияга ол койрык сынду, эби јок базытту, куу чырайлу, тыртык тумчукту, кыска, эски платьелу кызычак болуп көрўнер эди.

— Слер мында ба, Джим! — деп, ломбардец куучындап божойло, туура база берерде, Артур кыстың јаңына јууктап, унчукты.

«Джим» дегени оның кичинек тужундагы чоло ады болгон. Је ол энеден чыгарда, оны крестеер тужунда, ого «Дженифер» деп сан башка ат бергендер. Итальянка кыстар, оның школдо кожо ўренген ўўре-јелелери оны Джемма деп адагылайтан.

Ол чочып, чек ле коркып, Артур јаар көрди.

— Артур! Бу слер бе! Слерди бистинг партияның члени деп мен билбегем!

— Мында слерге туштаарым деп мен база сананбадым, Джим! Кажы öйдöң бери...

— Слер онгдоп болбодоор... — деп, кыс меңдеп айтты... — Мен эмди тура партияның члени эмезим. Мен јўк ле јаан эмес эки-ўч јакылталар бўдўргем. Керек шăк мынайда болгон: мен Биниле таныштым... Слер Карло Бинини билереер бе?

— Билерим.

Бини «Јиит Италияның» ливорнский бöлўгинің башкараачызы болгон. Оның учун оны бастыра «Јиит Италия» билетен.

---

[1] Калабрия — Неаполитанский королевствоның кырларлу бöлўги.

— Онойдо, Бини мениле бу керектер керегинде куучындашкан. Јуундардың бирўзине мени божодоор деп мен оног сурадым. Оның кийининде ол Флоренция јаар меге письмо бичип ийди. Јаңы јылдың байрамы тужунда мен Флоренцияда болгом, слер билбезеер бе?

— Јок, эмди меге айылымнаң каа-јаа ла бичип турулар.

— Ээ! Је, тўнгей ле. Мен, Райттарга, школдо кожо ўренген ўўре-јелелериме айылдап јўргем. Ол туштa Бини меге јанар тужунда Пиза ажыра јаң, оног бу јуунга туруш деп бичиген... Мен оның айтканынча ла эттим. Эмди мен мында, көрўп тураар ба? Је, эмди баштalып јат.

Докладта эң јакшы республика керегинде, ондый республика төзөөргө јашөскўрим бойын белетеери керегинде айдылган. Куучынның төс учуры ончо јанынаң чокум ла јарт эмес те болзо, Артур оны сўрекей кичееңип, тыңдап отурды. Јўрўмниң бу өйлөринде Артур јўзўн-базын јаңы идеяларга бўдўп, олорды ончо јанынан шўўп көрбөй дө, бойына алынып јўретен. Је лекция божоды, куучын айдыш токтоды... Студенттер тарап-таркап бардылар. Байагы ла јеринде, толукта отурган Джемманың јанына Артур базып келди.

— Джим, мен слерди ўйдежип салайын! Слер кайда тўштигер?

— Марьеттаның айылында.

— Адагардың азыйгы ишчизининг айылында ба?

— Ээ. Ол мынаң бир эмеш ыраак јадып јат.

Бир кезек өйгө олор куучындашпай, базып браттылар. Артур кенетийин сурады:

— Эмди слер, байла, он јети јашка једе берген болбойоор?

— Он јети јажым октябрь айда бўткен.

— Слер кееркемјилў кийим кийер, кертеңдеп ойынјыргалга јўрер кыс болбозоор деп, мен сўре ле айдып јўретем. Слер бистиң керектерде кожо туружарыгар ба, јок по деп мен бойымнаң бойым канча катап сурап туратанымды слер билген болзоор, Джим!

— Мен слер керегинде база мынайда сананып туратам.

— Бини слерге кандый да јакылталар берген деп айттыгар. Мен дезе слерди оныла таныш деп билбегем де.

— Мен оны Биниге болуп эткен эмезим, öскö кижиге болуп эткем.

— Кемге?

— Бүгүн мениле куучындашкан кижиге, Боллага, болуп эткем.

— Слер оны јакшы билереер бе?

Артур мыны күнүркеп айтты. Болла керегинде куучындажарга ого сүрекей уур болгон. Олор экү «Јиит Италияның» комитединиң бир јакылтазын бүдүрерге блаажып туратандар, је арт учында комитет Артур јиит, ченемел јок деп, керекти Болла бүдүрер эдип јöптöгöн.

— Мен оны сүрекей јакшы билерим. Ол меге сүрекей јарап јат. Ол Ливорнодо анча-мынча узак јаткан.

— Билерим... Ол Ливорного ноябрь айда келген болгон.

— Бу öйдö ондо бичиктер тартып экелетен керептерди сакыгандар.[1] Бу немелерди јажырарга слердиң турагар, бистиң турага көрö, ижемјилү эмес пе, слер не деп сананып туругар, Артур? Керептер ээлеген бай билеге кем де серенбес. Ого üзеери слер јаан јамылуларды јакшы билереер.

— Араай! Тың эрмектенбе, эркем! Онойдордо, Марсельден келген литература слердиң турагарда јаткан ба?

— Jүк ле бир күнге... је, мыны слерге айдарга јарабас эмес пе?

— Нениң учун? Мен партияның члени, слер мыны билереер. Слер ле база ол... биске бириккен болзоор, мен ырысту болор эдим, кайран кару Джемма!

— Слердиң абызаар ба? Ол ондый...

— Јок, оның шүүлтези бистиң шүүлтеден башка. Је кезикте мен карганга иженип те турадым...

— Артур, ол абыс ине!

— Је анда не? Бистиң партияда абыстар да бар. Олордың экүзи бистиң газетке бичигилеп туру. Духовенстволың ишчилериниң учуры—телекейди эң јакшы јүрүмге апарары ине. Бис база ондый керекке амадап јадыбыс. Бу политиканың суралтары эмес, кудай јаңының ла моральдың суралтары ине. Улус күүн-санаалары аайынча јайым граждандар болоберзе, ол тушта кижи-

---

[1] Марсельден Ливорного «Јиит Италияның» јажытту немелери, Марсельде Мадзини чыгарып турган «Јиит Италия» деп газет, политический брошюралар, бичиктер келип туратан.

ни кижи кулданар айалга болор бо, мыны сананып көрзөөр?

Джемма кабагын јемире көрүп ийди.

— Мен бодозом, слердиң шүүлтегер мында эмеш једикпестү... Абыс кудай јаңына үредип јат. Бу үредүде австриецтерди сүретен күүн јок.

— Абыс — крестү јаңды јайаачы, а Христос дезе улу реформатор болгон.

— Билереер бе, мен адамла кожо абыстар керегинде куучындашкам, је ол...

— Джим, слердиң адагар протестант ине.

Бир минут кирези унчукпай базып браадала, кыс уул јаар кылчас эдип, ачык-јарык ла эрке көрди.

— Уксагар да, бу куучынды торт токтодып салалы. Протестанттар керегинде куучын баштала ла бергенде, слер олорды сүрекей јамандай беретенеер.

— Төгүн, Карын, протестанттар католиктерди көрбөй јадылар.

— Ондый да болгой. Је канча-канча катап көдүрген суракты эмди ойто не көдүрер? Бүгүнги лекция керегинде слердиң шүүлтегер кандый?

— Меге анчадала лекцияның учы јарады. Оның отјалбыштү куучынын мен сүрекей јилбиркеп уктым. Кажы ла кижи јаңыс ла амадап јүрбей, таң алдынаң эң јакшы шүүлтелер өткүрер учурлу дегени сүрекей јарады.

— Меге дезе оның куучынының учы чек јарабады. Ол эң артык шүүлтелер ле күүн-таптар керегинде алгыстелгис, јарты јок куучындар айткан, је бис нени эдетинибисти, кандый јолло баратанывысты ол көргүспеген.

— Сакыган өй једип келзе, бистиң алдыбыста ума јок иш болор. Је сакыыр керек. Улу керектер бир күнге эдилбей јат.

— Канча ла кире уур, јаан керек болзо, анча ла кире эрте, эмдиденг ле баштаар керек. Кижи бойын јайымга белетеп алар учурлу деп, слер айдып јадаар. Је бу јайымга слердиң энегерденг артык белетенип алган кижини слер билеригер бе? Ол телекейде эң ле јакшы, эң ле јалакай, керсү үй кижи болгон эмес пе? Оның јалакай јакшы кылыгы оны кандый ырыска экелди? Ол калганчы күндерине јетире биленің кулы болгон. Слердиң акагар Джемстең ле оның үйинең ол канча кирези коронду сөстөр укkан ла шыра көргөн! Оның кылык-јаңы тоң өткүре јымжак эмес, эмеш кату болгон болзо, оның

jўрўми де ырысту болордоң айабас эди. Оны базының болбос эдилер. Италия керегинде база ла мынайда айдарга келижер! Керек кўjўрениште, сакышта эмес. Jок! Италия бойының jайымы учун мылтык-jепселдў тартыжар учурлу.

— Кару Джем, тўймеен ле тартыжу Италияны аргадайтан болзо, ол туку качан jайым болор эди. Ого аарчак, тўймеен керек эмес, ого сўўш керек.

Бу сöстöрди айдарда, оның чырайы кенетийин кызарып, оноң чек кугара берди. Бойының алды jаар ичкери көрўп браткан Джемма мыны көрбöй калды. Оның кабактары jуурылып, эриндери бек кымылып калган эмтир.

— Артур, менинг сöстöримди слер jастыра деп бодоп тураар ба? — деп, ол анча-мынча унчукпай барала, айтты. — Jок, менинг айтканым чын болор. Качан бир слер мыны билип аларааp... Бу бистиң тура. Киредеер бе?

— Jок, орой. Амыр тўн болзын, каруум!

Ол эжиктиң jанында кыстың колын бек тудуп турды.

— «Кудай ла албаты учун»...

Джемма чертў эрмектиң учын араай, чокум айдып божотты:

— «Эмди ле jажын чакка»...

Ол колын Артурдың колынаң айрып, туразы jаар кире конды. Качан эжик калырт эдип jабыла берерде, Артур энчейип, кыстың тöжинең jерге тўжўп калган кипаристиң будагын алып алды.

ТÖРТИНЧИ БАЖАЛЫК

Артур айылына айдары jок ырысту, торт ло канатту учуп келген немедий jедип келди. Ончо керектер сўрекей jакшы болгон. Jуунда мылтык-jепселдў тўймеен кöдўрери керегинде билдирте эрмек айдылган. Джемма дезе оныла кожо, эмди ол оның иш аайынча нöкöри. Ого ўзеери Артур оны сўўп jат ине. Эмди олор экўниң кожо иштейтени керегинде, керек дезе, келер öйдöги jайым учун тартыжып турала, öлöри де керегинде ол санаңып турды. Ижемjиниң jолы келди, эмди адабыс мыны көрўп ийер ле биске бўдер. Je ол эртен тура чек токунап калган ойгонып келди. Джемма Ливорно jаар, адабыс дезе Рим jаар атаның jатканын эске алынды.

Кызыл јымыртканың байрамына јетире ӱч узун: январь, февраль, март—айлар ӧтти. Мында нениң јакшызы бар. Джемма айылына јанып барала, протестант немелердиң сӧзине кирер ине. Артурдың билгениле болзо, «протестант» ла «филистер»[1] деген сӧстӧрдиң учуры тӱнгей болгон. Јок, оның Джимми ливорнский кыстардың кемине јетире тӧмӧндӧбӧс. Је, байла, ол ырызы јок кӧӧркий болор. Ол јиит те болзо, ондо најылар јок, оның учун ол агаш јӱректӱ немелердиң ортозында сок јаңыскан јӱретен болбой кайтсын... О, энези эзен јӱрген болзо кайдат!

Артур энгирде семинарияга кирип барарда, ондо Монтанелли јаңы келген ректорло куучындажып отурды. Олор экӱлези бош ло арып-чылап калган улустый кӧрӱнет.

— Бу студент керегинде мен слерге айткам — деп, абыс оны јаңы келген ректорло таныштырып, айтты. — Аргалу болзогор, ого мынаң да ары бу библиотекала тузаланарга јӧп беригер, мен слерге јаан кӱндӱӱм айдарым.

Абыс Карди тургуза ла Сапиенцеде студенттердиң јӱрӱми керегинде калырап куучындай берди. Оның јайым, токунаалу куучынынаң бодогожын, ол студенттердиң јӱрӱмин јакшы билетен ошкош. Куучын тургуза ла университеттерди кыстап турганы керегинде ол ӧйлӧрдӧги эң ле керектӱ суракка кӧчӧ берди. Јаңы ректор Артурды студенттерди кыстап турган политиканы кезем критикалаганыла тургуза ла бойына јаба тартып алды. Је мыны ол университеттиң јаандарынаң угуп, ӱренип алган ошкош.

— Јашӧскӱримди тазыктырары јанынаң менде јаан ченемел бар — деп, ол айтты. — Јаан шылтак јогынаң јашӧскӱримге кажы да јанынаң чаптык этпес — бу мениң башкарынып турган тӧс ээжим болор. Энеден чыгарда, сӧс укпас, кылыкту болуп бӱткен јиттер ак-јарыктың ӱстӱнде кӧп деп айдарга болбос. Мен бодозом, олорды јаан улус чылап тоор, олордың сӧзин угар керек. Ол туштa јиттер биске кӧп лӧ чаптык этпес. Је јобош то атты ӱзӱги јок сабап, тискинин силкип турза, ол карайлап чыгар ине.

Артур оны кайкап кӧрди. Јаңы ректор студенттерге

---

[1] Филистер — неме билбес, тӧгӱнчи кижи.

болужар, олорды корый алар деп ол качан да сананбаган. Монтанелли куучынга киришпей отурды. Оның чырайынаң бастыра бойы арып-чылап калганын, айдыжы жок чөкөп кунугып отурганын ада Карди көрүп ийеле, кенетийин айтты:

— Слерди мен бош жоботтым ошкош, адабыс. Мен бу суракты жүрегиме сүрекей жуук алынып, кезикте ол өскө улустың күүнине чек тийип, олорды сонуркатпай турган болор бо деп сананбай жадым.

— Жок, бу мени сүрекей сонуркадып жат.

Монтанелли кыжырантып отурганын жажырып болбой унчугарда, Артур эмеш эп-жоксына берди.

Качан абыс Карди жүре берерде, Монтанелли Артур жаар бурылып, ол жаар кунугып ла санааркап калган көрди. Бастыра энирдиң туркунына оның чырайы бу ла кунукчыл бойы болгон.

— Артур, меним эркем, — деп, ол араай унчукты, — мен сеге бир неме айдарга турум.

«Байла, кандый бир коомой табыш угулган болбой кайтсын» — деп, Артур оның санааркап калган чырайын ажыктап, кенетийин сананды.

Олор анча-мынча унчугушпай отурдылар.

— Жаңы ректор сеге жарап туру ба? — деп, Монтанелли сакыбаган жанынаң сурады.

Артур баштап тарый нени айдарын билбей, алаатып калган отурды.

— Мен... меге ол сүрекей жараган... Је мен мыны учына жетире бойым да жакшы билбезим. Көргөн лө бойынча кижини учына жетире билерге сүрекей күч ине, адабыс.

Монтанелли сабарларыла креслоның тутказына темиккени аайынча токулдадып, кандый да шүүлте ого амыр бербей турганын жажырып болбой отурды.

— Рим жаар атанары жанынаң — деп, ол куучындап баштады, — мен мындый неме айдарга турум: бу жоружты сен жаратпай турган болзоң... Артур, сениң күүниң бар болзо, мен Рим жаар бичип ийейин, оноор атанарынаң мойноп салайын.

— Адабыс! А Ватикан?..

— Ватикан өскө кижиден таап алар.

— Ненің учун? Мен ондоп болбой турум.

— Монтанелли мангдайын арлады.

— Мен сен учун ширтилдеп турум. Уур санаалар ба-

жымнаг чыкпайт... Ого ўзеери мен оноор кыйалтазы јок барар учурлу эмезим.

— А епископстволы канайдар?

— О, Артур! Сени јылыйтып салзам, меге епископстводог не туза болор!

Ол унчукпай барды. Оныг мындый болгонын качан да корбогон учун, Артур чочый берди.

— Мен нени де онгдоп болбой турум — деп, ол айтты. — Јайнап турум, адабыс, јартын айткар, санаагарда не бар, слерге не керек болуп туру...

— Меге не де керек јок. Мени учы-куйузы јок коркуш деп неме чек кинчектеп барды. Чынын айт: сени јеткер, тўбек сакып јат па, јок по?

«Ол нени-нени укkан эмтир» — деп, мылтык-јепселдў тўймеен болотоны керегинде јажытту табышты эске алынып, Артур бойында сананды.

Је бу јажытты оныг айдар учуры јок болгон. Оныг учун ол удура суракту каруу берди:

— Кандый јеткер мени сакыыр?

— Удура сураба, а каруу бер!

Монтанеллиниг ўни чек кезем боло берди.

— Сени кандый јеткер кезедет? Сениг јажыттарыг меге керек јок. Јангыс ла мыны меге айдып бер.

— Бис ончобыс кудайдыг колында ине, адабыс. Не болорын кем билер? Је слер ойто келгенчеер, меге кыйалтазы јок јеткер табарар деп сананарга кандый шылтак бар?

— Мен келгенче... Уксаг, каруум! Мынызын бойыг билгейинг. Сени мен јарта деп айтпай јадым. Јангыс ла арт деп айт, мен артып каларым, атанбазым. Мынаг кемге де чыгым болбос, меге дезе амыр, тыш болор. Ого ўзеери, мен бодозом, сени мен јеткерденг корып аларым.

Артур ол јаар чочып корди. Андый-мындый алгыс телгис эрмек айтпайтан абыстыг кылык-јангында мындый јангы чийў-темдек корўнип келгени оны кайкатты.

— Адабыс, слер оору эмтиригер. Слерге Рим јаар атанарга керек. Анда амырап, баштыг оорузынаг ла уйку келбес ооруданг эмденип, јазылып аларыгар.

— Је, јакшы — деп, Монтанелли оныг куучынына јара кирижип, бу куучыннаг бош ло чокоп, арып калган кижи чилеп айтты. — Мен эртен таг эрте атанып јадым.

Артур нени де онгдоп болбой, ол јаар корди.

— Слер мене база нени де айдарга сананган эмезеер бе? — деп, ол эрмектенди.

— Јок, јок. Артык айдар немем јок.

Оныҥ чырайынаҥ коркыганы көрүнет.

Монтанеллиниҥ атанганынаҥ ала тоолу күндер өткөн кийининде Артур семинарияныҥ библиотеказынаҥ бичик аларга кирди. Ол эжикте абыс Кардиле тушташтыҥ.

— А, мистер Бертон! — деп, ректор унчукты. — Слер меге эмди ле керек болгоноор. Мениҥ кабинедиме кирип, бир уур ишке болужаарды јетирип ийзеер!

Ол эжикти кайра ачып ийерде, Артур кабинетке кандый да саҥ башка, эби јок санаа-күүндү кирди. Бу Монтанеллиниҥ иштенетен кабинеди болгон. Оныҥ агару јери болгон. Эмди мында өскө кижи отурганын көрөргө кандый јаман.

— Мен бичиктерди сүрекей сүүйтен кижи — деп, ректор айтты. — Јаҥы јерге келген ле бойынча, элдеҥ ле озо библиотеканы көрүп баштадым. Библиотека сүрекей бай эмтир, је бичиктерди канайда тургускан, мен мынаҥ төс ээжизин аайлап болбодым.

— Каталог толо эмес. Бу баалу бичиктердиҥ көп сабазы јуукта ла келген.

— Слерде бош өй бар болзо, бичиктердиҥ канайда турган планын меге јартап берзеер?

Олор библиотека јаар бардылар. Артур онча немени јартап берди. Онон бөрүгин кийип, чыгарга јадарда, ректор јылу күлүмзиренип, оны токтодып ийди.

— Јок, јок. Мен слерди мындый капшай божотпозым. Бүтүн суббота. Эмди понедельникке јетире эдер неме јок. Артып калыгар, отурып кожо ажаналы, мен слерди тегин де орой түҥге јетире туттым. Мен эмди чек јаҥыскан инем, оныҥ учун слерле кожо отурарга сүүнип турум.

Оныҥ эрмек-куучыны сүрекей јалакай, керсү болгон учун, Артур удабай јайымжып, ачык-јарык куучындажка берди. Тоолу эрмектиҥ бажында, јаҥы ректор онон Монтанеллини узактаҥ бери билереер бе деп сурады.

— Јети јылдыҥ туркунына — деп, Артур каруун берди. — Мен он эки јашту тужумда, ол Китайдаҥ јаҥып келген.

— Ээ! Ол атту-чуулу алкышчы-миссионер деп атты

анда, Китайда, алган эмей. Онон ло бери слерди ол ўретти бе?

— Бир јыл өткөн соңында мени ўредип баштаган. Ол туштa мен баштапкы ла катап кудайдың алдына арутанып айдынгам. Сапиенцке ўренип барарымда, ол меге ончо наукалар аайынча болушкан. Ол меге сўрекей каруузыйтан. Ол айдары јок јалакай, јакшы кижи, мыны слер учына јетире билбезеер де ине!

— Сўрекей јакшы билерим. Ак санаалу, јакшы јўректў кижи. Оны ончо улус кайкап, мактап јат. Онында кожо Китайда болгон миссионерлерге учурал болуп туштап јўргем. Уур өйлөрдө оның јана баспас чыдамкайын, оның ийде-кўчин, улу амадузын — ончозын айдарга сөс тө табылбас дежет. Јиит тужаарда слерди ондый кижи башкарып ўреткен учун слер ырысту болор учурлу. Слердиң ада-энегер јада калган деп, оның сөстөринең ондогон ошкош эдим.

— Ээ, мен кичинек тужумда адам өлгөн, энем былтыр јада калган.

— Слерде карындаштар, эје-сыйындар бар ба?

— Јок, јўк ле, адабыс, јаңыс акаларым бар... Је мен ак-јарыкка чыгарымда, олор јаан уулдар болгондор, олор биледе саду керегин башкаргандар.

— Слер, байла, јаңыскан өскөн болороор. Шак оның учун Монтанеллиниң јалакай кылык-јаңын сўўп јадаар. Акыр, ол ўйде јок туштa слерди башкарар кижи бар ба?

— Мен агару Катаринаның абыстарын айбылаарга санангам.

— Мени башкарар кижи эдип алараар ба?

— Адабыс, албай база... мен... сўўнип турум, је јаңыс ла...

— Јаңыс ла духовный семинарияның ректоры тегин кижини исповедовать этпейтен деп айдарга тураар ба? Онызы чын. Је каноник Монтанелли слерди сўрекей кичеегенин, эмди слер учун коркып, ширтилдеп јўргенин мен билерим. Мынызы јарт... Мен де ўренчигимнең ырааган болзом, онойып ок ширтилдеп, кунугар эдим. Мен слерди кичееп көрўп јўргенимди ол билген болзо, токунаалу јўрер эди деп иженип турум. Уулым, менең кўжўркебей, бойоорды чўм-чам јок тудугар; мени духовный ада эдип аларыгар ба, јок по, чикезин айдыгар. Слер меге јарап тураар, оның учун мен слерге тузам јетирер кўўним бар.

— Ондый болзо, јаан күндүүм јеткей.

— Сүрекей јакшы. Келер айда меге келип, бойыгарды арутаарга мүргүгер. Ого үзеери, уулым, јайым эгир болгожын, меге кирип јүрүгер.

Монтанелли Этрусский Апенниналарда, Бризигелла деп јаан эмес округта епископство алганы керегинде ангылу јетирү кызыл јымыртканың байрамынаң озо угулып келди. Артурга бу солун табышты Монтанелли бойы Римнең сүүмјилү ле токунаалу бичиген. Уур саналар ödö берген ошкош. «Сен кажы ла каникулда меге јолугып турар учурлу — деп, ол бичийт, — мен дезе Пизага келип турарым. Сениле сүре ле јолугыжып турар күүним бар, је андый арга јок. Андый да болзо, каа-јаада туштажарым деп иженип турум».

Кызыл јымыртканың байрамын эски, каранғуй, күжүлдер ойо кемирип салган өргöödö, Юлияның бийлеген јеринде, кунугып öткүргенче, бистиң биледе, бисле кожо öткүрийгер деп, доктор Уоррен Артурды бойына кычырып письмо ийди. Бу письмоның конвертинде кичинек тилбек чаазын јүрди. Чаазында Джемма кыйа-тейе, үренчик баланың бичижиле, оны байрамга келигер ле «Слерле куучындажатан бир куучын бар» деп бичиптир.

Је Артурды ончозынаң артык студенттердиң бойы-бойына шымырашканы сүүндирип турды. Байрамның кийининде кандый да јаан керектер болор дежип, ончозы сакып тургандар.

Бу ончо неме Артурдың санаа-күүнин бийик көдүрингилү эдип турды. Ого кандый ла коркушту керектер тегин, эш немеге турбас керектердий билдирет. Андый керектерди эки-үч ле айдың туркунына бүдүрип салгадый көрүнет.

Ол четверг күнде айылы јаар атанып, амырайтан öйининг баштапкы күндерин анда öткүрер деп шүүнип алды. Оның јаңыс ла коркып турган немези—јанып барала, Джеммала јолугыжып, айдары јок сүүнип, бу күндерде церкве бойының балдарынаң бийик көдүрингилү, кудайзак санаалу болорын некегенин бузуп ийер болорым деп сананганы болды. Среда күн эгирде Артур Джеммага кызыл јымыртканың байрамында келерим деп каруу берип ийеле, амыр јадып уйуктаарга барды.

Уйуктайтан кыпка кирип барала, Артур јаан крестинг алдына тизеленип отурды. Эртен тура абыс Карди оның арутанып айдынганын угар ла оның киличектерин божодор учурлу болгон, оның учун эмди кичеенип, узак мӱргӱп, бойын бу каруулу ла јаан учурлу керекке белетеп алар керек. Ол эки колын тизезине крестей салып, бажын бӧкӧйтип, санаазыла ӧткӧн айга кайра барып, эткен кичинек килинчектерин, ончо учуралдарды эске алынып, ачынчак болгонын, јастырганын тоолоп отурды. Је бу ончозы кичинек килинчектер болгон. Олор уулдың ару јӱрегине тийип турган кичинек кӧлӧткӧчӧткӧр болгондор. Ол крестенип ийеле, ӧрӧ турун, чечине берди.

Чамчазының јаказының топчызын чечип ийерде, кичинек тилбек чаазын полго келип тӱшти. Бу Джеммаңың записказы болды. Оны Артур кере тӱжӱне койынында алып јӱрген. Ол чаазынды јерден ӧрӧ кӧдӱрип келеле, оны јайа тартып, окшоп ийди; онон эмеш јастыра керек эдип ийгенин сезип, чаазынды ойто бӱктеп отурала, оның бир јанында, байа ајарып көрбөгөн јерде, Джеммаңың колыла бичиген сӧстӧргӧ кӧзи тийе берди. «Аргалу ла болзогор, кыйалтазы јогынаң капшай келигер. Мен слерди Боллала таныштырарга турум, ол мында, бис кажы ла кӱн оныла кожо бичиктер кычырып турубыс».

Бу сӧстӧрди кычырып отурарда, Артурдың јӱзи изип, чек кызара берди.

«Јаантайын ла бу Болла деп неме! Ливорнодо бу база нени эдип туру? Нениң учун Джеммаңың оныла кожо бичиктер кычырар кӱӱни келген болотон? Оның контрабандный керектеринде Джемманы не сонуркадат? Кысты ол торт ло тармадап алды ошкош. Январь айда ӧткӧн јуун да тужунда бу неме Джемманы сӱӱп турганы јарт көрӱнип турган. Шак ла мынаң улам ол ӧкпӧӧрип, тыңкуучындаган ине! Эмди дезе ол оның јанында, кажы ла кӱн оныла кожо бичиктер кычырып јат».

Артур чаазынды туура тӱрген таштап, ойто ло крестинг алдына тизеленип бажырды.

Бу аруталатан, килинчектеринең јайымдалатан, бастыра телекейле, бойыла, кудайыла јӧпсинетен, улу байрамның алдында айдынатан, актанатан јӱректӱ кижи! Бу кижи јескимчилӱ кӱнӱркеер, кичинек кӱйӱнер, ого

ўзеери нөкөрине серенер јўректў болуптыр! Ол бойын бойы сөгинип, эки колыла јўзин јаба тутты. Беш ле минут мынын алдында ол улу шыраларды шыралап, ӧдӧри керегинде амадулу учуп турган, эмди дезе јаан керек эткен, уйады ару эмес кижидий туруп јат.

Четверг кўн, эртен тура, Артур семинариянын часовнязына кирип бараида, абыс Карди мында эмтир. Артур мўргўўлдин сӧстӧрин кычырып ийеле, ӧткӧн тўнде килинчекке тўшкени керегинде тургуза ла куучындай берди.

— Адабыс, мен килинчектў. Менин килинчегим неде дезе — ачынганымда, кўнўркегенимде, меге бир де јаманын јетирбеген кижи керегинде коомой сананганымда болуп јат.

Кемле куучындажып турганын абыс Карди сўрекей јакшы билген. Ол эрке айтты:

— Слер меге ончозын чыгара айдып бербедигер, уулым.

— Адабыс! Мен бу кижини тын сўўр ле тоор учурлу.

— Слер экўнин ортогордо карындаштык колбу бар ба?

— Онон бек,онон јуук колбу бар!

— Мынызы кандый колбу, уулым?

— Бисти нөкөрликтин колбузы тудуп јат.

— Нөкөрликтин? Неде?

— Улу ла агару иште.

Бир эмеш унчугушпай бардылар.

— Слердин нөкөригер бу иште јаан једимдерге јединненинер, онын тоомјызы слердин тоомјыгардан чик јок јаан болгонынан улам слер ого ачынып, кўйўнип јўргенеер бе?

— Ээ, бир кезек шылтак мында болгон. Ончо улус тоол турган онын ченемелине кўйўнгем. Ого ўзеери мен санангам... Ол менин сўўген кызымнын сўўжин айрып алар болор деп коркыгам.

— Слердин сўўген кызыгар агару церквенин кызы ба, јок по?

— Јок, ол протестантка.

— Онойдордо, кудайы јок тангма ба?

Артур аргазын таппай, сабарларын кыјырт этире уужай тутты.

— Ээ, кудайы јок тангма — деп, ол јўк арайдан айтты. — Бис кожо өскӧнис. Бистин энелерибис најылар

болгондор. Ол уул бу кысты сүүп турганын көрүп ийеле, мен ого күнүркегем. База...

— Уулым, — деп, Карди бир эмеш унчукпай турала, араай айтты. — Слер меге ончозын чыгара айтпадыгар. Слердиг јүрегеерде јаан учурлу неме бар.

— Адабыс, мен...

Артур туктурылала, ойто ло унчукпай барды. Абыс дезе оныг эрмек айдарын сакып турды.

— Мен «Јиит Италия» деп организацияныг члени.

— Чыи ба?

— Бир јаан керекти бүдүрерин бу организация меге јакыйтан туру деп мен иженип јүргем, мениг бу керекти бүдүрер аргам бар болгон. Је организация керекти бүдүрерин меге јакыбай, ого јакыган, оныг учун мен ого күйүнип јүргем.

— Бу кандый керек?

— Керептеғ политический бичиктер алары. Бу бичиктерди керептеғ алала, олорды салгадый јерди городтоғ бедреп табала, јажырып салар керек болгон.

— Бу ишти организация ого берген бе?

— Боллага бергендер, мен оныг учун күйүнип јүргем.

— Оноғ башка слердиг ортогордо кандый да өөнбөкөн јок по? Ого берген каруулу ишти ол коомой бүдүрди деп, слер оны бурулап тураар ба?

— Јок, адабыс. Ол керекти јалтанбай ла јана баспай бүдүрген. Ол јакшынак патриот, оныг учун мен оны сүүр ле тоор учурлу.

Абыс Карди нени де сананып турды.

— Уулым, слердиг јүрегеерди јаңы јарык јарыткан болзо, ондо карындаштарыгарды ырысту эдер улу иш керегинде амаду табылган болзо, арыгандардыг ла кулдандыргандардыг јүрүмин јеңилтерге турган болзоор, слер эң ле баалу немеге, кудайга, канайда көрүп тураар. Ончо јакшы керек оныг колыла эдилет. Слердиг тынаар, слердиг јүрүмеер — ончозы оноғ. Слер кыйын-шыра ажыра амырдыг јолын таап алган болзогор, ачу јүрүми керегинде араайынаг көзиниг јажын төгүп јүрген албатыны јайымдаарга сүүген нөкөрлөригерле бириккен болзогор, слердиг санаагар күйүништеғ ле адааркаштағ јайым болзын, јүректереер дезе, агару от күйүп турган алтарьдый, ару болзын. Бу улу ла агару керек болор, ундыбай јүрүгер. Бу керекке беринген јү-

рекке јаман сагыштар кирбес учурлу. Бу керекте турушкан кижи церквениҥ ишчизи чилеп, ӱй улустыҥ сӱӱжинеҥ, бор-ботко керектердеҥ јайым болор учурлу. Ол «кудай ла албаты учун, эмди ле јажын чакка».

— А!—деп, Артур айдары јок кайкаганына, колын јаҥып ийди.

Таныш кычыруны угуп ийеле, ол арай ла болзо, огурып ыйлабады.

— Адабыс, слер биске церквениҥ алкыжын берип тураар! Бисле — Христос.

— Уулым, — деп, абыс бийик кӧдӱриҥилӱ айтты. — Христос садучыларды ӧргӧӧдӧҥ чыгара сӱрӱп ийген, нениҥ учун дезе, оныҥ туразы мӱргӱӱлдиҥ туразы болгон, садучылар оны тоноштыҥ тебеези эдип алган.

Узак унчукпай турала, Артур ӱни тыркырап шымыранды:

— Олорды сӱрӱп ийзе, Италия оныҥ храмы (ӧргӧӧзи) болор.

Ол токтой берди. Ого каруу берген јымжак ӱн угулды:

— Јер ле оныҥ бастыра байлыгы — мениҥ — деп, кудай айткан.

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Бу кӱн Артурдыҥ кере ле тӱжӱне базып јӱрер кӱӱни келип турды. Ол не-немезин студент нӧкӧрине табыштырып береле, бойы Ливорно јаар базып ийди.

Булутту, бӱркӱк, је соок эмес кӱн болгон. Алдында јайыла тӱшкен элбек, тӱс јалаҥ Артурга сӱрекей јараш кӧрӱнди. Јолдыҥ јанында јаҥы-јаҥы ла чыгып келген јаскы чечектерди кӧрӧргӧ јымжак, чыкту ӧлӧҥлӧ араай базарга айдары јок сӱӱмјилӱ болды. Кичинек агаштардыҥ јаказында, байбак карганаҥыҥ будактарында уйа тартып учуп, сандырап турган куш, јууктап клеетken кижини кӧрӱп ийеле, ачу кыйгырып, кара канаттарын тӱрген талбып, теҥери ӧрӧ шуҥуп чыкты.

Улу пятницаныҥ некегени аайынча ол улуркап, кудайзап сананарга кичеенип турды. Је Монтанелли ле Джемма керегинде санаалар ого сӱре ле чаптык эдип, јаҥыс ла кудай керегинде сананарга бербей турды. Шак мынаҥ улам, Артур арт- учында бойыныҥ јайым, кей амадузына буудак этпей, бу амадуны туура чачарга

кичеенбей, келер өйдөги мылтык-жепселдү түймеен жакшынак керектерге ле макка жедери керегинде, бу түймеенде ого жуук эки кижи кандый керектер бүдүретени керегинде көбөп, жайым санана берди. Оныг санаазында Монтанелли башчы, ойгор үредүчи болгон. Онын калаптанган агару ачыныжынын алдына ончо карангуй күчтер жоголо берер учурлу болгон. Жайымның жиит коручылары дезе, оның будының алдында эски кудай жаңына үренер, эски чындыктардаг жаңы учурлар табар.

А Джемма?

Джемма баррикадалардың коручызы болор. Ол келер өйдө мылтык-жепселдү түймеенниг геройы болуп бүткен ине! Ол айдары жок жакшы нөкөр болор, ару саналу, жалтанбас кыс болор, шак ла ондый кыстардың кеберлери көп поэттерди көбөдип, оморкоткон эмей. Олор экү коштой туруп, өлүмдү жотконнор жалтанбай, ого удура күлүмзиренип көрөр. Олор экү коштой өлөрлөр, женүнің күнинде де өлөрлөрдөг маат жок, ненің учун дезе женү айдыжы жок болор. Бойының сүүжи керегинде ол кыска нени де айтпас, оның токунаалу амыр санаазын түйметпеске, ол унчукпас, оның нөкөрлик күүн-санаазын кунуктырбас. Кыс ого торт ло агару, кичинек те буру жок немедий, же албатының жайымы учун тартыжарда, өлөтөн учурлу кижидий көрүнет. Жаңыс ла кудайды ла Италияны сүүген агару, ару жүрекке күүн-санаага кирижерге ол кем ондый?

Кудай ла Италия... Өргөөлөрдің оромы жаар көрүп турган эжиктү, жаан карангуй туранын жанына базып келерде, жаашту булуттардаг жаңмырдың тамчылары табыражып түшти. Оны тепкиште Юлияның жалчызы, кып этире кийинип алган кижи, азыйдагызы ок чылап, тоомјылу ла өштөгөн бүдүмдү уткыды.

— Жакшы ба, Джиббонс. Карындаштар үйде бе?

— Мистер Томас үйде. Миссис Бертон база үйде. Олор айылчылар отуратан кыпта болор.

Артур бу кыпка жүрегинде уур санаалу кирди. Кандый кунукчылду тура! Жүрүмнің толкузы ого качан да табарбай, оның жаныла өдө берет. Мында ончо немелер: улустар, портреттер, баалу, же жараш эмес јөөжөлөр — ончозы озогы ла бойы артып калган. Мында чүмеркек, бай, жүрүмнің тыны жок, өлүмзирей берген темдеги билдирет. Керек дезе, күреңг жулаларда да өскүрип салган чечектер темирдең кезип эткен, тыны жок чечектердий кө-

рўнет. Кеежкеде кийинип алала, айылчылар јуулатан кыпта, олордың келерин сакып отурган, быјыраш сары чачту, койынында кырса ийттў Юлия бойы да тыны јок кўлўмзиреништў наадайга тўнгей болгон. Бу кып оның јўрўмининг тöс јери болгон.

— Кандый јўрўң, Артур? — деп, ол кырса ийдининг торкодый тўгин сыймаарын јарым минутка токтодып, сабарларын Артур јаар суна салды. Оног ойто ло ийдин сыймай берди. — Сени су-кадык, јакшы јўрўп, университетте јакши ўренип турың деп, мен иженип турум.

Артур санаазына ла кирген баштапкы эрмекти айдып ийди, мында ла эрмек-куучын токтоп калды. Тўлтўйип, чўмеркеп калган Джемс те, оныла кожо келген кандый да пароходный обществоның агенти де эрмек-куучынды кöндўктирбеди. Качан обед белен деп јалчылар јарлап ийерде, Артур јенгил тынып, öрö турды.

— Мен ажанбазым, Юлия. Јаманымды таштагар, мен комнатама барып, амырайтам.

— Сен орозоны öйинең öткўре кату тудуп турган ошкожың — деп, Томас айтты. — Сен оорыйтан эмтиринг, мен мыны ажындыра айдып турум.

— Э, алдырбас. Амыр коныгар.

Артур коридордо јалчы кыска туштайла, алты часта мени ойгозып ийигер деп, оны айбылады.

— Синьорино[1] церквеге барар ба? — деп, кыс сурады.

— Ээ. Амыр коныгар, Тереза.

Ол бойының кыбына кирип барды. Бу азыйда оның энезининг кыбы болгон. Ол öрö турбай, узак оорып јадар туштa, бу кöзнöктинг јанында часовня эдилген. Алтарьдың тöс јеринде, кара гранит ташта, јаан крест турган. Оның алдында јарыткыш кўйген. Бу кыпта ол јада калган. Орынның ўстўнде, стенеде, оның портреди туратан. Столдо турган китайский вазада оның сўўген чечектери, чангкыр фиалкалар öзöтöн. Оның јада калганынан бери бир јыл öткöн. Је итальянец јалчылар оны ундыбаган эмтир.

Рамказына кондырала, јазап туруп ороп, тангып салган портретти Артур чемоданынан чыгарып келди... Бу карандашла јурап салган Монтанеллиниг портреди болгон. Ол баалу јööжöзин араай, эрке сыймап кöрди. Бу

---

[1] Синьорино — јиит синьор господин.

ла ок öйдö Юлияның јалчы уулчагы кирип келди. Ол табакта јўзўн-јўўр курсактар экелген эмтир. Мыны бу турада казыр келин келерден озо, оның энезине, Гледиске казан азып туратан карган эмеген ийиптир. Оның кару, јиит синьоры церквенинг јанын буспай, бу тату курсактарды тойо-кана јип алзын деп сананган ошкош. Артур јўк ле бир болчок калаш алып, арткандарын јибезим деп мойноп ийди. Ол базып барала, кресттинг алдына тизеленип, бажырып, ару, кудайзак санаалар сананарга бастыра кўчин салып кичеенип, мўргўй берди. Је узак öйгö эш-неме болбой турды. Орозоны öйинен öткўре кату тудуп турган эмтиринг деп, Томастың айдары јолду эмтир. Бойын айдары јок кыйнаган, курсак јибей торологоны — оны торт ло ачу аракы чылап эзиртип ийди. Оның арказын төмöн не де јымырап јўре берди. Оның көзининг алдында турган крест туманга ородып салган немедий көрўнет. Ол мўргўўлдинг ўзўги јок сöстöрин айдып, бойын токунадынып, алгыс-телгис санаазын кудайзак шўўлтеге токтодып алды. Арт-учында ол арып-чылап, уур санаалардан айрылып, уйуктаарга јада берди.

Ол сўрекей терен уйуктап јатты. Је кенетийин эжикти кўрсўлдеде согуп ийдилер.

«А, бу Тереза болбой кайтсын» — деп, ол сананып, јалкуурып, бир јанынан база бир јанына анданып алды.

Эжикти ойто ло кўрсўлдеде согуп ийдилер. Ол чочып, ойгонып келди.

— Синьорино! Синьорино! — деп, кем де итальянский тилле кыйгырат.

Ол орыннан тура јўгўрди.

—Не болгон? Кем анда?

— Бу — мен, Джиан Баттиста. Туругар, кудайдың учун капшай туругар!

Артур мендей-шиндей кийинип алала, эжикти ачып ийди. Унаачының чек кугарып, торт ло јўўле берген чырайын ол алаатып калган јыктап турды. Коридордо улустың басканы ла темирдинг шынгырты угулат. Бу не болуп турганын ол түрген онгдоп ийди.

— Мени апарарга ба? — деп, ол сурады.

— Слерди апарарга! О, синьор, мендегер! Јажыратан неме бар ба? Мен оны...

— Менде не де јок. Карындаштарым билер бе?

Коридордың учында военный кийимдў кижи көрўнди.

— Синьорды ойгозып ийгендер. Турада ончо улус ойгонып келди! О, кандый тӱбек, кандый коркушту тӱбек! Ого ӱзеери кудайдыҥ јаан байрамыныҥ алдында! Кудайдыҥ агару улустары, кудайдыҥ учун бистерге болушсаар!

Джиан Баттиста öксöп, ыйлай берди.

Артур ичкери базып барала, жандармдарды сакып алды. Олор анар-мынар кийингилеп алган айылдыҥ јалчыларына ӱйдештирген кирдилер. Солдаттар Артурды курчап ийдилер. Комнатага чубажып кирген улустыҥ эҥ ле учында айылдыҥ ээзи ле оныҥ ӱйи турды. Айылдыҥ ээзи туфлялу, халатту эмтир, ӱйи дезе узун пеньюар кийип алган болуптыр.

«Аймуул, чайык чыгып, ак-јарыктыҥ учы келген болор бо! Бу немелер ончозы, темдектезе, эҥ учында турган эки тынду салга отурып, тындарын аргадаарга турган эмес пе?»

Мындый тӱҥдештирӱдеҥ улам ла бу саҥ башка кийинип алган улусты ајыктаганынаҥ улам Артурдыҥ каткызы келди.

Је мындый уур öйдö, каткырып ийзе, тенексӱ неме болор эмей деп ол билип, каткызын кömö базып, токтодып ийди.

— «Сӱӱн, Мария, теҥери кааны» — деп кудайдыҥ энезине учурлаган мӱргӱӱлдиҥ сöстöрин араай шымыранып айдала, Юлияныҥ сирейте толгоп салган чачтарын кörӱп болбой, туура кörди.

— Мыны ончозын меге јартап беригер — деп, мистер Бертон жандармский офицерге јууктап айтты. — Алдынаҥ јаткан айылга албан-кӱчле киргенигерди канайда оҥдойтон? Јетире јарт каруу бербес болзогор, озолодо айдып турум, мен английский посланникке комудалду барарым.

— Мен сананзам, бу слерге де, английский посланникке де јеткил болор — деп, офицер тыҥзынып айтты.

Ол Артур Бертонды, философский факультеттиҥ студентин, арестовать этсин деген приказты јайа тартала, Джемске берип, соок ӱниле кожуп айтты:

— Мынаҥ ары ончозын јартап билерге турган болзогор, полицияныҥ начальнигинеҥ сурап угугар деп айдып турум.

Юлия öбöгönининг колынаҥ чаазынды ушта тартып, оны тӱрген-тӱрген кычырып ийеле, Артурдыҥ ӱстӱне

айдары јок казырланып чурап барды. Мынайда аайы-бажы јок атыйланарын аргалу бай келин эдип јат.

— Слер бистинг билени уйатка салдыгар — деп, ол чынгырат. — Слердинг эткен керегеер учун, городтын бор-боткозы мында, базарда чылап, јуулып алган ыр-јайыжып каткырыжып турулар! Јакшы, айдары јок јакшы! Кудайзак, јобош кылыкту кööркийек түрмеге кире берди. Је мынызы да јолду, католичка үй кижинин уулынан артык база нени сакыыр?

— Сударыня, арестовать эдип салган кижиле иностранный тилле куучындажарга јарабас, — деп, офицер оны токтотты, је онын сöстöри Юлияның оозынан тöгүлип турган английский сöстöргö чöнгүп калды.

Бир катап Юлияны доктор Уоррен казан азаачы билбес јанынан бир айак уксус уруп ийген салатка түнгдеген. Оның ачу, öткүн үнине чыдажып болбой, Артур тиштерин кезе тиштенип алган турды. Эмди бу түнгдеш Артурдың санаазына кирди.

— Бу керегинде тегин јерге не куучындажар? — деп, Артур айтты. — Слердинг чочыыр, коркыыр бир де немегер јок. Слерде кичинек те буру јок, бу ончо улуска јарт. Слер менинг немелеримди көрöргö тураар ба? — деп, ол учында жандармдардан сурады.

Жандармдар оның комнатазын тинтигилеп, оның письмолорын кычыргылап, кайырчактарын коскоргылап, университетский чаазындарын көргүлеп турарда, ол орынның учына такталанып алган, тинтүнинг божоорын сакып отурды. Тинтү оны коркытпай турган: ол серемјилү, јеткерлү письмолорды ончозын öртöп салган, эмди ондо тоолу јарымдай революционный үлгерлерден ле «Јиит Италия» деп газеттерден öскö, жандармдар тапкадый, олорды сүүндиргедий бир де неме јок.

Юлия узак удурлажып турала, арт-учында öбöгöнинин карындажының айтканын угуп, Артур јаар шоотконду көрүп ийеле, уйуктаарга јүре берди. Джемс оның кийининен уккур база берди.

Качан олор комнатадан чыккылай берерде, байадан ла бери ары-бери баскындап, токунаалу ла эш-неме керектебей турган кижи болуп көрүнерге кичеенип турган Томас, жандармский офицердинг јанына базып келеле, арестовать эдип салган кижиле куучындажарга јöп беригер деп сурады. Офицерден јöп алала, ол Артурга јууктап, түрген кимиренди:

— Кӧрмӧс ошкош коомой керек! Мен сӱрекей санааркап турум.

Артур ого удура ачык-јарык кӧрди.

— Слер меге јаантайын ла килеп јӱретенеер — деп, ол айтты. — Слердиҥ санааркаар немегер јок. Бу јаан јеткер эмес.

— Мындый болзын, Артур! — деп, Томас эрин сагалын сыймап, эби јок суракты сураарга тидинип болбой турды. — Бу керек акчала колбулу неме бе, айса кандый? — деп, ол арт-учында сурады.—Ондый болзо, мен сеге...

— Акчала колбулу неме бе? Јок, јок. Бу чик јок ӧскӧ керек...

— Айдарда, бу, байла, эш кереги јок, политический неме болбой кайтсын? Мен каранга серенип јӱретен эдим ле. Је канайдар база... Юлияныҥ эрмегине ајару этпегер: оныҥ тилин, кылык-јаҥын слер бойоор билереер ине... Онойдордо, менеҥ болуш керек боло берзе, акча-неме керек болзо — билдиртип ийигер.

Артур оныла јакшылажып алды. Томас бойыныҥ чырайына эш-неме керектебей турган кебер алынарга кичеенип, комнатадаҥ чыга берди.

Жандармдар тинтӱни божодып ийдилер. Офицер Артурды тоныгарды кийигер деп јакарды. Бу јакылтаны Артур тургуза ла бӱдӱрип ийеле, ары болуп, эжиктеҥ чыгарга јӱреле, је кенетийин тура тӱжӱп, кайа кӧрди: ого бу кыпты таштап барарга сӱрекей уур болгон.

— Мени бир минутка комнатада јаҥыскандыра артырып салар аргагар бар ба? — деп, ол жандармдардыҥ бирӱзинеҥ сурады. — Мен тӱҥей ле качып болбозым, јажырар неме менде база јок.

— Меге сӱрекей ачу, је бис мыны бӱдӱрип болбозыбыс. Арестовать эдип салган кижини јаҥыскандыра артырарга јарабас.

— Канайдар база, ондый да болгой.

Офицер столдыҥ јанында Монтанеллининҥ портредин ајыктап турды.

— Бу слердиҥ тӧрӧӧнӧӧр бӧ?

— Јок, бу мениҥ духовный адам, ол Бризигелланыҥ јаҥы епископы.

Оны тепкиште айылдыҥ јалчылары кунугып ла санааркап калган сакып турдылар. Азыйда ончозы, оныҥ энезин сӱӱген чилеп, эмди Артурды сӱӱгилеп, оны эбире

чырайлары кунукчылду турдылар. Джиан Баттиста мында ок эмтир. Оның көзининг јажы јүзи төмөн агып, оның буурайа берген азу сагалының учынаг тамчылап турды. Бертондордоң бир де кижи Артурды үйдежерге чыкпады. Олордың соок кылык-јагын Артур јакшы билетен. Оның учун бу тегин улустың каруузыганына Артурдың ичи ачып, олорло колдоң тудужып јакшылажып турды.

— Јакшы болзын, Джиан Баттиста, менинг адымнаг балдарынгды окшоп сал. Јакшы болзын, Тереза! Јакшы болзын, јакшы болзын...

Ол тепкиштерди төмөн түрген түже јүгүрип, эжиктең чыга берди.

Бир минуттың бажында эжиктинг јанында бир кезек үй улустар өксөгилеп, ыйлашкылап, эр улустар дезе, эрмек айдышпай, унчугушпай, ары болуп барып јаткан туйук јабынтылу абраның кийининең көрүп турдылар.

АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Артурды чек ле талайдың јаказында турган, орто чактарда туткан јаан шибеенинг кыптарының бирүзине отургузып салдылар. Түрмеде јүрүм тоң ло коомой, коркушту эмес болгон. Оның кыптары карангуй, чыкту, је Артур эски, чыкту өргөдө өскөн ине, оның учун ого чыкту кей де, күжүлдер де, јыду јыттар да — ончозы таныш болгон. Түрменинг курсагы сүрекей коомой болгон, ого үзеери оны сүрекей астаң беретендер, је удабай Артурдың жарындажына, Джемске, түрме јаар Артурга онча керектү немелерди ийип турарга јөп бергендер. Артурды сок јаңыскандыра отургузып салгандар. Каруул сүрекей кату эмес те болзо, је оны ненинг учун арестовать эткенининг төс шылтагын айтпай турдылар. Ондый да болзо, ол токунаалу, амыр отурды. Мында бичик кычыртпай турган, оның учун өйдинг көп сабазын ол кудайга мүргүп, ару, кудайзак санаалар сананып, өткүрип турды.

Мынаг ары не болорын ол токунаалу ла чыдамкай сакый берди.

Бир күн эртен тура солдат камераның эжигин ачып, айтты: «Чыгыгар!» Оның эки-үч сурагына «Куучындаарга јарабас» деп, солдат сок јаңыс каруу береерде, Ар-

тур салымына багынып, солдаттың кийинингең ары бир канча коридорлорло, тепкиштерле ӱрбеедеп база берди. Учы учында ол јаан, јарык комнатага кирип келди. Мында јажыл сукноло јаап салган, јӱзӱн-базын чаазындар чогуп койгон узун столдың ары јанында, эригип отурган чырайларлу, военный кийимдерлӱ ӱч эр кижи араайын куучындажып отурды. Качан ол кирип келерде, ончолоры соок кеберлерин тартынгылап, чынааркагылап отургылай бердилер. Олордың јааны, буурыл сагалду, кеерке-де кийинип алган јаанай берген полковник Артурга столдың јанында турган отургушка отурыгар деп көргӱзип, шылуны табыланып баштады.

Шылу тужунда айткылаар, јамандаар, коркыдар, оның учун турумкай болор керек деп, Артур сананган Је ого чӧкӧӧргӧ келишти. Полковник чӱмеркек, соок то бӱдӱмдӱ болзо, је оныла сӱрекей тоомјылу куучындашкан. Ады, јажы, угы-тӧзи, социальный айалгазы керегинде сурактар берип турды. Артур ончо сурактарга каруу бererде, оны ээчий-деечий кунукчылду бичигилеп отурдылар.

Ол эригип ле чала энчикпей отурды, је полковник кенетийин сурады:

— Эмди дезе, мистер Бертон, «Јиит Италия» керегинде нени билеригер, биске куучындап беригер.

— Бу Марсельде газет чыгарып ла оны бастыра Италияга јайып, австрийский черӱни ороонноң чыгара сӱрерине албатыны мылтык-јепселдӱ тӱймеенге белетеп турган политический общество болор.

— Слер бу газетти кычырдаар ба?

— Ээ. Мен ондо не керегинде бичилгенин билерге кӱӱнзегем.

— Слер бу газетти кычырып турарааарда, оны кычырганы јангдарга удурлашканы болуп јат деп билгенеер бе?

— Билгем.

— Слердиң комнатагардан табылган газеттерди слер кайдан алдыгар?

— Мен мыны слерге айдып болбозым.

— Мистер Бертон, слер мында «Мен айдып болбозым» деп айдар учурыгар јок. Слер мениң ончо сурактарыма каруу берер учурлу.

— «Айдып болбозым» — деп айтканым слерге јарабай турган болзо, «кӱӱним јок» деп айдайын.

— Мениле мынайда куучындажар болзогор, тўбинде бойыгарга коомой болор — деп, полковник айтты.

Артур каруу бербесте, полковник оног ары айтты:

— Слер јанғыс ла кычырбас эдип салган литератураны кычырып турган тегин кижи эмезеер, слер общество-го сўрекей јуук туруп јадыгар. Ол керегинде бисте чындык јетирўлер болор деп кўн эртеден айдып турум. Ончозын јажырбай айдып берзеер, слердинг бойыгарга јакшы болор. Керектинг чынын, тёгўнин бис тўнгей ле казып, таап аларыс. Ол туштa слер бойын корып алатаны ла билбеечен кижи болуп араланатаны темей неме эмтир деп билип аларыгар.

— Менде бойымды корый алар кичинек те кўўн јок. Слер нени билерге кўўнзеп тураар?

— Эң ле озо билерге турган немем мындый болор. Слер, öскö ороонның кижизи, мындый керектерге канайып кирижип калганаар?

— Мен кöп санангам, бу керектер аайынча кöп бичиктер кычыргам, арт учында анғылу шўўлтеге келгем.

— Организацияга кирерге слерди кем јöптöди?

— Кем де эмес. Бу менинг акту бойымның кўўним болгон.

— Слер мени тёгўндеп јадытар! — деп, полковник кезем айтты. Ол, байла, чыдажып болбой барган ошкош.— Öскö кижининг болужы јогынаң кем де мындый обществого кирип болбос — деп, ол унчукты. — Организацияның члени болор кўўнигерди слер кемге айттыгар?

Ўн де јок.

— Каруу беригер деп сурап турум.

— Јок, мындый суракка мен каруу бербезим.

Артур кородоп эрмектенип турды. Оны кандый да јарты јок кыјырантыш бийлеп ийди. Бу öйдö ол Пизада ла Ливорнодо öткöн аресттер керегинде билер болгон. Организацияны канча кире оодо согуп салганын ол јетире билбес те болзо, је оның кулагына једип турган табыштар оны чочыдып, Джемма ла öскö дö најылардың салымдары керегинде санааркадып турды.

Бу господин офицерлердинг араланып айткан јалакай эрмектери, эрмек ажыра адыжатаны, сўмеленери, суракка чике каруу бербей, тууралап турары оның кўўнине чек тийе берди. Бу ойыннаң ол бош арып, эжиктинг ары јанында часовойдың ары-бери токулдада басканына кыјырантып турды.

— Слер Джиованни Боллала кожо калганчы катап качан көрүштигер? — деп, полковник бир канча сөстөрдиң бажында сурады. — Пизадаң атанардаң озо бо?

— Бу кижини мен билбезим.

— Канайып! Джиованни Болланы ба? Слер оны билеригер деп бүдүмчилеп турум. Бийик сынду, сүре ле килейте кырынып алган јүретен јиит кижи болор. Ол слердиң университет аайынча нөкөригер ине.

— Мен университеттиң студенттериниң көп сабазын билбезим.

— О, Болланы билбес аргагар јок. Көрүгер, бу оныҥ бичижи болор. Ол слерди сүрекей јакшы билетен эмтир, бу слерге јарт па?

«Протокол» деп бичийле, тексттиң учында «Джиованни Болла» деп кол салып койгон чаазынды полковник Артурга сунды. Чаазынды түрген ајыктап, Артур бойыныҥ адына учурады. Ол кайкап, полковник јаар көрди.

— Кычырарга јөп беригер — деп, ол полковниктеҥ сурады.

— Кычырыгар. Мында слер керегинде база айдылган.

Ол кычырып баштады, офицерлер дезе оныҥ чырайы кубулар ба, јок по дежип, ајыктагылап отурдылар. Бу документте шылуныҥ сурактары ла ого берилген бир канча каруулар бичилиптир. Болланы база арестовать эткени јарт болды. Баштапкы карууларда солун ла неме јок эмтир. Бу кажы ла шылуларда берилетен каруулар болуптыр. Оноҥ ары организацияда Болланыҥ бүдүргеи ижи керегинде, Ливорнодо таркадылган јажытту литература керегинде, студенттердиҥ јуундары керегинде кыска отчет болды. Оноҥ төмөн мынайда бичип салган эмтир: «Бистиҥ ортобыста Ливорнодо керептер эзлеечи бай биледеҥ, Артур Бертон деп атту јиит англичанин болгон».

Артурдыҥ јүзи кызара берди. Болла оны айдып берген эмтир! Организацияны башкарарыныҥ агару керегин алынган Болла, Джемманы сүүген ле оны организацияга кийдирген Болла, мындый керек эдип салган эмтир! Ол чаазынды столго салып койоло, төмөн көрди.

— Бу кичинек чаазын слердиҥ санаагарды јарыдып ийер деп, иженип турум? — деп, полковник коронду айтты.

Артур бажын јайкады.

— Мындый атту кижини мен сырағай билбезим — деп, ол катап айтты. — Бу, байла, кандый бир јастыра неме болбой.

— Јастыра неме? О, ондый! Билеригер бе, мистер Бертон, јалакай ла јалтанбас болоры — сўрекей јакшы неме, је ӧйинеҥ ӧтпӧс керек. Бу ончо јииттердиҥ јаан јастыразы эмей. Слерге кичинек те килебей, слерди айдып берген кижини карамдаарга, ого болуп бойыныҥ јўрўмин ўреерге, керекке кирерге јараар ба? Јазап сананып кӧрўгер. Слерди айдып берер тушта оныҥ тоҥ ло онойып санааркаганы кӧрўнбеген ле эди.

Полковниктиҥ ўнинеҥ электеп, каткырып айтканына тўҥей неме угулды. Артур тыртас эдип калды. Кенетийин ол ончозын сезип ийди.

— Бу тӧгўн! Слер мыны бойоор јазаганаар! Мен мыны слердиҥ јўзигердеҥ кӧрўп турум! Слер — јабыс кижи! Слердиҥ планыгарды мен билип ийдим: слер мени тудуп аларга, кемди-кемди јамандап ийерге, оныҥ болужыла мени тузактап аларга турган эмтиригер. Слер тӧгўнчи, оспокчы, јыдымар неме!

— Унчукпа! — деп, полковник казырланып кыйгырып, тура јўгўрди.

Эки офицер бут бажында болдылар.

— Капитан Томмази — деп, полковник олордыҥ бирўзине айтты, — надзирательди алдырып келеле, бу јиит кижини бир канча кўндердиҥ туркунына карцерге сугуп салзын деп јакыгар. Мен кӧрзӧм, ого урок керек эмтир. Мынаҥ ары санаалу болзын.

Карцер кўжўлдиҥ ичегенине тўҥей болды. Мында караҥуй, чыкту ла айдары јок кирлў эмтир. Полковниктиҥ кўўнзегени аайынча токунаалу отурып, ончо керектерди шўўп сананардыҥ ордына, Артур нени де сананып болбой, аайы-бажы јок казырланып чыкты. Ол бай, аручек биледе ӧскӧн, оныҥ учун кирдеҥ, бу стенени бўркеп салган јылјыркай балкаштаҥ айдары јок јескинип турды.

Эмди ого кирлў, чўўр-чўмўштў, караҥуй, јескинчилў, аайы-бажы јок јыду, чыкту карцерде отурарга келишти. Баштап тарый мыны ончозын кӧрӧргӧ коркушту болгон. Артурды бу ўкпек јаар ийде салгылап, эжикти оныҥ кийининеҥ калырт этире јапкылап ийерде, ол колыла караҥуйда јолын јоктоп ичкери басты. Оныҥ сабарлары стенениҥ јапшынчак балкажына тийе берерде, ол јески-

нип, колын кайра тартып турды. Отурардан озо, ол колыла балкажы ас јерди јоктоп, отуратан јерди таап алды.

Кере тўжўне ол карангуйда ла айдары јок тымыкта отурды. Тўн кирди, је ол база кандый да солунта экелбеди. Оны эбире ээн ле карангуй болды. Ого јўк тыш јанынан алгыс табыштар да угулбайт. Канча кире ой өткönин ол таппай калды.

Эртенгизинде эжикте тўлкўўр шыгырт этти. Коркыган кўжўлдер чыгырыжып, оның будының јанына ödö мактадылар. Ол кенетийин аайы-бажы јок коркып, тура јўгўрди. Јўреги тўрген согулып, кулагында не де кўўлеп турды. Ого торт ло канча-канча айлардың туркунына јарык та, табыш та јетпегендий билдирди.

Эжик ачыла берерде, фонарьдың öчömик јарыгы карангуй карцердинг ичин бозорто јарыдып ийди. Карангуйга темиге берген көстöр бу öчömик јарыкка кылбыга берди. Старший надзиратель кирип келди. Ол бир болчок калаш ла бир кружка суу экелгеч эмтир. Артур эжик јаар ичкери алтады. Надзиратель оны мынан чыгарарга келген туру деп, ол иженип турган. Је ол эрмек те айдарга јеткелекте, надзиратель калашты ла сууны ого туттурып береле, бура согуп, унчукпай, чыга берди. Эжикти калырт этире јаап ийдилер.

Артур полго јырс этире тееп ийди. Ол јўрўминде баштапкы ла катап бойын тудунып болбоды. Частар öдöт. Канча öй öткöни, кандый јерде отурганы там ла там билдирбей, јылыйып браатты. Карангуй ого учы-куйузы јок немедий билдирет. Тыш јанында јўрўм өлўп, јоголып калгандый бодолот.

Учинчи кўн эгирде эжик ойто ло ачылды. Бозогодо надзиратель ле солдат турды. Артур ары-бери аjыктады. Ол јарыктанг кылбыгып турган көзин алаканыла тангдактап, бу өлгöн кижи јадатан оро ошкош ородо канча кўн, канча неделе, канча час јатканын тоолоорго чырмайып турды.

— Чыгыгар — деп, надзиратель соок сыркынду айтты.

Артур торт ло эзирик немедий, оның кийининен бўдўрилип, таралјып, ўрбеедеп базып браатты. Сўксўре тепкишти öрö чыгарга надзиратель ого болужарга турарда, ол бу болуштанг мойноп ийди. Устўги тепкишке чыгып бararда, Артурдың бажы айланды. Ол таралјып, јыгы-

ларга браадарда, надзиратель оны јыкпай, ийининен тудуп алды.

— Је, эмди јакшы боло берди, — деген јалакай ўн угулды, — мынаң ак јарыкка чыкканда, јаантайын ла мындый болуп јат.

Артурдың јўзине соок суула база катап букургылап ийерде, ол бар јок кўчин салып, тынарга албаданды. Каранғуй башка-башка болчокторго кўзўреп оодылып, оноң ырап тургандый билдирет.

Учы-учында ол ондонып келеле, надзирательдиң колын туура ийдип ийеле, коридорло, оноң тепкиштерле бек алтамдап база берди. Ол эжиктиң јанына бир минутка токтой тўшти. Оноң эжик ачылып, кайдаар апаратканын ол билерге јеткелекте, оны јарык комнатага кийдирип ийдилер. Чаазындар чогуп салган узун столдо отурган офицерлерди ол кайкап көрди.

— А, мистер Бертон! — деп, полковник унчукты. — Эмди слер јөпсинчең болор болбойыгар деп, иженип турум. Је, карцер слерге јарады ба? Ол слердиң карындажыгардың өргөөзиндий эмес болбой, чын ба?

Полковниктиң кўлўмзиренип турган јўзине Артур удура көрди. Бу буурыл саталду, кееркеген јыдымар тангманы, чурап барала, өлтўре бакпырлап ийген кижи деген коркушту кўўн-санаа оның бастыра бойына јайыла берди. Оның мындый санаазы чырайынаң көрўне берген ошкош, нениң учун дезе полковник тургуза ла ўнин јымжадып, өскөртип айтты:

— Отурыгар, мистер Бертон, сууданг ичип ийигер.

Артур стаканда сууны ийде салып ийди.

Ол отургуштың сыртына тайанып, бир колыла мангдайын јаба тудуп, шўўлтелерин јууп аларга албаданып сананды. Полковник оны кезе ајыктап отурды. Уулдың колы, алдыгы эрди билдирбестең тыркырап турганын, оның чачы ўлўш болгонын, оның ийде-кўчи ас болгонын, оның арып-чылап калганын, көстөри өчөмик болгонын улусты јакшы билетен јаан ченемелдў полковник тургуза ла көрўп ийди.

— Эмди, мистер Бертон, — деп, полковник бир канча минуттардың туркунына унчукпай отурала, ойто ло куучындап баштады, — бис өткөн куучынды јаңыдаң баштайтан турубыс. Ол туштa бистиң ортобыста јаан эмес өөн-бөкөн болгон. Эмди ондый неме болбос болор

деп, мен иженип турум. Кандый да болзо, мен бистиҥ куучынды мындый јетирўдеҥ баштаарга турум. Эмди мениҥ сок јаҥыс кўўнзеп турган немем — слерге кичинек те болзо, килеери болуп јат. Бойоорды јакшы тудар болзоор, керекти јазап, ончо јанынаҥ шўўп көрөр болзоор, слерди кату тутпазыбыс деп, кўн эртеден бўдўмчилеп, айдып турум.

— Менеҥ слерге не керек?

Артур мыны кату сыркынду, чек ле бойыныҥ ўнине тўҥей эмес, кородогон ўнле айтты.

— Меге јаҥыс ла организация ла оныҥ членлери керегинде нени билеригер, јажырбай, ак-чек куучындап беригер. Эҥ ле озо мындый немени айдыгар: слер Боллала качаннаҥ бери таныш?

— Мен ого качан да туштабадым. Ол керегинде мен нени де билбезим.

— Чын эмеш пе? Јакшы, бис бу суракка ойто бурыларыс. Карло Бинни деп атту јиит кижини слер билер болорыгар ба?

— Билбезим.

— Кижи кайкаар неме. Је, Франческо Кэри керегинде слер нени айдарыгар?

— Бу кижиниҥ адын баштапкы ла катап угуп јадым.

— Је бу письмоны ого слер акту бойыгардыҥ колыгарла бичигенигер ле аткарганыгар ине. Көрўгер!

Артур нени де керектебей, письмоны ајыктап, оноҥ оны туура салып койды.

— Је, не? Бу слерге таныш эмес пе?

— Јок.

— Бу слердиҥ бичижеер эмес деп, мойноорго тураар ба?

— Мен неден де мойнобой турум. Мындый письмо бичигеним санаама кирбейт.

— Бу санаагарга кирет пе?

Ол Артурга экинчи письмоны берди. Бу оныҥ былтыр кўскиде студент нөкөрине бичиген письмозы эмтир.

— Јок, — деп, Артур каруу берди.

— Ол кемге аткарылганын база билбезеер бе?

— Билбезим.

— Слер сўрекей ундычаҥ эмтиригер.

— Бу мениҥ кичўдеҥ ала једикпезим болор.

— Андый ба! Меге университеттиҥ профессорлорыныҥ бирўзи слерди неме билбес уул эмес деп айткан.

Олордың шўўлтезиле болзо, слер сўрекей санаалу јиит кижи.

— Слер санаалу деген сөсти бойыгардың полицейский кемјўгерле кемјип, бойыгардың билереерле онгдоп турган болбойыгар. Университеттиң профессорлоры бу сөскө өскө учур берип јат.

Артурдың там ла кыјырантып турганы оның ўнинең јарт угулып турды. Торолош, јыду кей, уйкузы јок түндер оны бош ло кыйнап салган ошкош. Оның бастыра бойы, ўйе-сөөктөри, арка-мойыны сыстап, сыркырап, оорып турды. Полковниктиң тунгак ўни оның тегин де шыралап калган јўрегин тырмап, оның кыјырантыжын тынгыдып, ачынганына тижин кыјырада чайнадып турды.

— Мистер Бертон,—деп, полковник креслого кедейе отурып, бойын тынгзынып айтты, — слер база ла ундып туругар. Мындый ўнле куучындажар болзогор, бу слерди јакшыга јетирбес, база катап озолодо кезедип айдып турум. Слер карцерле јакшы таныжып алдыгар, эмди база катап оноор кирер кўўнигер јок болор деп, сананып турум. Слерге јартын айдайын: бойыгардың буругарды алынбас болзогор, мен слерди кату тударым. Слердиң буругарды керелеп турган көп немелер бар, слер мыны ундыбай јўрўгер. Бир кезек јиит улус бу јердиң гаванинең јажытту литература алып туратанын мен јакшы билерим. Слер олорло колбулу болгоныгар база јажыт эмес. Бу керекти билерим деп слер меге албан јогынаң айдараар ба, јок по?

Артур бажын там ла там төмөн бөкөйтип турды. Аң чылап казырланып ачынганы ого амыр бербей, ичи-бууын кемирип, ичине тирў арслан кирип калгандый, не де корсонгдоп, кыймыктайт. Оны полковниктиң кезедўзи коркытпай, бойымды тудунып болбос болорым деген шўўлте коркыдып турды. Тыш јаны культурный, јобош кудайзак кижиниг ич јанында кандый коркушту неме барын ол баштапкы ла катап јарт билип алды.

— Мен каруу сакып турум — деп, полковник айтты.

— Менде слерге беретен каруу јок.

— Слер каруу береринең јаза мойноп тураар ба?

— Мен слерге нени де айтпазым.

— Ондый болзо, слерди карцерге суксын деп, шўўлтегер кубулбаганча, оноң чыгарбай, тутсын деп јакару беретен турум. Чуугар, табыштанар болзогор, колы-будыларга темир кижен кийдирип берзин деп айдарым.

Артур бажын өрө көдүрди. Ол бастыра бойы тыркырай берди.

— Канайда эдетен эдигер, мынызы бойыгарда туру — деп, ол араай айтты. — Је Англияның кижизининг бурулузын, буру јогын илезине чыгарбай јадып, оны мынайда кыйнап турганын английский посланник јарадар ба, јок по — онызы оның кереги туру.

Артурды камерага экелдилер, ол мында тургуза ла төжөккө јыгылып, таң атканча уйуктап калды. Ого темир кижен де, кынјы да кийдирбедилер. Оны карцерге де сукпадылар, је кажы ла шылуда полковник ле оның оргозында бөштөжү там ла там өзүп турды.

Артур кудайга канайып та мүргүп, канайып та бажырып, јүрегинде казырланып, кайнап чыккан кара күчтерди јеңерге болуш деп кудайды јайнап турза, је эш ле неме болбоды. Оны јүк ле ол ок јажыл сукно јамынчылу стол турган чек көңдөй, узун комнатага экелгенде, ол полковникке туштажып, оның тарпак сагалын көрүп ле ийгенде, бу кижини көрөр күүни јок саная-күүн оның јүрегинде кайнап, бу господинге кырмак эрмектер айдар амаду оның бастыра бойын бийлеп, оның баштапкы ла сурагына јескингендий кыјыраң каруу берер күүни келетен. Оның түрмеде отурганынаң бери ай өтпөгөн дө болзо, олор экүниң бойы-бойын көрүшпези там тыңып, арт учында удур-тедир токунаалу көрүжип болбой бардылар.

Мындый тартыжу кыјырантышты тыңыдып турды. Кажы ла күн ол терең уйуктаарынаң ла нени-нени јиирінең там ла тың коркып турды: түрмеде улуска эзире, јүүле берер эм ичирип, эдирей берген тужунда олордың јажытту санааларын чыгара айттырып алып турганы керегинде эрмектер оның санаазынаң чыкпайт. Оны сүрекей тың каруулдап турганы база јажыт эмес болды. Гүнде оның јаныла чычкан шылырт этире өдө мантаранда, ол чочып, бастыра бойы терлеп калган тура јүгүрип, коркып, тыркырап турат. Оның комнатазында кем де јажынып, оның түш јеринде айткан эрмегин тыңдап тургандый билдирет. Болланы бурулап турган кандый бир јетирү аларга, жандармдардың чырмайгылап тургандарын Артур көрүп турган. Олордың тургузып турган тузактарына кирбей, тартыжарга ого сүрекей күч болгон. Түндү-түштү оның кулагында Болланың ады шыңырайт. Мүргүүр де туштa оның тилинең Бол-

ланың ады тӱшпес болды. Ол «Мария» деп айдардың ордына, арай ла болзо оның адын адабай турды. Је эң ле коомой неме оның кудайзак кӱӱн-табы оноң там ла ырап, чек јоголорго јууктай бергени болды. Ол калганчы иженчиденг кармактанып, кӱнине канча-канча частардың туркунына чырмайып мӱргӱп турды. Је оның санаазы ойто ло ойто Боллага бурылып, кудайдың сӧстӧри калас ла тегин кычырылып турды.

Ого јаан токуналды тӱрменинг старший надзиратели эдер болды. Бу кичинек, бажы тас карганак болгон. Озо баштап ол бойын кату кижи эдип кӧргӱзерге чырмайып турды. Је оның энеденг чыгарда, јакшы кылыгы чырайынаң кӧрӱнип, ол аңылу керегин јӱк арайдаң ажыра алтап, удабай бир камерадаң база бир камерага записка јетирип турар болды.

Бир катап май айдың кӱндерининг бирӱзинде, обедтинг кийининде, бу надзиратель Артурдың камеразына кирип келеле, оны соок ајыктап турарда, Артур кайкап кӧрӱп сурады:

— Не болды, Энрико? Бӱгӱн слерле не болды?

— Не де эмес — деп, Энрико арбанып, тургуза ла орынның јанына базып келеле, Артурдың кийимдерин јуунада берди.

— Менинг немелеримди слер не јууп туругар? Мени ӧскӧ камерага кӧчӱргилеп јадылар ба?

— Јок, слерди чыгарып јадылар.

— Чыгарып јадылар? Бӱгӱн бе? Чек чыгарып јадылар ба?

Артур ӧкпӧӧрип, надзирательдинг колынаң ала койды, је онызы ачынып, колын ушта тартып алды.

— Бу слер кайтаар, Энрико? Бис мынаң ончобыс чыгарыс ба? Айтсагар?

Артурдың сурагына јескинген аайлу кыјырантып, оның кимиренгени угулды.

— Бери уксаар да — деп, Артур карганның колынаң тудуп, кӱлӱмзиренип айтты. — Тегин јерге ачынбагар. Мен слерге тӱңей ле ӧӧркӧбӧй јадым. Оның ордына ӧскӧ улус керегинде куучындап беригер.

— Ӧскӧ улус керегинде? — деп, Энрико арбанды. — Болла керегинде сураарга тураар ба?

— Ээ, ол до керегинде, оноң ӧскӧлӧри де керегинде. Энрико, слерле не болды?

— Нӧкӧри коптоп, айдып бергенде, оны бачым чы-

гарбас болбой. Фу, кандый ийт! — деп, Энрико чамчаларды јескинип, јууй берди.

— Нөкөри айдып берген? Кандый коркушту неме! — деп, Артур көстөрин алырайта көрүп, айтты.

Энрико ол јаар түрген бурылды.

— А слер айдып берген эмезигер бе?

— Мен? Бу слер јүүле бердигер бе! Мен?!

— Шылу тужунда ого онойдо айткандар. Бу садынчак неме слер эмес деп сананарга меге сүрекей јакшы болор эди. Мен слерди јаантайын ла ак-чек јиит кижи деп бодоп јүретем. Бери! — Учында Энрико мынайда тыг айдып ийеле, коридор јаар чыкты. Артур оныг кийининең ары басты. Кенетийин оныг санаазы јарый берди, керек неде болгонын ол тургуза ла онгдоп ийеле, айтты:

— А-а, ондый ба? Меге дезе олор мени Болла айдып берген дешкен, Боллага дезе оны мен айдып берген деп јетиргилеген, билип туруг ба, Энрико. Је Болла мындый оспок сөскө бүдерге тенек эмес ине.

— Онойдордо, бу чындап ла төгүн неме бе? — деп, Энрико тепкиште токтой түжүп, кайкап, колын јайып турган Артурды ченегендү ајыктап көрди.

— Төгүн эмей база.

— Ондый ба! Угарга да јакшы. Слердиг айткан сөзигерди барып, акыр, Боллага айдадым. Је билереер бе, олор база нени айткан, слер оны... Акыр, не деп айдышкан эди? Оны слер күнүркештең улам коптогоноор дешкен. Болланыг сүүген кызын слер сүүгенеер дежет.

— Бу төгүн! — деп, Артур мыны туктурылып, түрген шымыранып айтты. Оныг эди-каны соой берди. — Ол ло кысты! Күнүркеш! Олор мыны канайып билген болотон? Канайып билген болотон?

— Акыраар, чүрче сакыгар!—деп, Энрико шылу ödүп туратан комнатаныг эжигининг одожына тура түжүп, айтты. — Мен слерге бүдүп турум. Је меге мындый немени айдып беригер. Мен билерим: слер католик. Слер кудайдыг байрамының алдында арутанып айдынар тужугарда, килинчектеригерденг айрыларыгарда, мыны ончозын айткан болорыгар ба?

— Бу төгүн! — деп, Артур чек кыйгырып ийди.

Энрико колын јанып, ичкери басты.

— Слер мыны менең артык билетең туругар. Је мындый тузакка, слерденг болгой, öскö дö улус илинип јүр-

ген. Пизаның кандый да абызы керегинде эмди јаан тал-табыш јўрўп јат. Слердиң нәјыларыгар бу абыс кем болгоның билип ийгендер. Бу абыс шпион (копчы), ого бўтпегер деп листок печетейле, јарлап, јайып ийгендер.

Ол шылу өткўретен комнатаның эжигин ачып, алды јаар алаатып ајыктап, кыймык јок турган Артурды бозого ажыра араай ийде салып ийди.

— Јакшылар ба, мистер Бертон? — деп, полковник ырјаңдап айтты. — Слерди уткыырга меге сўрекей сўўнчилў. Слерди тўрмеден јайымдазын деп Флоренциядан јакару келген. Бу чаазынга колыгарды салып ийигер.

Артур оның јанына базып келди.

— Айтсагар — деп, ол араай унчукты, — мени кем айдып берген?

Полковник күлўмзиренип, кабагын өрө кодўрди.

—Сезинбей тураар ба? Эмеш сананып көрўгер.

Артур бажын јайкады. Полковник кайкап айтты:

— Сезинбей тураар ба? Чын эмеш пе? Слер, слер бойоор ине, мистер Бертон. Слердиң сўўжигер керегинде слерден өскө кем билетен эди?

Артур унчукпай, туура көрди. Стенеде јаан агаш крест турды. Ол мыны узак ширтеп ајыктады. Је оның көрўжинен кудайдан болуш сурап јайнаганы билдирбейт, јаңыс ла арутанып айдыныштың јажыдын јарлаган абысты кудай нениң учун кўкўрт-јалкынла өлтўре согуп салбаганын кайкаганы көрўнет.

— Чаазындарыгарды кайра алганыгарды керелеп, колыгарды салып беригер — деп, полковник айтты, — слерди мен мында узак тутпазым. Слер де капшай ла айылыгарга једерге турган болбойыгар. Менде керектер база көп. Эмди бу јиит тенектиң, Болланың керектериниң аайы-бажына чыгарга көп өй өдўп јат. Јобош, кудайзак слерди ол кандый кату ченелтеге экелди. Оны кату бурулаар болор деп, коркып турум. Јакшы болзын!

Артур колын салып ийеле, чаазындарын тудунып, унчукпай, чыга берди. Ол тўрменинг калың, уур, јаан каалгаларына јетире Энриконың кийинингең ары басты, айрылыжар туштa ого бир де сөс айтпай, јарат јар тўже берди, мында оны кеме сакып турган эмтир. Ол каналды кемеле кечип алды. Ол таш тепкиштерди өрө базып браадарда, ого удура тегин кийимдў, салам шляпа бөрўктў кыс эки колын талбайтып, јўгўрип клеетти.

— Артур! Ой, мен кандый ырысту, кандый ырысту!

Артур чочып, колын кийини јаар јаба тутты...

— Джим!—деп,ол арт учында јўк арайдаҥ унчукты. — Джим!

— Мен слерди јарым частыҥ туркунына сакыдым. Слерди тёрт часта чыгарар дешкендер. Артур, слер меге не мынайда кёрўп тураар? Кандый бир неме боло берди бе? Слерле не болды? Токтогор.

Артур туура кёрўп, јанындагы кысты ундып койгон чылап, унчукпай оромло араай базып браатты. Уулдыҥ саҥ-башка кылык-јаҥы оны коркытты. Кыс оныҥ кийининеҥ ары базып, оныҥ колынаҥ ала койып турды.

— Артур!

Ол тура тўжўп, кыс јаар кунукчылду кёрди. Кыс оны колтуктап алды. Бир канча минуттардыҥ туркунына олор бойы бойына бир де сёс айдышпай, унчугушпай коштой базып браттылар.

— Уксагар, каруум — деп, кыс эрке ўниле айтты:— Бу тёгўн немеге слер ёйинеҥ ёткўре санааркабагар. Мен билерим, слерди мынайда айдарга сўрекей кату. Ёскё дё улус мыны билип јат...

— Кандый тёгўн немени? — деп, Артур тунгак ўниле араай сурады.

— Мен Болланыҥ письмозы керегинде айдадым.

Бу кижиниҥ адын угуп, Артурдыҥ чырайы шыралаганду чырчыйа берди.

— Слер бу письмо керегинде укпан болбойоор—деп, кыс оноҥ ары айтты. — Болла мындый јастыра, тёгўн неме бичип турганда, ол торт ло јўўле берген болбой.

— Кандый јастыра, тёгўн неме?

— Слер мыны билбейтен тураар не? Ол коркушту письмо бичиген. Бу письмодо ол слерди пароход керегинде куучындаган, шак мынаҥ улам оны арестовать эткендер деп бурулап бичиген. Кандый тёгўн немё! Слерди билер улус мыны тёгўн дежет. Јаҥыс ла слерди чек билбес улус эмештеҥ серенип, коркып јат. Оныҥ ўчун мен бери келдим. Болланыҥ письмозына бистиҥ группа бўтпей јат деп капшай ла слерге јетирерге мендедим.

— Джемма! Је бу... бу чын ине!

Кыс араай јана чарчап, унчукпай турды. Оныҥ јаан кара кёстёринеҥ аайы-бажы јок коркыганы кёрўнет. Оныҥ чырайы торт ло, мойынындагы ак шарфы чылап, агара берди.

— Ээ, — деп уул арт учында шымыранды. — Пароход... керегинде мен айткам. Болланы база мен айдып бергем! О кудай! О кудай! Канайдайын?

Ол кенетийин онгонып келди. Эмди кыстың мында турганын, оның чырайы тос чылап кажайып, коркып калганын, ол онгоп ийди. Ээ, бу коркушту неме! Ол, байла, сананып јат...

— Джемма, слер билбей јадаар! — деп, ол кыйгырып ийди.

Ол кыска ичкери алтады. Кыс ачу кыйгырып, јана чарчады:

— Меге тийбегер!

Артур тап эдип, оның оң колынаң ала койды.

— Кудайдың учун, тыңдап уксагар! Мен бурулу эмезим... мен...

— Тийбегер! Колымды божоткор! Тийбегер меге!

Сабарларын оның колынаң кыс ушта тартып, ууддың јаагына јырс этире тажып ийди.

Уулдың көстөриниң алдына койу туман тура берди. Бир минуттың туркунына ол нени де көрбөй, јаңыс ла Джемманың кугарып калган чырайын, оның колдорын көрүп турды. Кыс колдорын платьезиниң эдегине арчып турды. Оноң Артурдың көзи јарый берди. Эбире ајыктанып көрзө, јаңыскан эмтир.

ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

Јаан туранын эжигине базып барала, Артур күзүгини шыңырадып турарда, тышкары чек карангуй болгон. Ол јаңыс ла оромдорло базып јүргенин эске алынат, је кайда јүргени, канча кире өй өткөни оның санаазына кирбейт. Артур тепкишти өрө чыгып браатты. Баштапкы этажта ого удура Джиббонс туштады. Оның чырайы соок ло чүмеркек эмтир. Артур эзендешкен аайлу бажын кекип ийеле, оның јанына ӧдө конорго сананды. Је Джиббонс өткүрбес күүндү болзо, оның јанына билдирбестең ӧдөр арга јок болгон.

— Господалар үйде јок, сэр — деп, Джиббонс Артурдың кирлү, уужалып калган кийимин, такталып калган чачын ајыктап, чынааркап айтты. — Олор айылдай бергендер, он эки частаң бери келбестер.

Артур чазын көрди. Јӱк ле он час эмтир. Ээ! Ӧй артыгынча бар.

— Слерди ажанар ба, јок по деп барыня суразын деген, сэр. Слерди уйуктабай, сакып алзын деп јакыган. Бӱгӱн слерле куучындажатан сӱрекей јаан куучын бар деп айткан.

— Быйан болзын, Джиббонс. Мен ажанбазым, барыня келзе, мени уйуктабай, сакып јаткан деп айдыгар, — деп, айдала, ол бойыныҥ комнатазына кире берди. Мында азыйгы ла бойы, оны арестовать эдер кӱн кандый болгон эди, ондый ла эмтир. Монтанеллиниҥ портреди ол ло јеринде, столдо, јатты, крест азыйгы ла јеринде, альковто,[1] турды. Кем-кем чаптык этпес пе деп билип аларга турган чылап, ол эжиктиҥ бозогозында бир минут кирези тыҥдаланып турды. Ол комнатазына араай, чебер алтамдарла кирип барала, эжикти јаап, бектенип ийди.

Онойдордо, ончозы божогон. Көп сананар неме јок. Јаҥыс ла эш кереги јок ло эби јок санаадаҥ айрылып алза... оноҥ ары... божогон. Ондый да болзо, бу тенек ле неге де турбас неме.

Ӧлӧр деген санаа ондо јок болгон. Керек дезе, ол бу керегинде тыҥ сананбай да турган, је керек кыйалтазы јок мынла божооры ого јарт болгон. Канайда ӧлӧрин, мыны канайда эдерин ол бойы да јетире билбей турган. Сок јаҥыс шӱӱлте мыны капшай ла эдер — бойын божодор, јоголып калар деген шӱӱлте болгон. Бойын ӧлтӱрерге ондо керек дезе томырак бычак та јок болгон. Је мынызы керек беди: арчуул эмезе јара јыртып салган простынь јеткил эмес пе.

Көзнӧктиҥ бажында јаан каду турды. «Бу јакшы» — деген шӱӱлте Артурдыҥ меезинде элес эдип калды. Бӱткӱл кижини кӧдӱрерге каду јеткилинче бек болор учурлу. Артур отургушка чыгып алала, кадуны тартып көрди: каду бек эмтир. Оноҥ ол отургуштаҥ тӱжӱп, кайырчактаҥ маска алып алала, ойто отургушка чыгып, кадуны тереҥжиде кадап ийеле, простыньды јыртып, буу эдер деп санаҥып турала, кенетийин бӱгӱн бажырбаганын эске алынды. Ол мӱргӱйтен јер јаар кирип барала, кресттиҥ алдына тизеленип отурды. «Улу

[1] Альков — стенеде коктый.

ла килемкей адабыс» деп мӱргӱӱлдиҥ сӧстӧрин тыҥ кычырып ийеле, оныҥ ӱстӱне бир де сӧс кошподы. Ого јӱрӱм эмди чек ӧчӱп калгандый кӧрӱнет. Оныҥ учун эмди неге болуп мӱргӱӱр.

Артур ӧрӧ туруп, темиккени аайынча крестенип ийди. Оноҥ столдыҥ јанына базып келерде, столдо Монтанеллиниҥ колыла бичиген письмо јатты. Письмоны ол карандашла бичиген эмтир.

« Мениҥ каруум! — деп, письмо башталыптыр. — Сени јайымга чыгарар кӱн сеге јолугып болбойтон эмтирим деп, коркушту санааркап турум. Мени божоп јаткан кижиге алдырдылар. Орой тӱнге јетире келип болбозым. Эртен тура меге кирип келзеҥ».

Бичиген письмоныҥ учына «Л. М.» деп кол салып койгон.

Ол письмоны столго салып, улу тынып сананды: «Кӧӧркий адабыс!».

Улус оромдо сӱӱнчилӱ куучындажып, каткырыжып турдылар. Мында бир де неме ӧскӧрбӧгӧн. Кижиниҥ санаа-кӱӱнин, јӱрегин ӧлтӱре корондоп то салган болзо, эбире ончо немелер, оок-тобыр немелердеҥ бери, ончозы азыйгы ла бойы артып калган. Фонтандарда суулар чоройлоп, јабынтыларда кушкаштар шулургылап тургулайт. Олор ончозы бӱгӱн де, эртен де мындый болор. А ол... ол ӧлӱп калар.

Артур орыннын кырына отурып, эки колыла орыннын бажынаҥ чалый тудунып, ого бажын салып алала, тымый берди.

Тыш јанындагы эжикте кӱзӱҥи шыҥырт эдип калды. Ол коркыганына тыныжы буулып, эки колыла бакпырынаҥ ала койып, тура јӱгӱрди. Ӱргӱлеп отурала, кандый баалу ӧйлӧрди ол јылыйтып салды. Эмди јеткилеп келдилер. Байадаҥ ла керекти божодып салар керек болгон. Эмди олордыҥ электӱ кӱлӱмзиреништерин, кыјыраҥ чырайларын кӧрӧргӧ, ачынчак ӱндерин ле ӱредип айткандарын угарга келижетен эмтир. Јанымда бычак бар болгон болзо кайдат!..

Ол эбин таппай, комнатаны ајыктап кӧрди. Шифоньеркада кӧктӧнӧтӧн немелер салатан энезиниҥ корзиназы турды. «Ондо кайчы бар болорго керек — деп, ол кенетийин сананды. — Оныла каннын улу тамырын ке-

зип ийзе кайдар. Јок, простынь ла бек кадудаҥ быжу неме јок, јаҥыс ла өй ас артып калды.»

Ол төжөктөҥ простыньды ушта тартып, торт ло јүүле берген неме чилеп, оны башка-башка тилимдерге јырта берди. Тепкиште кижи басканы угулды. Јок, бу өйинеҥ өткүре јалбак, ол кезе тартылбас, ого үзеери оны күрмеп буулаарга база керек. Ол мендей берди. Базыт там ла јууктап келетти. Шышкыттарында канчытылдада согуп, кулагында не де шыҥырап турды. Капшай! Капшай! О, кудай! База ла беш минут болгон болзо, јакшы болор эди!

Эжикти токулдадып ийдилер. Јыртып, белетеп алган бөстөри колыҥаҥ түже берди. Ол чырмайып тыҥдап, тыҥбаска да албаданып, кыймык јок отурды. Эжикти тутказыҥаҥ кем де силке тартып ийди. Оны ээчий Юлияныҥ үни угулды:

— Артур!

Артур торт ло тыныжы буулып, өрө турды.

— Артур, эжикти ачыгар. Бис сакып турубыс.

Ол тиле-тиле јыртып салган простыньды кайырчак јаар чачып ийеле, төжөгин түрген јазап ийди.

— Артур! — бу Джемстиҥ үни эмтир. Джемс энчикпей эжиктиҥ тутказын силкип турды. — Слер уйуктап јадаар ба?

Артур комнатаны ајыктап көрөлө, эжикти ачып ийди.

— Бис келгенче, уйуктабагар деп, мениҥ јакыганымды слер бүдүрип ийзеер кайдар, Артур, — деп Юлия комнатага казырланып калган кирип келеле, кородоп айтты. — Слердиҥ саналагарла болзо, эжикти качан ачарын сакып, бис јарым частыҥ туркунына эжиктиҥ јанында бијелеп туратан турубыс.

— Јүк ле төрт минуттыҥ туркунына, эркем — деп, Джемс үйиниҥ кийининеҥ комнатага кирип келеле, јалтанып айтты. — Мен бодозом, Артур, мынайда эдерге эмеш эби јок неме...

— Слерге не керек? — деп, Артур оныҥ эрмегин укпай, сурады.

Мистер Бертон үйине отургуш тургузып береле, бойы јазап отурып алала, јап-јаҥы штаныныҥ тизезин өрө тартып, айтты.

— Бис Юлияла экү слерле сүрекей тыҥ куучындажар дештибис...

— Слерди мен эмди угуп болбозым. Мен... мен оорып

јадым. Бажым оорыйт... Слерге сакыырга келижетен эмтир.

Артур мыны ончозын кандый да саң-башка тунгак үнле туктурылып айтты.

Джемс оны кайкап көрди.

— Слерле не-не болгон болбой, Артур? — деп, оның југушту оорулу јерден, түрмеден, келгенин Джемс кенетийин эске алынып, чочып сурады. — Слер оору эмежигер бе? Слерге калтыраак оору тийген ошкош.

— Темей неме! — деп, Юлия кезем айтты. — Бу ончозы — араланыш. Ол бистиң көзибиске удура көрөринең уйалып јат. Бери базыгар, Артур, отурыгар.

Артур араай базып барала, төжөгине отурып алды.

— Је, не? — деп, ол арып-чылап калган үниле сурады.

Мистер Бертон јөткүрип ийеле, тегин де јылмаарада сыймап салган сагалын сыймай тудуп, белетеп алган куучынын куучындап баштады.

— Меге слердиң кижи кайкаар јүрүмигер, јүзүнбазын улусла, јаң бузаачыларла, тонокчылдарла колбугар керегинде слерле сүрекей тың куучындажарга келижет. Кандый да уур болзо, мен слерге мыны айдар учурлу. Слер чек үрелип калганыгардаң улам мынайда кылынып турган эмезигер, билбезигерденг улам мынайда эдип јадыгар деп, мен иженип турум... — Ол токтой берди.

— Је оноң ары? — деп, Артур сурады.

— Мениң катуркаар күүним јок — деп, Джемс Артурдың арыган-чылаган, бастыра ижемчизин јылыйтып койгон чырайын көрүп ийеле, эмеш јымжап айтты. — Слерди јаман нөкөрлөригер керекке јаба тартып алды деп, бүдер эдим. Мен слердиң јүрүмди билбезигерди, јажыгарды... база... база... энегерди төзөп, кей-кебизин болуп калганыгарды билип јадым.

Артур энезинің портреди јаар араай ајыктап көрөлө, је нени де айтпады.

— Албаты-јонның алдына акту-јакшы адымды уйатка салган кижини мынаң ары айылымда јүргүзип болбозым деп, айдып турум. Слер мыны билер учурлу — деп, Джемс айтты.

— Је, оноң ары? — деп, Артур база катап сурады.

— Неме! — деп Юлия веерин бүктей тудуп, оноң оны калырт этире туура таштап, өткүн үниле кыйгы-

рып ийди. — Слер «Je, оноң ары» деп эрмектең öскö эрмек бүгүн айдараар ба, jок по, Артур?!

— Канайда этсе, слерге эптү, онойдо ло эдетең тураар — деп, Артур кыймык та этпей, араай айтты. — А канайда — мынызында бай jок, кайдалык.

— Кайдалык? — деп, Джемс кайкап сурады.

Оның үйи öрö туруп, ööч тартынып, каткыра берди.

— Ондый ба? Кайдалык, кайдалык! Джемс, көрүп туруң ба, мынаң кандый күндүү сакыыр. Католичка кадытка ла оның күчүгине килегени бисти jакшыга экелбес деп мен айтпай кайттым.

— Араай, араай! Бойсын, кööркийим...

— Тенеербе, Джемс. Бис олорго öйинең öткүре көп килегенис! Бистиң билеге кандый да сурас неме кирип алган! Оның энези кандый кижи болгонын эмди ого билерге öй jеткен! Католический абыстың сурас уулыла не чүмденер? Мегер — кычырыгар!

Ол карманынаң уужалып калган чаазынды чыгарып келеле, оны стол ажыра Артурга мергедеп ийди. Артур бу чаазынды jайа тартып көрölö, энезиниң бичижин танып ийди.

Бу письмо ол энеденң чыгардаң төрт ай озо бичилген эмтир. Мыны письмодо бичилген jыл, ай ла число керелеп турды. Письмоны ол öбöгönине бичиптир. Оның учында эки кижи кол салып койгон эмтир.

Артур строканы ээчий строканы араай кычырып, страницаның учына jедип барды. Мында энезиниң jалтанып бичиген тüс эмес букваларының кийининде, «Лоренцо Монтанелли» деп түп-тüс букваларла чыт этире кол салып койгон болды. Тоолу минуттардың туркунына Артур чаазын jаар унчукпай көрүп отурды. Оноң нени де айтпай, чаазынды бүктей, бүктей тудала, столдың üстүне салып койды.

Джемс öрö туруп келеле, үйиниң колынаң тутты.

— Je, Юлия, болор. Öй орой, барып, амыра. Мегe Артурла кожо бор-ботко немелер керегинде куучындажарга керек.

Качан Юлия платьезиниң узун шлейфин түре тудуп, комнатадаң чыга берерде, Джемс эжикти ич jанынаң jазап туруп сомоктоп ийеле, ойто ло столдың jанында турган отургушка келип отурып алды.

Артур байа канайда отурган эди, шак ла онойдо бир де сöс айтпай, кыймык jок отурды.

— Артур, — деп, Джемс ўнин јымжадып айтты, Нениң учун дезе, Юлия оның ўнин укпазын деп. — Ончозы мындый боло бергени сўрекей ачу. Слер мыны билбеген болзогор, торт болор эди. Слердиң мындый чыдамкай болгоныгарды көрөргө дө јакшы. Юлия эмеш көөрөп чыккан... Ўй улус андый ла ине... Је, мыны ундып салалы. Мен слерге јаман эдер кўўним јок... — Јымжак, килемкей куучыны ого кандый салтарын јетиргенин көрөргө Джемс куучынын токтодып ийди. Артур азыйгы ла кыймык јок бойы отурды.

— Канайдар, мениң каруум, је бу кунукчылду неме ине — деп, Джемс бир эмеш унчукпай отурала, оноң ары куучындады, — эң ле артык неме — бу керегинде эрмек айтпазы болуп јат. Слердиң энегер öскö кижиден бала таап алганы керегинде адама бойы айткан. Адам сўрекей јакшы кижи болгон. Ол керек дезе слердиң энегерден де айрыларга сананбаган. Ол јаңыс ла мындый керекти эткен кижи тургуза ла Италияны таштап, барзын деп некеген. Оның Китайда миссионер болуп јўргенин слер билер болбойыгар. Качан ол ойто кайра јанып келерде, слерди оныла тушташпазын деп, мен адама акту бойымның шўўлтемди айткам. Је адам ого слерди чыдадарга ла ўредерге јöбин берген, оның сок јаңыс некелтези — ол слердиң энегерле туштажарга ченешпези болгон. Олор бу некелтени бўдўрип, бир де катап тушташпагандар. Мындый улусты тоор керек. Бу ончозы сўрекей кунукчылду, је...

Артур бажын öрö кöдўрди. Оның чырайынаң јўрўмниң калганчы темдеги јылыйып, ондо сиркече де кан артпай, куп-куу боло берди.

— Бу он-чо-зы с-лер-ге — деп, Артур кандый да саң башка туктурылып, араай айтты, — с-сўр-екей каткым-чы-лу бо-луп көрўн-бейт пе?

— Каткымчылу? — деп, Джемс аайы-бажы јок кайкаганына ачынарын да ундып, отургужын столдоң туура јылдырып, Артурды кезе ајыктап, унчукты.

— Каткымчылу, Артур? Бу слер јўўле бердигер бе!

Артур кенетийин бажын каңкайта салып, коркушту тың каткыра берди.

— Артур! — деп, кереп ээлечи тоомјызын јылыйтпай, отургуштаң öрö туруп, айтты. — Слердиң кей санаагар мени кайкадып туру.

Каруу угулбады, јаңыс ла токтомјы јок каткы ойто

ло аайы-бажы јок јаркырап чыкты. Бу кей санаазы тудуп турган эмес, чек јўўле берген, санаазы чыга берген неме болбой деп, Джемс алангзып сананды.

— Чек ле талгак кыс бала ошкош — деп, Джемс јескингендий јардын тыртас этирип, бура согуп, энчигип болбой, комнатаныг ичиле ары-бери баскындап, кимиренди. — Артур, слер Юлиядаг да ары эмтиригер. Каткыны токтоткор! Мында мен таг атканча каруулчык болуп туруп болбозым ине!

Је мыны Артурга да айт, оныг ары јанында, мўргўйтен јерде турган крестке де айт, орды јангыс болгон. Артур нени де укпайт. Ол ўзўги јок каткырып ла отурды.

— Арт учында мыны көрөргө дө коркушту — деп, комнатаныг ичиле ары-бери базарын токтодып, Джемс унчукты. — Слер, байла, аайы-бажы јок өкпөөрип турган болбойыгар. Оныг учун бу минуттарда онгду шўўлте де айдып болбойтон эмтиригер. Слер бойыгарды мынайда тудар болзогор, мен слерле куучындажып болбозым. Слер меге эртен эртен туранын ажанызынын кийининде киригер. А эмди уйуктап алзагар торт эмтир. Амыр коныгар.

Ол эжикти јырс этире јаап, чыга берди.

— Эмди багырыш-огурыш төмөн болотон эмтир — деп, ол тепкишти төмөн уур алтай түжүп браадала, кимиренип арбанды. — Анда көстиг јажы јок болды эмеш пе.

Јўўлгексў каткы Артурдыг эриндеринде тоно берди. Ол столдог масканы ала койып, мўргўйтен јер јаап кире конды.

Јызырт эдип калды. Ол онгдонып келди. Оныг алдында крест јок эмтир, колында маска болды.

Полдо, оныг будыныг јанында, оодо согуп салган кресттиг сыныктары јатты.

Ол масканы туура мергедеп ийди.

— Бу чўм јок неме туру ине! — деп айдала, ол туура көрди. — А мен дезе... Мен кандый тенек болгом! — Ол тыныжы буулып, отургушка отурып, эки колыла бажын кабыра тутты. Оног өрө туруп, јунунатан јерге базып келеле, ол бир јыракы соок сууны алала, бажына урунып ийди. Токунап алала, ол ойто ло отуратан јерине келип отурып, терең санана берди.

Бу ла төгүнчи, кул јүректү таңмалардың учун ого уйаттың, кородоштың шыразын көрөргө келишти!.. Церквениң бир абызы төгүнчи болгон учун, буу јазаган, буунып өлөргө сананган. Олор ончозы төгүнчилер ине! Болор, бу ончозы өдүп калды. Эмди ол санаалу. Јаңыс ла бу јескинчилү кирдең айрылып алар керек. Ол туштa ол јаңы јүрүм башталар.

Мындагы гаваньда талайдың көп керептери туруп јат. Олордың бирүзине јажынып алала, кайдаар да болзо, көс лө көргөн јерге: Австрияга ба, Канадага ба, айоа Капский колонияга ба јүре берерге күч эмес. Кайдаар да барза, нези башка? Кандый ороонго баратаны база түнгей, јаңыс ла мынаң ырада барар керек. Ол јерде јүрүм јарабаза, өскө дө јерге барып аларга кем јок.

Ол акча кабын кодорып келди. Акча капта јүк ле одус үч паоли[1] бар эмтир. Алдырбас, баалу час база бар. Кайдалык. Ол түнгей ле канайып-канайып эбин таап ийер. Олор, ол улустар, оны бедрегилеер, көргөн кижи бар ба дежип сурагылаар. Јок, олорды төгүндеп салар керек. Мениң өлүп калганыма олор бүтсиндер. Ол туштa ол јайым, торт ло куштый јайым. Бертондор оның сөөгин канайып бедреерин сананып, ол араай каткырып ийди. Кандый комедия болгой не.

Ол бир лист чаазынды алала, бажына кирген баштапкы ла сөстөрди бичип ийди: «Мен слерге бүткем, кудайга бүткен чилеп бүткем, слер дезе мени төгүндеп јүргең эмтиригер».

Чаазынды бүктей тудуп ийеле, ол мыны Монтанеллиге адресовать этти. Экинчи чаазынга ол мынайда бичиди: «Мениң сөөгимди Дарсенадаң бедрегер». Оноң шляпазын кийип, комнатадаң чыкты. Энезиниң портрединиң јаныла өдүп браадала, ол портрет јаар кылчайып көрүп, каткырымзып, ийинин кызынды. Ол база төгүндеген ине!

Ол араай алтап, коридорды өдөлө, эжиктиң текпүзин туура јылдырып ийеле, јаан, карангуй мраморный тепкишке чыгып барды. Оның кажы ла алтамы таш тепкиште тунгак јаңыланып турды.

Бу тепкишти төмөн түжүп клеедерде, оның алдында карангуй колодец карарып јаткандый билдирди.

---

[1] Паоли — мөнгүн акча.

Алдындагы этажта уйуктап јаткан Джиан Баттистаны ойгоспоско ол араай алтап, өнөлөп басты. Одын салатан сарайдын төринде решеткалу көзнөк бар болгон. Бу көзнөктин алдында канал, каналга јетире эки ле алтам. Бу көзнөкти, көзнөктин татап калган решетказы бир јерде сынып калганын ол эске алынды. Үйтти јаанадып, онон чыга берер арга бар. Је решетка бек эмтир. Ол колын кыйдырып ла чамчазынын јенгин јыртып алды. Арт учында ол оромго чыгып, ары-бери ајыктап көрди. Ором ээн эмтир. Кара, табыш јок, јескинчилү канал јылјыркай јараттарына табарып, јыландый јылып, агып јатты. Таныш эмес телекей ак јарыгы јок ай-карангуй ородый болор эди, је онын кийининде артып турган коп ондо анча кире јок. Карамдаар да, кайа көрөр дө неме јок. Үлјү сас ошкош јүрүм онын кийин јанында артып калды. Бу јүрүм кирлү мекеле, казыр төгүнле, јескинчилү јытла толо, ол тайыс, ого кижи учына јетире чөнгүп те болбос, јаныс ла уймалып алар.

Мындый санааларды сананып, ол каналды јараттай Медичининг[1] өргөөзининг јанында кичинек площадька једип барды. Эки колын талбайтып, ырысту чырайы јарып, ого удура јүгүрип клееткен Джемма шак ла мында туштаган эмей. Бу үлүш таш тепкиштер канал јаар барып јат. Каналдын ол јанында таш шибее тенкейип, түлтүйип калган туру.

Тапчы оромдорло ол Дарсенага једип барала, шляпазын уштып, суу јаар таштап ийди. Оныг сөөгин бедрегилеер тушта, бөрүкти айдыжы јок тапкылап алар. Мынаг ары нени эдер деп сананып, ол јаратты јакалай базып ийди. Кандый бир керепте канайда јажынып алар эп-арганы сананып табар керек. Бу керек јенгил эмес болгон. Эм тургуза сок јаныс эп-арга — Медичининг јаан чогунты јерине једип, оныг үстүле барары болды. Ондо аракы ичетен кичинек тура бар. Мында учурал болуп, кандый бир талайчыга туштаарга ла ого акча берип, карындап, сүмелеп аларга келиже берер болор бо.

Керептер турган бүктердиг каалгаларын ончозын бектеп салган. Олорды канайып ödöр, таможняныг бийлерин канайып кыйып барар? Карангуй түнде пропуск јок кижини керептерге божотконы учун олор јаан карын сураар, ондый карынды төлөөргө ондо көп акча јок. Он-

[1] Медичи — Флоренцияның озогы башкараачылары.

до паспорт база јок. Ого ўзеери оны танып та ийердеҥ айабастар.

Тӧрт маврдыҥ памятниги[1] дейтен кӱлер памятниктиҥ јаныла ол ӧдӱп јадарда, оныҥ одожында бӱктелчиктердиҥ јанында турган эски турадаҥ чыгып келген кижиниҥ сомы кӧрӱнди. Ол кӱрге јууктап клеетти. Артур памятниктиҥ кийини јаар сурт эдип јажынып, оныҥ ары јанынаҥ шыкалап кӧрӱп отурды.

Јылдыстары мызылдажып, кичинек, ак булуттары јылыжып турган чаҥкыр теҥериде одоштой турган керептердиҥ сомдоры аҥыланып, јайымга јӱткӱп барарга кынјыларын ӱзӱп болбой, чиренгилеп турган кулдардый кӧрӱнет. Турадаҥ чыгып келген кижи бар јок кӱчиле кандый да английский кожоҥды кожоҥдоп, јаратты јакалай татаалјып базып клеетти. Бу, байла, барып аракыдап јӱрген талайчы болбой кайтсын. Артур јолдыҥ тал ортозына чыгып келди. Эбире бир де кижи јок болгон. Качан Артур талайчыныҥ јанына базып келерде, онызы аайы-бажы јок арбанып, кожоҥын токтодып, тура тӱшти.

— Мен слерле куучындажарга турум — деп, Артур итальянский тилле айтты. — Мениҥ айтканымды слер оҥдоп туругар ба?

Кижи бажын јайкады.

— Бу балыраган тилди мен оҥдоп болбойтом — деп, ол английский тилле айтты. Оноҥ јастыра-мыстыра французтап, ачынып сурады. — Слерге менеҥ не керек? Слер јолды не туй алып туругар?

— Чӱрче ле бери келзегер. Слерле куучындажатан куучын бар.

— Ондый ба! А! Бычагаар бойоордо бо?

— Јок, јок, нени айдып тураар! Слердеҥ меге болуш керек болуп турганын слер кӧрбӧй тураар ба? Мен тӧлӧп берерим.

— А? Неме? Слер кееркек кийимдӱ таҥма тураар ине.

Талайчы ойто ло английский тилле куучындай берди. Ол памятниктиҥ јанына базып барала, темир чеденге јӧлӧнип алды.

---

[1] Тӧрт маврдыҥ памятниги — Ливорнодо тосканский герцог Фернандо Медичиге тургускан памятник. Ол памятниктиҥ тӧзинде кӱлердеҥ эткен тӧрт маврдыҥ сӱрлерин тургузып салган. Маврлар — Тӱндӱк Африканыҥ албатызы.

— Je, — деп, ол база ла јастыра-мыстыра француз-тап айтты, — онойдордо, слерге не керек?

— Меге мынаҥ бараргa керек.

— Ондый неме бе! Јажынып јүреер бе? Слерди јажырып салзын деп тураар ба? Көрзөҥ, нени-нени кылынып ийген болбой кайтсын. Кижи өлтүрип ийдеер бе? Бу јердиҥ немелери нени ле эдер! Слер кайдаар качарга тураар? Полицейский участок төөн эмес болбой?

Ол эзирик кижиниҥ каткызыла каткырып ийеле, сол көзиле имдеп ийди.

— Слер кандый керептеҥ?

— «Карлоттадаҥ». Ливорно ло Буэнос-Айрестиҥ ортозында јүрүп јат. Мынаҥ сарју апарат, оноҥ терелер экелет. Ол анда... — деп, талайчы талайдыҥ бүктелчиги јаар колын уулады. — Эш кереги јок эски неме.

— Буэнос-Айрес деп айттыгар ба? Бойыгардыҥ керебигерде мени јажырып салыгар.

— Канчаны береригер?

— Көп эмес. Менде јүк ле тоолу паоли бар.

— Јок. Беженнеҥ асты албазым. Слердий кееркек неме учун бу да ас.

— Слерге мениҥ кийимим јараган болзо, толыжып ийели. Јок немени мен слерге кайдаҥ алып берейин.

— Слерде час бар. Бери береер.

Артур үй кижиниҥ кеелеп эткен алтын чазын чыгарып келди. Кийин јанындагы бүркүзинде «Г. Б.». деп бичип салган эмтир. Бу энезиниҥ чазы болгон. Је эмди түҥей ле эмес пе?

— Аа! — деп, талайчы часты ачынатып ајыктап, кайкап айтты. — Уурдап алган болбойыгар? Берзегер, көрөйин!

Артур колын јана тартты.

— Јок, — деп, айтты. — Бу часты мен слерге, качан бис керепте болзобыс, слер мени јажырып салзагар, јаҥыс ла ол туштa берерим.

— А слер тоҥ ло тенек эмес турбайаар. Је ондый да болзо, маргыжып турум: бу слердиҥ баштапкы ла катап эткен керегигер эмтир. Ондый, чын ба?

— Бу мениҥ керегим. А! Каруулчык келип јат.

— Олор памятник ажыра јажынып, каруулчыктыҥ өдөрин сакып алдылар. Каруулчык өдө берерде, талайчы өрө туруп, Артурды кийинимнеҥ ары бас деп јаҥып, тенеерсип күлүмзиренип, ичкери базып ийди. Артур

оның кийинінең унчукпай базып браатты. Талайчы оны ойто кайра, Медичиның өргөөзине тептире јаткан площадька экелип, карангуй толукка токтой түжүп, јажытту неме айдатан угулар-угулбас шымыраныжыла оның кулагына энчейип шымыранды.

— Мында сакыгар.

— Слер кайдаар браадыгар?

— Кандый бир кийим таап аларга. Канду кийимдү кижини канайып апарайын!

Байа көзнөктиң решетка темири јырткан јеңин Артур ајыктап көрди. Қолының темир кыйган јеринең аккан каннық тоолу тамчылары ондо јапшынып калган эмтир. Талайчы оны кижи өлтүрген кижи деп сананган ошкош. Је, анаң не? Сананза, санангай ла, кайдалык, керек беди?

Удабай талайчы ойто једип келди. Оның санаа-күүни көдүриңилү болды. Ол кандый да түүнчек колтуктанып алган эмтир.

— Селигер — деп, ол шымыранды, — меңдегер, керепке бурылатан өй јетти.

— Артур кийине берди. Ол эскирип калган кийимнең јескинип, тыртас этти. Ол эби јок ло кату да болзо, ырыс болуп, ару болгон эмтир. Қачан Артур кийинип алала, јарыкка чыгып келерде, талайчы оны эзирик кижиниң алдамыш сүүнижиле сүүнип ајыктап, јаратканын керелеп, бажын кекип ийди.

— Јараар — деп, ол айтты. — Бери. Табыштанбагар.

Артур кийимдерин тудунып алала, карангуй оромдорло, тыйрык-мыйрык каналдарды кечире јаткан күрлерле оның кийинінең ары басты.

Талайчы бир күричектиң јанында токтой түшти. Олорды кем-кем көрүп ийбеди бе деп ол ары-бери ајыктап көрүп ийеле, таш тепкиштерди төмөн түжүп, чичкечек пристаньга једип келди. Күрдиң алдында кирлү кеме јайканып турды. Ол Артурды бу кеме јаар калып, оның түбине јат деп јакарала, бойы кемеге отурып, кайыктарды алып, эжип, гавань јаар јүзүп ийди. Артур кеменің үлүш, јылјыркай түбинде оның үстүне анар-мынар чачып салган кийимдериниң алдында кыймык јок јатты. Ол кемеден таныш оромдорды, тураларды, оның јаныла јылып өткөн ончо немелерди көрүп јатты.

Таможня ла шибеенің ортозында чичке каналды кечире темир кынјыларла колболып тургулаган мачталар-

дың јанына кеме токтой берди. Колында фонарьлу чиновник уйкузырап, эстеп, чыгып келеле, кеменің үстүне энчейип, сурады.

— Слердиң паспортыгар!

Талайчы ого чаазындарын кодорып берди. Артур кийимдерле туй тартынып, тыныш та тынбаска албаданып, је олордың куучындарын тынгдап јатты.

— Ба-таа, блардың керепке ойто кайра келетен өйи эмди туру — деп, чиновник арбанат. — Аракыдап јүргеи болбой кайдарың. Кемеде бу не?

— Эски кийимдер. Јеңил баала садып алдым.

Мынайда айдып, ол кемеден кийимдердиң бирүзин чиновникке алып берди. Чиновник фонарьды төмөндөдип, кийимди энчейип ајыктап турды.

— Канайдар. Барыгар.

Ол шлагбаумды көдүрип ийерде, кеме карангуй суууда јайбангдап, ичкери араай јүзе берди. Бир эмеш сакып алала, Артур кийимдерди туура чачып, өңдөйип келди.

— Менің керебим бу — деп, талайчы унчукпай ла узак эжип барган соңында, араай шымыранды. — Менің кийинимнең ары базыгар, јаңыс ла табыш этпегер.

Ол карангуй теңкек керептиң палубазына кармактанып чыгып, јолой кожо брааткан нөкөрин, капшуун, чыйрак Артурды, табыштанып туруң деп кыјырантып, араай арбап браатты.

Керепке чыгып барала, карарып турган јүзүн-базын немелердиң ортозыла олор араай ла чекчил базып, арт учында трюмның јанына једип келдилер. Талайчы трюмның бүркүзин ачып ийди.

— Төмөн түжүгер! — деп, ол шымыранды. — Мен бир минуттың бажында келерим.

Бу ородо јаңыс ла чыкту ла карангуй эмес, је кижи чыдажып болбос јыду эмтир. Јыдыган теренің ле күйүп калган сарјуның јыдына тумаланып, Артур тескерледи. Мында оның санаазына карцер кирди, је ол јескинип те турган болзо, төмөн түшти.

Тоолу минуттардың бажында талайчы ойто келди.

Ол колында нени де тудунып алган эмтир, је нени тудунып алганын Артур карангуйда көрүп болбоды.

— Эмди чазыгарды ла акчагарды бери беригер. Капшай!

Артур карангуйды тузаланып, бойында тоолу акчалар артырып алды.

— Меге јиирге нени-нени экелип беригер. Мен сүрекей аштап турум.

— Мен экелгем. Бу.

Талайчы ого бир јыракычак суу, база торт ло таш ошкош кату сугайрылар, чочконың бир болчок тусту јуузын экелген эмтир.

— Эмди мындый болзын. Эртен эртен тура таможняның бийлери келип, шиңжү эдер. Слерге куру бочкого кирип, јажынарга келижетен эмтир. Ачык талайга чыкпаганчабыс, торт ло, чычкан чылап, кыймык јок јадыгар. Качан чыгарын мен слерге айдып ийерим. Капитанның көзине көрүнбеске чырмайыгар. Је, ол ло! Ичетен суугар иженчилү јерде бе? Амыр коныгар.

Трюм бөктөлө берди. Артур суулу јыракыны иженчилү јерге тургузып койоло, куру бочконың үстүне чыгып алала, чочконың јуузын ла сугайрыларды ачаптанып јий берди. Оноң јүрүминде баштапкы ла катап мүргүбей, уйуктаарга тыйрыйа јадып ийди. Карангуйда оны эбире күжүлдер мактажат. Је оның уйкузына күжүлдердиң ачу чыңырыштары да, керептиң јайканганы да, јыдыган теренинг ачу јыды да, эртен талайга чыгып, талайдың оорузыла канайып оорыыр деген санааркаш та чаптык этпеди. Кече мүргүп бажырып туратан кудайлары бүгүн оодылып, чачылып калган ла оны чек санааркатпай турган чылап, бу ончо немелер оны кичинек те санааркатпай турды.

Экинчи бөлүк

Он үч жыл өткөн кийинки

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

1846 јылдың июль айының јылу энгирлеринин бирӱзинде Флоренция деп городто профессор Фабриццинин туразында келер ӧйдӧги политический иштин пландарын шӱӱжерге тоолу улус јуулды. Олордың бир кезеги бастыра Италияны бириктирер ле демократический республика тӧзӧӧр деп тартыжып турган Мадзинининг[1] партиязының членлери болгон.

Арткандары конституционный монархия учун тартыжып тургандар ла јӱзӱн-базын либералдар болгондор. Је олорды јанғыс шӱӱлте — тосканский цензураны јаратпай тургандары — бириктирип турган. Атту-чуулу профессор Фабрицци печатьтың уур айалгалары башка-башка политический группаларды бириктирер, кырыш-чабыш јогынаң, бойы-бойыла керишпестең бирлик шӱӱлтеге экелер болор бо деп иженип, бу јуунды јууган.

Папа Пий IX-чы[2] јамызына турала, Папский областьтагы политический бурулаткандарды јайымдаганынаң бери јӱк ле эки неделе ӧтти, је бу керекти јарадып, ли-

---

[1] Мадзини (1805—1872) — итальянский революционер, оны Италиядаң сӱрӱп ийгендер. Ол Италияда демократический республика тӧзӧӧр деп, Марсельде «Јиит Италия» деп јажытту общество тӧзӧгӧн. Оны кыйнап ӧлтӱрер эдип ажындыра јаргылап салгандар. 1842 јылдаң ала Лондондо јаткан.

[2] Папа Пий IX-чы 1846 јылда Григорий XVI-чыны папский ширееде солып, революция болорынаң коркып, интеллигенцияны бойының јанына тартып аларга бир кезек либеральный кубулталар эткен. Бу кубулталардың тоозында политический бурулаткандарга ла ӧскӧ ороондор јаар сӱрдӱрткендерге јайым берилген болгон. Је 1848 јылдагы революционный толкулардаң коркып, Папа Пий IX-чы реакционный политиканы ӧткӱрген.

бералдардың көөрөмјип көдүрген толкузы бастыра Италияга јайылып турды. Бу толку керек дезе Тосканаңың башкарузына да салтарын јетирди. Профессор Фабрициге ле өскө дө флорентинецтерге, политический группалардың башкараачыларына печать јанынаң закондорды јаңырта кубултарын башкарудаң некеерге бастыра ийде-күчтерди ууландырар јакшынак өй келгени јарт болгон.

Фабрициниң библиотеказында өдүп турган јуунда тургуза өйдө либералдар кандый политика өткүретенин јартап алары јанынаң суракты шүүжип көрөри тургузылган.

— Мындый эптү өйди бис тузаланар учурлу. Мында кичинек те алаңзу јок, — деп, јуунда туружып тургандардың бирүзи, буурыл чачту, јажай берген адвокат, каарылтып, чөйип айтты. — Бу өйди ычкынып ийзебис, јаан реформалар (кубулталар) өткүрерин некегедий, политический јанынаң мындый јакшы, јымжак өй биске келишпес. Је шоодылганду ла сөгүлгендү статьялар бистиң керекке јакшызын јетирерин мен билбей турум. Олор башкаруны јаңыс ла коркыдар ла кыјыраңтыдар, биске тузалу кубулталар эдеринең ол мойноп ийер. Биске башкаруның килемјизи керек ине. Јаңдар бисти јеткерлү агитаторлор деп билип алза, ол туштa олор биске тузалу кубулталар эдер деп ижениш те јок.

— Керек ондый болзо, слер биске кандый эп-арга айдып берерге туругар?

— Некелтелү бичик бичиир керек.

— Улу герцогко[1] бо?

— Ээ. Печатьтың јайымын элбетсин деп, петициялу (суракту бичиктү) барар керек.

Көзнөктиң јанында отурган кара чачту, сагышту, шулмус көстөрлү кижи каткырып, бура сокты.

— Петициялар ажыра слер көпкө јединереер бе? — деп ол айтты. — Ренциниң кереги неле божогонын сананган болзогор, слер мындый амадулардаң чөкөөр эдигер.

— Мен кыјыраң сөстөр айдар күүним јок, бис слер чилеп ок, күндүлү синьор, Ренцини[2] кыйнап өлтүрерге

---

[1] Улу герцог — Тосканаңың герцогы Леопольд II.

[2] Ренци — 1846 јылда Папский областьта, Римиңиде, көдүрилген түймеенниң башчызы. Оны Тосканаңың башкарузы тудала, папага берип ийген.

берип ийгенине кунугып јадыбыс; је ондый да болзо, бистиҥ тўбегибис бистиҥ бир кезек члендеribистиҥ öктөмдөринеҥ ле чыданыкпастарынаҥ болгон деп сананбаска болбос. Мен мынайда тидинип болбос эдим.

— Ончо пьемонтецтер нени де эдерге тидинип болбой јадылар — деп, кара чачту кижи кату айтты. — Öктөм лö чыданыкпас деп айтканыгарды мен оҥдоп болбой турум. Бистиҥ каа-јаада башкаруга ийип турган, ајарынып ла коркып бичиген петицияларды айдып туругар эмеш пе? Бу керекти öктөм лö энчикпес керек деп Тосканада ла Пьемонтто бодогылап тургандардаҥ башка, је бис мында, Неапольдо, онойдо сананбай јадыбыс.

— Ырыс болуп, — деп, пьемонтец унчукты. — неаполитанецтерге јўк ле Неапольдо иштеерге келижип јат.

— Токтогор, господалар! Грассини петициялар ийери учун колын кöдўрип јат, а Галли дезе мыны јаратпай јат. Слер канайда сананып туругар, доктор Риккардо?

— Петициялар ийетенинде бир де јаман неме јок, Грассини петиция бичийле экелзе, мен оныҥ алдына колымды сўўнип салып бererим. Је ондый да болзо, мындый эп-аргала кöп немеге јеderибис деп сананбай турум. Ненинҥ учун петицияларды ла сöгўлгендў, шоодылганду статьяларды теҥ тузаланбай јадыбыс?

— Ненинҥ учун дезе бу критический статьяларга башкару ачынып, биске удурлажар ла бистиҥ петицияларыбыска ол кичинек те ајару этпес — деп, Грассини айтты.

— Статьялар јогынаҥ да ол петицияларга ајару этпес — деп айдала, неаполитанец öрö туруп, столдыҥ јанына базып келди. — Слер чын эмес, јастыра јолдо туруп јадыгар, господалар. Башкарула јöптöжў биске нени де бербес. Албатыны кöдўрер керек.

— Айдарга јеҥил, је эдерге кўч. Бу керекти слер канайда баштаарыгар?

— Каткымчылу суракты не сурайдаар, Галли? Недеҥ баштаар дезе, цензордыҥ бажын јара чапканынаҥ баштагай.

— Јок, ондый эмес — деп, Галли айтты. — Неаполитанецте бычактаҥ öскö не де јок деп, слер бодоп јадыгар.

— Мыны артырып салалы. Је слер нени айдарга тураар? Араай! Тым отурыгар, господалар! Галли бойыныҥ јöбин айдарга туру.

Комнатаның башка-башка толуктарында башка-башка бөлинип алала, куучындажып турган улустар Галлиниг куучынын угарга, эмди столды эбире јуулып келдилер.

— Јок, господалар, бу учына јетире шүүп салган јөп эмес, мениң бажыма бу санаа јаңы ла кирди. Билереер бе, мен бодозом, папаның килемјизине ле оның эткен кубулталарына тың сүүнип турганыбыста сүрекей јаан јеткер бар. Ол политический јанынаң бурулаткандарга јайым бергенин ле политиканы өскөрткөнин ајаруга алып, мынаң ары бастыра Италияның ла бойлорының салымдарын оның колына туттурып берер ле агару ада олорды алкышту јерге апарар деп иженип турган көп улус бар. Мен, өскө улус чылап ок, јаңы папаны оңдоп болбой, кайкап турум. Бурулу улусты јайымдаганы сүрекей јакшы керек болгон.

— Агару адабыс мыны угуп, сүүнер деп иженип турум... — деп, Грассини өчөп лө јескинип айтты.

— Токтогор, Грассини. Куучын айдып турган кижиге чаптык этпегер! — деп, Риккардо оны токтотты. — Кижи кайкаар неме, олер Галлиле экү кырмагы јогынаң качан да куучындажып болбойдыгар. Торт ло ийт ле киске ошкош! Оноң ары куучындагар, Галли!

— Мениң айдарга турган немем мындый болор. Агару адабыс бү керекти эдерде, ак сананып, јакшы керек эдерге амадап эткен — деп, неаполитанец ойто ло куучындап баштады. — Мындый јакшынак реформаларды өткүрерге ого келижер бе, јок по — мынызы өскө сурак туру. Эм тура керек јакшы барып јат. Бурулаткан улусты јайымдаганынаң улам көдүрилген толку ойто јабызап түшпегенче, эки-үч ай өтпөгөнчө, бастыра Италияның реакционерлери кыймык јок тым отургылаар деп айдарга керек. Је олор тартыжу јогынаң јаңды колдорынаң божодор деп иженерге болбос. Мениң шүүлтемле болзо, керек мындый болор. Кыштың тал ортозына јетпес незуиттер[1], грегорианецтер[2] ле санфедисттер[3],

---

[1] Незуиттер (Иисустың обществозы) — 1539 јылда Игнатий Лойола төзөгөн бу кудайзак католический орден католицизмди јайарына учурлаган.

[2] Грегорианецтер — Григорий XVI-чының политиказын јарадып турган улустар.

[3] Санфедисттер — «Агару јаңды јаңдаачылардың обществозының членлери.

олордыҥ колтукчылары ла калдыкчылары карын албаган ла сӧскӧ кирбеген улусты коптоп, јамандап, коркыдып баштаар.

— Бу чынга јуук неме эмтир.

— Онойдордо, иезуиттерге албатыны бактырзын деп Ламбручини[1] ле оныҥ колтукчылары улу герцогты сӧстӧӧрин ле ээжилерди корыырга австрийский гусарларды алдырып келерин сакып, эш-неме этпей отуратаныс па? Мыны сакып отурганча, бу эптӱ ӧйди тузаланып, согултаны олордоҥ озо этсебис кайдар?

— Бу согултаны канайда эдерин биске озо баштап айдып беригер.

— Иезуиттерге удурлажа текши агитация ла пропаганда ӧткӱрерин баштаар керек деп айдарга турум.

— Бу јуулашканыла тӱҥей болор ине.

— Бис олордыҥ јаман кылыктарын коскорып, калыкјонго јартап, албатыны биригип, иезуиттерле тартыжарына кычырарыбыс.

— Је мында иезуиттер керегинде не де угулбай туру ине. Олор керегинде нени коскорорыҥ?

— Угулбай туру ба? Акыр, эмеш сакып алыгар, бир ӱч айдаҥ олор мында толо бергенин көрӧригер. Ол туштa олорло удура тартыжарга кӱч болор.

— Ээ, ондый. Је городтыҥ албаты-јонын иезуиттерге удура кӧдӱрерге эрмек-куучынды јажыды јогынаҥ айдарга керек, слер мыны билеригер бе? Ондый болзо, цензурадаҥ канайып кыйыжарыгар?

— Мен олордоҥ кыйышпазым. Мен олорды керекке де албазым.

— Онойдордо, ады-јолысты тургуспай печетеерис пе? Бу сӱрекей јакшы, је бис ончобыс немени јажытту печетееринде кӧп турушканыбыс, оныҥ учун мындый ишти бӱдӱрери јеҥил эмезин билерис.

— Мен мыны мынайда эдер деп айтпай јадым. Шоодылганду статьяларды јажыды јогынаҥ печетеер керек, бистиҥ ады-јолыбыс, јаткан јерибис јажыды јок артсын. Кӱчтери једер болзо, истежип көргӧй.

— Чек ле алдамыш шӱӱлте! — деп, Грассини тыҥ

---

[1] Ламбручини — папа Григорий XVI-чы тужунда Папский областтыҥ государственный секретари, кардинал. Итальянский албатыла удура тартыжарында австрийский черӱниҥ ийде-кӱчин тузаланып туратан.

унчукты. — Jалтанбас кижи болуп jарjаңдап турала, арсланның оозына бажын сугатан ба.

— О, слердиң коркоор немегер jок! — деп, Галли оны туй чапты. — Бистиң килинчектерибис учун тӱрмеге отурыгар деп слерди кем де сурабас.

— Кезем эрмек айдарынаң бойыгарды тудуныгар, Галли, — деп, Риккардо айтты. — Куучын коркуш ла jалтаныш керегинде эмес. Jаңыс ла тургадый jаан керек болзо, бис, слер чылап ок, тӱрмеге отурарга белен. Je эш кереги jок немеден улам бойын jеткерге сугары — бу торт ло jаш баланың кылыгы ошкош неме болор эмей. Ӧрӧги айдылган шӱӱлтеге менің тӱзедӱ эдер кӱӱним бар.

— Кандый?

— Мен бодозом, иезуиттерле тартыжарында цензура көрбӧгӧдий эдип тузаланар немени таап алгадый эп-арга бар ошкош.

— Мыны канайда эдеригер, оңдоп болбой турум.

— Куучындаган улус jартын айдып ийер, мен бӱдӱп турум...

— Слер цензор оңдобос деп айдарга тураар ба. Je керек андый болзо, кандый бир эш-неме билбес jокту ремесленник эмезе крестьянин ӧскӧртӧ айдып салган шӱӱлтенің чындык учурын канайып билер деп сананып туругар? Мыны оңдоорго кӱч.

— Мартини, слер нени айдарыгар? — деп, jанында отурган, туйук кара jаан сагалду, jалбак jарынду господин jаар бурылып, профессор сурады.

— Мен шӱӱлтемди эм тура айтпаска турум. Керек кандый болор, озо баштап ченеп көрӧр керек.

— А слер, Саккони?

— Мен синьора Болланың шӱӱлтезин угар кӱӱним бар. Ол эрмекти сӱрекей тӧп айдатан.

Диванда отурып алала, эки колыла ээгин тайанып, улустың куучынын тыңдап отурган сок jаңыс ӱй кижи jаар комнатада jуулган ончо эр улус көрди. Бу келининг көстӧри санаалу, кара көстӧр болгон. Эмди, качан ол бажын ӧрӧ кӧдӱрип, эр улус jаар көрӱп ийерде, онын курч көстӧринде шооткон айасту чедиргендер мызылдажа берди.

— Мени сок jаңыс кемзиндирип турган неме — менің шӱӱлтем ӧскӧ улустың шӱӱлтезинең башкаланып турганы болуп jат — деп, ол айтты.

— Слер jаантайын мынайда айдып jадыгар — деп,

доктор Риккардо унчукты. — Је слердиң айтканыгар сӱре ле чын болуп турат.

— Је кандый да эп-аргала болзо, незуиттерле айдыжы јогынаң тартыжар деген шӱӱлтеле мен бажынаң ала учына јетире јӧпсинип турум. Бир эп-сӱмелӗ неме болбозо, экинчи эп-сӱмени табар керек. Сӧслӧ адыжары — јаан ийде јок неме, кыйбалап тартыжары кӱч неме. Петиция дезе торт ло јаш балдардың ойыны.

— Мен иженип турум, синьора, — деп, Грассини тыңзынып унчукты, — тартыжуда слер бисти ӧлтӱришти тузаланзын деп айтпаска турган болбойыгар?

Мартини эрин сагалын јула тартып отурды. Галли дезе кичинек те кемзинбей, каткырып турды. Керек дезе соок бӱдӱмдӱ синьора Болла да энчигип болбой, кӱлӱмзиренип ийди.

— Мен коркушту казыр кижи бололо, мындый керекти эдерге сананып та алган болзом, ол керегинде торт ло кичӱ бала чылап, чыгара айтпас эмейим — деп, синьора Болла айтты. — Менің айткан сӧзиме бӱдӱгер. Мен бодозом, эң ле коркушту неме — шоодып каткырганы болуп јат. Бис иезуиттерди шоодылганду каткыла туй чаап, албаты-јон олорды электеп каткырар айалганы тӧзӧп алзабыс, мындый немени эдер кӱчибис јетсе, ол тужунда кан тӧгӱлижи јогынаң јеңӱге једип аларыс.

— Айтканаар чын — деп, Фабрицци айтты.

— Је бу планды канайда бӱдӱреригерди мен онгдоп болбой турум.

— Бу план слерге нениң учун бӱтпегедий көрӱнет?— деп, Мартини сурады. — Цензура ажыра шоодылганду кичинек произведениелер, јаан терең шӱӱлтелӱ произведениелерге көрӧ, јеңил ле капшай ӧдӧр. Орто кычыраачы онгдоп ийер деп иженип, чала бултаартып чийген шоодылганду кокур бойыныҥ амадузына кандый бир научный очерктең чик јок чике ле озо једер. Онойдордо, синьора, слердиң шӱӱлтегерле болзо, сатирический памфлеттер кепке базып чыгарар ба, айса сатирический газет чыгарар ба? Газетти цензура качан да божотпос деп озолодо айдып турум.

— Мен мынайда айдарга турган эмезим. Менің шӱӱлтемле болзо, ӱлгерле эмезе прозала бичип салган сатирический листокторды кепке базып, чек јеңил баала сатсабыс, эмезе баа јогынаң тегин таркатсабыс, сӱ-

рекей тузалу болор ошкош. Бистиҥ шӱӱлтебисти ле амадубысты јарт билип ийер јакшы јурукчы табылатан болзо, листокторды јуруктарлу да эдип чыгарарга јараар эди.

—Сӱрекей јакшы шӱӱлте! Оны јаҥыс ла бӱдӱрип болорыс па! Мындый керекти эдер болзо, сӱрекей јакшы эдер керек. Биске јакшынак сатирик (шоодылганду неме бичийтен кижи) керек. Је оны кайдаҥ табар?

— Бистиҥ писательдердиҥ кӧп сабазы ондый кокурлу, шоодылганду немелер бичибей јат — деп, Лега айтты. — Мыны слер сӱрекей јакшы билеригер. Мен бистиҥ обществоны тыҥ тооп то турган болзом, је бистиҥ каткымчылу, шоодылганду немелер бичип турганыбыс слон тарантелла[1] деп бијени бијелеп турганына тӱҥей болор эмей деп айдарга турум.

— Кӱчибис јетпес ишти эделиктер деп, мен качан да айтпагам. Мениҥ сӧстӧримниҥ тӧс учурын слер оҥдоп болбодоор. Мен талантливый сатирик бедреп табарга ченежер керек деп сананып турум. Бастыра Италиядаҥ, байла, ондый кижи табылар. Ондый кижи табылза, керектӱ ончо немелерле оны јеткилдеер керек. Ол бисле кожо иштеер, бистиҥ шӱӱлтебисти бӱдӱрер учурлу, мында кичинек те алаҥзу јок.

—Је ондый кижини кайдаҥ табар? Мен ончо талантливый сатириктерди колдорымныҥ сабарларыла тоолоп берерим, је олордыҥ ортозында биске јарагадый кижи јок.

— Джустиде[2] иш тегин де кӧп. Ломбардияда биске јарагадый бир-эки писатель бар, је олор миланский диалектле[3] бичип јадылар.

— Ого ӱзеери — деп, Грассини айтты. — тосканский албатыны мындый немеле кыймыктадып болбозыҥ. Мен бодозом, гражданский ле религиозный сурактарды каткыныҥ ла кокурдыҥ кереги эдип кӧрӧри политический јанынаҥ јастыра. Флоренция, Лондон ошкош, фабрикалардыҥ ла садуныҥ учреждениелериниҥ городы эмес, онойдо ок ол бай ла кееркеген Парижке база тӱҥей эмес. Ӧткӧн ӧйдӧ бу улу город болгон.

---

[1] Тарантелла — сӱрекей тӱрген бијелейтен итальянский бије.

[2] Джусти Джузеппе (1809—1850) — атту-чуулу итальянский поэттердиҥ бирӱзи, јаан талантту сатирик.

[3] Миланский диалект — Итальянский литературный тилдеҥ сӱрекей тыҥ башкаланып турган диалект.

—Афин база ондый город болгон — деп, синьора Болла кўлўмзиренип, куучынга кириштн, — оныг улустары база нојоо немелер болгондор, је олорды Овод кыймыктандырып ийген.

Риккардо колыла столго согуп ийди.

—А, Овод! Бис оны байадаг бери канайып эске алынбадыс? Биске керектў кижи бу ине!

—Кем ол?

—Овод — Феличе Риварес. Санаагарга кирбейт пе? Ол Мураторининг группазынаг болор. Ол Апенниналарданг[1] јўре бергенинеп бери ўч јыл ётти.

—О, бу кўлўктерди слер билетен тураар не? Олор Париж јаар атанарда, слер олорды ўйдешкенигер санаама кирет.

—Ээ. Мен Риварести Ливорного јетире ўйдежип, Марсельдиг керебине отургузып ийгем. Оныг Тосканада артар кўўни јок болгон. Тўймеен јеңдиртип салганда, эмди Тосканада эдер неме јок — јаңыс ла каткырарданг башка, — оныг учун Парижке барып алза, торт болор деп ол айткан. Је оны бис кычырып алзабыс, ого Италияда иштеер арга берзебис, ол айдыжы јок келер, мен ого иженип турум.

—Оныг ады-јолы кем?

—Риварес. Ол бразилец ошкош эди. Мынызын чокум билбезим, је ол Бразилияда јатканын јакшы билерим. Бу мениг туштап јўрген эг ле курч санаалу улустыг бирўзи болор. Оныг јўзинде ўлдў чийе чапкан сорбу бар... Саг башка кижи, је оныг омок кокурлары ол тужунда кöп улуска уурларды јеңгерге ийде-кўч берген. Ондый болгонына мен алангзыбай турум.

—Французский журналдарда бойын Овод деп аданып, политический статьялар бичип турган кижи ол эмеш пе?

— Ээ. Кöп сабазында кыскачак статьялар ла катқымчылу фельетондор бичип јат. Оныг тили коронду ла чечен учун, Апеннинниг контрабандисттери оны Овод

---

[1] Јайгыда, 1843 јылда Болонье ле Равенне деп јерлерде (Папский область) мылтык-јепселдў тўймеенге белетенгилеп турганы коскорылган. Тўймеенниг башчылары — Муратори деп карындаштар — јаан эмес группала Апенниналарга барып алала, ондо партизанский јуу баштаарга ченешкендер, оодо соктырып салгандар. Тўймеенде турушкандардыг бир кезегин башкаруныг черўлери олјолоп алала, олорды Болоньеде кыйнап өлтўрип салгандар.

(көгөён) деп адаган. Бу оның экинчи ады болуп калган.

— Ол господин керегинде мен бир эмеш билерим — деп, Грассини куучынга кирижип, билеркеп айтты. — Ол керегинде табыштар оның жакшы жанын көргүспей жат. Тыш жанынаң көргөжин, ол билер, санаалу кижи, мында алаңзу да жок, је мен бодозом, оны өйинең өткүре мактагылап, көдүргилеп турган ошкош. Ол керек дезе жалтанбас та күлүк болордоң айабас. Је Парижте ле Венада ол керегинде алаңзулу табыштар жүрүп жат. Жартын айткажын, бу каранғуй жүрүмдү, нени ле эдерге белен кижи. Дюпрэниң экспедициязы ого Түштүк Американың изү, ээн жерлеринде туштап, ого килеп, оны аргадаган дежет ине. Ненің учун бу жерге келгенин, мынайып жабызап түшкенин ол качан да јетире жартап болбойтонын мен билерим. Апенниналарда болгон түймеендерде дезе жүзүн-жүүр немелер турушкан. Болоньеде кыйнадып өлтүрткендер ончозы жаман жүрүмдү немелер болгонын бастыра улус билер. Тирү артып, жажынгандарының да жүрүми оноң ару эмес. Је түймеенде турушкандардың ортозында бийик, ару санаа-күүндү улус бар болгонында алаңзу жок.

— Түймеенде турушкандардың бир кезеги бу комнатада отурган улусла жуук нажылар болгондор — деп, доктор Риккардо кородоп, ачынып айтты. — Өскө улусты бурулаарга јенгил, Грассини, је бу «жаман жүрүмдү» улус бойлорының идеялары учун жүрүмин берген, мынызы бис экүниң эткен керегибистең чик жок артык, мыны слер ундыбагар.

—Ого үзеери — деп, Галли кошты, — Парижтең чыккан жыду коптордy жайып турган немеге туштазагар, Дюпрэниң экспедициязы керегинде ол жастырып турганын менің адымнаң айдыгар. Мен Дюпрэниң көдөчизи Мартельле таныш болорым, ол меге олордың жоругының историязын ончозын куучындап берген. Тенип жүрген Ривареске ол ээн жерлерде туштаган дегени чын. Ол Аргентинский республика учун тартыжып турала, олјого алдырткан, оноң олјодоң качкан. Ол ороонло жажынып, танытпаска жүзүн-жүүр кийимдер кийип, Буэнос-Айрес жаар жүткүген. Је экспедиция ого килеп, оны бойына жуудып алган дегени — көк лө төгүн неме. Экспедицияда тилмешчи оорыган, ол ойто кайра жанар учурлу болгон. Арткан улустың ортозында жербойының тилин билер

кижи јок болгон. Шак мынаҥ улам Риварести тилмешчи бол дешкендер, Риварес јöпсинип, Амазонка деп суунын айрыларын шиҥдеп турган экспедицияла кожо ӱч јылга јоруктап јӱрген. Бисле кожо Риварес јок болгон болзо, керекти качан да учына јетирип болбос эдибис деп, Мартель бойынын јана баспас шӱӱлтезин айдып туратан.

— Ол кем де болгон болзо, — деп, Фабрицци куучынга кириштi, — је Мартельдиҥ ле Дюпрэдиҥ улусты кайкадып, олорго јарап турганда, бу кижи тегин кижи эмес, ат-нерелӱ кижи болор учурлу. Слер не деп сананып туругар, синьора?

— Бу кижи керегинде мен нени де билбезим. Качкындар Тоскана ажыра барар туштa, мен Англияда болгом. Је ӱч јылдыҥ туркунына онызла кожо јоруктап јӱрген улустары, мылтык- јепселдӱ тӱймеенде кожо турушкан нököрлöри оны мактагылап, оныҥ јаҥыс ла јакшы јанын темдектегилеп турган болзо, мен бодозом, бу кижи коомой кижи эмес. Бу табыштар оны јакшы јанынаҥ јеткилинче көргӱзип јат.

— Оныҥ нököрлöри керегинде эрмек те јок — деп, Риккардо айтты. — Мураторилерден ала кырлардын јерлик улустарына јетире Риварести ончозы сӱӱйтендер ле тоойтондор! Ого ӱзеери ол Орисининиҥ[1] эҥ јуук најызы. Је Парижте Риварес керегинде јӱзӱн-базын немелер куучындап јадылар, мынызы да јолду, нениҥ учун дезе политический сатириктерде öштӱлер көп болотон учурлу. Öштӱлер јок јӱрейин деген кижи политический сатирик болбос.

— Санаама јарт кирбейт, је качан качкындар мында ӱделеп тӱжерде, мен ого јолуккам, ол та аксак болгон, та коркок болгон ошкош —деп, Лега айтты. — Ондо кандый да кенек, тутак бар болгоны санаама эбелет.

Профессор письменный столыныҥ кайырчагын чыгара тартып келеле, ондо јаткан чаазындарды коскоро берди.

— Бу чаазындардыҥ ортозында полиция оныҥ ангылу темдектерин көргӱзип бичиген чаазын бар болгоны санаама кирет. Качан олор качып, кырларда јажына

---

[1] Орисини Феличе (1819—1859) — Италияны јайымдаары учун тартыжаачы, Французский император Наполеон III-ни öлтӱрерге ченешкен учун Парижте кыйнадып öлтӱрткен.

берерде, полиция бастыра јерлерге олордыҥ аҥылу темдектерин јартап бичип салган чаазындарды јайганын ла кардинал — акыр, ол эдӱниҥ ады кем эди? — ээ, кардинал Спинола[1] Риварестиҥ бажы учун јаан сый берерим деп јар эткенин слер билеригер. Риварес ле бу полицейский чаазын керегинде сӱрекей солун куучын бар. Ол солдатский кийимнеҥ кийип алала, бойыныҥ служебный керегин бӱдӱрерде, шыркалаткан ла отрядынаҥ астыккан, эмди бойыныҥ отрядын бедреп јӱрген кижи болуп араланып, бастыра ороонло тенип јӱрген. Мынайып јӱреле, ол чындап та отрядка туштаптыр, је јаҥыс ла бу Спиноланыҥ шпиондорынаҥ турган отряд болгон. Ол кере тӱжӱне шпиондорло кожо јаҥыс абрада отурып алала барган. Ол канайда олјого алдырганы керегинде, тӱймеен кӧдӱреечилер оны карангуй куйга сӱӱртеп апарганы керегинде, оны ондо айдары јок кыйнагандары керегинде јолой кижиниҥ јӱреги шимиреер куучындар куучындап браткан. Олор оӊо оныҥ бойыныҥ темдектерин бичип салган чаазындар бергендер. Овод деп атту «башкезеечи» керегинде ол олорго јӱзӱн-јӱӱр немелер куучындаган. Оноҥ тӱнде, ӱделеп конуп јаткан јерде, билдирбезинеҥ курсак-тамактаҥ, ок-тарыдаҥ алып алала, уйуктап јаткан шпиондордыҥ тарызына бир кӧнӧк соок суудаҥ уруп ийеле, качып јӱре берген... А-а, чаазын бу јадыры — деп, Фабрицци бойыныҥ куучынын токтодып айтты: — «Феличе Риварес, чоло ады Овод. Одус јашка јууктай берген кижи. Чыккан јери — јарты јок, је бир кезек јетирӱлерденҥ бодоштырганда, Тӱштӱк Америкада чыккан. Бойы журналдарга статьялар бичиир кижи. Бийик эмес сынду. Кара чачту, кара сагалду. Куу чырайлу. Чаҥкыр кӧстӱ, јаан, экче маҥдайлу. Тумчугы, оозы, ээги...» Ма, база јӱрӱ: «Аҥылу темдектери: оҥ буды аксак, сол колы шыркалу. Бу колында эки сабар јок. Јӱзинде јаан сорбу бар. Куучындаарда, туктурылып јат». Оноҥ ары мынайда кожуп салган: «Сӱрекей чечен, аткыр кижи. Тудар туштa, аjарыҥкай болор керек».

— Оныҥ темдектерин јартап бичип салган, оны бедреп јӱрген отрядты тӧгӱндеп турганда, база кижи ле кайкаар кижи. Оны јаҥыс ла оныҥ бойыныҥ јалтанбазы

---

[1] Кардинал Спинола — XIX јӱсјылдыктыҥ одус-тӧртӧн јылдарында болгон тӱймеендерде турушкандарды тудуп ӧлтӱрген.

аргадаган, мында кичинек те алаңзу јок. Ого серенгилеген болзо, ол божоор эди. Качан кўўнзегенде, буру јок кебер тартынып ийер болгонының шылтузында, ол кандый ла уур айалгалардаң, јеткердең кармактанып чыгып келет... Онойдордо, господалар, бу шўўлте керегинде нени сананып туругар? Риварес бистиң ортобыста бир кезек улусла јеткилинче таныш ошкош. Мында оның болужы керек болуп туру деп мен ого јетирейин бе, айса јок по?

— Мен бодозом — деп, Фабрицци айтты, — озо баштап оны бистиң планыбысла таныштырып, бисле кожо иштеер бе, јок по деп јöбин сурап угар керек.

— О, куучын иезуиттерле тартыжары керегинде болзо, ол айдыжы јок јöпсинер. Ол церквениң јана баспас öштўзи. Ондый улусты мен ас көргöм. Ол öйинең öткўре кичеенип јат.

— Онойдордо, слер ого бичиреер бе, Риккардо?

— Кыйалта јок. Ол эмди кайда болбогой, акыр, чўрче эске алынып ийейин. Швейцарияда ошкош эди. Јангыс јерге токтобос, кижи кайкаар кижи. Сўре ле көчўп јўрер. Је, шоодылганду статьялар керегинде...

Тургуза ла сурак аайынча блааш-тартыш изий берди. Качан онче улус тарап-таркап турарда, Мартини синьора Болланың јанына базып келди.

— Мен слерди ўйдежип салайын, Джемма.

— Быйан болзын. Меге слерле куучындажарга керек.

— База ла адрестерле не-не боло берди бе? — деп, Мартини араай сурады.

— Ондый ла јаан неме јок. Је ондый да болзо, эмди нени-нени öскöртöр керек деп бодоп турум. Бу неделеде почтодо эки письмо тудуп алгандар. Бу письмолордо кижи коркыыр бир де неме јок, ого ўзеери олорды удадып тутканы да тегин ле учурал болордоң айабас. Је јеткерге киреге јарабас. Полиция бистиң кандый бир адрезибиске серенер болзо, оны бис тургуза ла öскöртöр учурлу.

— Мен слерге эртен келерим. Бўгўн слер арып-чылап калган кеберлў эмтиреер.

— Мен арыбадым.

— Онойдордо, база неге-неге санааркап тураар ба?

— Јок, тегин ле, ондый ла тың неме јок.

— Синьора Болла ўйде бе, Кэтти?

— Ээ, ўйде, сударь, ол кийинип јат. Пожалуйста, айылчылар отуратан кып јаар киригер, айылдың ээзи удабас келер.

Кэтти Мартиниле айылчылар отуратан кыпка кирдилер. Кэтти оны сўрекей тооп то, кўндўлеп те јўретен. Мартини английский тилле куучындап билетен; айылга келгенде, орой тўнге јетире политика керегинде, öскö улус чылап, калырап отурбайтан, айылдың ээзи ўй кижи арып-чылай бергенин көрўп ийеле, јўре беретен. Ого ўзеери айылдың ээзи ўй кижиге сыраңай ла уур öйлöрдö, оның балазы öлöрдö, öбöгöни öлöрдиң бери јанында јаан оору јадарда, Мартини Девонширге[1] келип, ырызы јок ўй кижиге болужып туратан. Ол öйлöрдöң бери бу унчукпас, течпек бўдўмдў кижи Кэттиге, бу кара кискедий ок, биленинг члени болгон. Киске дезе Мартини јаар оны айылга тузалу неме деп, тооп көргöндий көрўп јатты. Мартини ле киске најылажып баштаганынаң бери удай берген. Качан ол кичинек тужунда, оның ээзи ўй кижи оорып турарда, Мартини оны кичееп, Англиядаң бери көчўрип, оны тал каламага салала, экелген эмей. Оныла кожо узак најылашкан ченемел арт учында бу айу ошкош јаан кижи ижемчилў најы деп, кискени бўдўндирди.

— Слер экў кандый эптў отурып алганаар — деп, Джемма кыпка кирип келеле, айтты.

Мартини кискени тизезинең араай туура јайлатты.

— Јолго көндўгердең озо слерди бир чööчöй чай берер болор бо деп иженип, эрте келдим — деп, ол айтты. — Ондо, байла, ума јок көп улус болор, бисти Грассини тойдыра азырап та болбос. Бу аристократтар кижини јазап азырап та билбес ине.

— Слердиң тилеер — деп, Джемма каткырып, айтты, — база ла Галлиниң тили ошкош сўрекей коронду. Ўйин коомой ўй кижи болды деп, Грассинини бурулабазаар кайдар. Кööркий Грассинининг бойының да кинчектери көп ине. А чай дезе, эмди ле белен болор.

— А мен көрзöм, кандый да болзо, слер бу кеен платьени кийерге арт учында тидинген турбайыгар. Бу платьени кийбес болороор деп, мен коркып тургам.

---

[1] Девоншир — тўштўк-кўнбадыш Англияда графство.

— Мен оны кийер болуп, слерге сӧзим бердим ине. Је мындый јылу эҥирде бу платье чала изӱ болот по.

— Је, Фьезоледе[1] мынаҥ чик јок серӱӱн болор эмей. Ого ӱзеери бу ак кашемир слерге сӱрекей јарап јат. Бу платьеге тагарга мен слерге чечектер экелгем.

— Кандый јараш чечектер! Мен олорды сӱрекей сӱӱп јадым. Је олорды сууга тургузып салза, артык.

— Бу, байла, слердиҥ байланыжаардыҥ бирӱзи.

— Јок, ондый эмес. Је, мен бойым сананзам, мендий немеге тагып салган чечекке бӱдӱн эҥирдиҥ туркунына коркушту эрикчил болор.

— Бӱгӱн эҥир биске сӱрекей кунукчыл болор деп, коркып турум. Куучындар да эш-кереги јок, ӧҥ-сӱр јок болор.

— Нениҥ учун?

— Нениҥ учун дезе Грассиниге тийген неме ончозы ӧҥ-сӱр јок, эрикчил боло берет, ол бойы да ӧҥ-сӱр јок.

— Је болор, Мартини. Бистиҥ айылдап брааткан айылдыҥ ээзи керегинде мынайда айдарга эби јок неме эмес пе?

— Азыйда ок чылап, слердиҥ айтканаар чын болды, синьора. Је, онойдордо, мен керектиҥ јартын айдайын: ондо нениҥ учун эрикчил болор дезе, солун улустыҥ кӧп сабазы ондо болбос.

— Мыны канайда оҥдоор?

— Мен бойым да билбей турум: бир кезеги городтоҥ јӱре берген, база бир кезеги оору, эмезе јӱзӱн-базын шылтакту. Ондо база эки-ӱч посланник, бир канча немецкий учёныйлар, орус князьтар ла бир канча туристтер болор. Ого ӱзеери французский алты-јети офицер, литераторлордоҥ кем-кем келер, артык база кем келетен эди. Мениҥ укканымла болзо, сок јаҥыс солун кижи јаҥы сатирик болотон туру. Ол бӱгӱн ончо улусты јилбиркедер учурлу.

— Јаҥы сатирик? Риварес пе? Чын эмеш пе? Је оны Грассини чек ичине кийдирбей јат деп мен бодогом.

— Онызы ондый ла; је городто тал-табышту кижи табыла берген болзо, обществоныҥ јаҥы арсланын озо баштап бойыныҥ туразында ончо улуска кӧргӱзерге амадап, Грассини недеҥ де јана баспас, нени де карамдабас. Ого ӱзеери улус нени айдыжып турганын Рива-

[1] Фьезоле — Флоренциядаҥ ыраак јок турган город.

рес укпаган да, Грассини оны јаратпай турганын билбес те. Бу јанынаҥ слер кичинек те алаҥзыбагар. Је ол сезип ийердеҥ айабас. Ол сескир, билгир кижи.

— Мен оны мында једип келген деп билбегем де!

— Ол кече келген... А, чай белен. Ӧрӧ турбагар, отурыгар, мен слерге чӧйгӧнди алып берерим.

Бу кичинек кыпта Мартиниге сӱрекей јакшы болгон. Джемманыҥ кару эрмеги, оны, Мартинини, бийлеп алганын Джемма акту бойы сеспей јӱргени, олордыҥ чӱм-чам јок јакшынак нәјылыгы, бу ончозы — Мартининиҥ сӱӱнчилӱ эмес јӱрӱминде сок јаҥыс ырызы болгон. Оныҥ учун, качан ого айдары јок кунукчылду боло бергенде, ол иштиҥ кийининде Джеммага келип, онын көктӧнип отурганын, эмезе эҥчейип, чай уруп турганын унчукпай көрӱп отуратан. Ол нениҥ учун кунугып турганын Джемма оноҥ сурабайтан, ого килемјилӱ эрмек айтпайтан. Је ондый да болзо, «эмди бир-эки недєле чыдажар болорым ба» деп, ол Джемманыҥ айылынаҥ эмеш сергектелип, оморкоп калган чыгып јадала, сананатан. Джемма бойы билбес јаҥынаҥ улусты токунадып јӱрер јалакай, керсӱ кижи болгон. Эки јыл мынаҥ кайра Мартининиҥ эҥ јуук нәјыларын Калабрияда[1] ӧштӱлерге саткылап, олорды ондо торт ло, бӧрӱлер чилеп, аткылап саларда, ого сӱрекей уур ӧйлӧр келерде, оны тӱби јок кунугуштаҥ, санааркаштаҥ јаҥыс ла Джемманыҥ јана баспас бӱдӱмчизи аргадаган эмей.

Джемма ла Мартини Мадзининиҥ партиязынын эрчимдӱ членлери болгондор. Шак мынаҥ улам кажы ла амырайтан кӱн эртен тура Мартини Джемманыҥ айылына келип, «бир немени шӱӱжип ийер керек» дегени партияныҥ практический ижин шӱӱжип, пландап көрӧли деп айтканы болгон. Мындый эрмек тужунда Джемма чек ӧскӧрӧ беретен. Ол соок кеберлӱ, јана баспас кӱӱндӱ, чокум ла јарт шӱӱлтелӱ боло беретен. Оны јаҥыс ла партийный иш ажыра билетен улустар ол јаан ченемелдӱ, дисциплинированный, билер, јалтанбас, бӱдӱмчилӱ, партияга јаан тузалу ишчи, је ӧҥ-сӱр јок,

[1] 1844 јылда военный керептердеҥ Калабрияга јаан эмес революционный отрядту тӱжӱп, ондо мылтык-јепселдӱ тӱймеен кӧдӱрерге ченешкен талайчы-офицерлер Бандиера карындаштар керегинде айдылып турган ошкош. Бандиера деп карындаштарды предательдер айдып берген ле олорды јаҥдар тудуп алала, ол ло јеринде адып салган.

аңыланбас кижи деп бодоп туратандар. «Ол энеден чыгарда, революционерка болуп чыккан, ол бистердий эрлердинг онына турар, је онон артык ондо не де јок» — деп, ол керегинде Галли айдатан. Мартини јакшы билетен «мадонна Джемманы» өскө улуска билерге кўч болгон.

— Је, слердинг јанғы сатирик кандый кижи эмтир? — деп, Джемма буфетти ачып јадала, кайа көрўп, сурады. — Чезаре, бу арбаныг сахарын ла сахарлап салган јилектерди алзагар. Акыр, бу революционерлер нениг учун тату немени сўўп јадылар?

— Революционерлер эмес улус тату немени база сўўп јадылар, је јанғыс ла олор мыны көргўзеринең ле чыгара айдарынаг уйалгылап турулар... Онойдордо, јанғы сатирик керегинде куучындайын ба?.. Билереер бе, тегин ўй улус ого санааларын салып, торт јўўлгилеер болор, је слерге ол јарабас. Бу сўрекей курч тилдў кижи, је оныг тили коронду. Ол ак јарыктыг ўстўле тенип, ого ўзеери бойына кожо кеберкек чырайлу бијечи кыс алып јўрет.

— Слер нени айдарга тураар? Бу бијечи кыс керегинде куучын чөрчөк болор бо? Айса слер коронду эрмек айдарында Ривареске өткönижерге турган эмежигер бе...

— Кудай мени јайымда! Чек ондый эмес. Бу бијечи кыс керегинде эрмек чөрчөк эмес, ондый кыс чып ла чын бар. Ого ўзеери ол јараш кыс. Је меге ол јарабай јат. Оны венгерский цыганка ба, айса олорго јуук немелердең бе деп, доктор Риккардо айдып туратаны санаама кирет. Ол Галицияныг кандый да провинциязыныг театрында бијелеген. Је бу господин, байла, неденг де кемзинбейтен кижи ошкош: ол бойыныг ойножын торт ло төрөөни чилеп, кичинек те алангзыжы јогынаг, бастыра обществолорго экелип турат.

— Кайтсын, оныг мынайда эткени сўрекей јакшы, эш-нөкөрди оныг бойына келишкедий обществодоң тапкан.

— Кўндўлў абакай, слер мындый немени јарадып көрўп јадаар, је общество оны јаратпай јат. Ол бойыныг ойножын текши калыктыг ортозына экелип турганын, оны ончо улусла таныштырып турганын, мен бодозом, көп улус јаратпай јат.

— Кыс керегинде ол бойы нени де куучындабай турганда, өскө улус мыны кайдаг билетен?

— Бу иле көрўнип турган неме ине. Ого тушташсаар

ла, мыны слер бойыгар тургуза ла көрүп ийереер. Је бойыла кожо оны Грассининиң айылына экелерге тидинбес болор деп сананып турум.

— Ого үзеери Грассининиң үйи оны айылына божотпос то эди. Синьора Грассини байланышты буспас кижи эмей. Је мен Риварестиң јүрүми керегинде угарга турган эмезим, оныҥ бичижи керегинде угарга күүнзеп турум. Оны бери келигер деп письмо бичигендер. Ол келер болуп ла мында иезуиттерге удура тартыжуны баштаар болуп јөбин берген. Мыны ончозын меге Фабрицци айткан. Мен мынаҥ артык ол керегинде нени де укпадым. Бу неделеде иш сүрекей көп болгон...

— Мен де ол керегинде сүрекей ас билерим. Слердиҥ билереердиҥ үстүне кожор немем јок. Ондо акча-неме јок болор деп бис чочып туратанывыс. Је эмди угар болзо, акча ондо бар эмтир. Ол јалы јогынаҥ иштеерге јөбин берген ошкош эди.

— Онойдордо, ол аргалу кижи болбой?

— Байла, ондый. Је Фабриццииниҥ айылында өскө куучын болгон. Ол туштагы эрмектер эмдиги јетирүлерге чек келишпей јат... Ол бош чучурап калган јүрерде, Дюпрэниҥ экспедициязы аргадап алган деген куучынды укканывыс санаагарга кирет пе? Је бразильский рудниктердеҥ оныҥ алып турган кирелтези бар дежет ине. Ого үзеери ол Парижте ле Венада атту-чуулу фельетонист болгон. Ол сүрекей көп тилдер билетен ошкош, онойдордо, мында артып та калза, иностранный журналдарга бичиир аргалу болор. Ол јаҥыс ла иезуиттерди талап отурбас ине.

— Мынызы чын... Је јорторго керек, Чезаре. Ой јетти ошкош. Мен јаҥыс ла бу чечектерди тагынып алайын. Чүрче сакып алыгар.

Ол кыптаҥ чыга конды, оноҥ удабай ойто кайра кирип келди. Испанский кружевалардаҥ эткен узун арчуул јабынып ла платьезине роза деп чечектер тагынып алган эмтир. Мартини јурукчы чылап оны ајыктап айтты:

— Слер торт лоулула ойгор абакай Савская[1] ошкош.

---

[1] Абакай Савская — Јебрен Күнчыгыштыҥ государстволорыныҥ бирүзиниҥ јараш ла ойгор абакай кааны болгон деп библейский чөрчөктөрдө айдылып јат.

— Мындый тӱнгейлешке мен сӱӱнбей јадым — деп, Джемма каткырып айтты. — Мен бӱгӱн абакай-келинге тӱнгей болорго канча кире кичеенгенимди слер билген болзогор! Абакай каан Савскаяга тӱнгей кижи канайып революционер болотон. Ого шпиондор јаан ајару эдер эмей.

— Канайып та кичеензегер, слер тӱнгей ле кей-кебизин келинге тӱнгей болбозыгар.

Анда улус көп, кунукчыл болор деп, Мартининиң озолодо айтканы чын болды. Литераторлор эриккилеп, эш кереги јок немелер керегинде куучындажып турдылар. Јоруктап јӱрген јӱзӱн-базын улус ла орус князьтар ары-бери сундурткылап, мында кандый атту-чуулу немелер јуулган дежип, бой-бойлорынаң сурашкылап, терең шӱӱлтелӱ куучын баштаарга кичеенгилеп турдылар. Грассини айылчыларды јылу уткыды.

Ол Джемманы көрӱп ийеле, соок чырайы эмеш эрип, јылый берди. Грассини Джемманы сӱӱбейтен ле ичинде каранга оноң коркып јӱретен, је Джемма јокко оның туразында эп-јок ло эрикчил болорын ол билип турган. Ол ижи аайынча јамызы јаанап, эмди бойы бай ла ады-чуузы јарлу боло берерде, оның сок јаңыс амадузы бойының туразын интеллигентный ла либеральный обществоның төс јери эдип алары болгон. Јиит тужунда алды-кийинин сананып көрбӧй туруп, ӱй кижи эдип алган, эмди јылдар өткӧн сайын оның јаражы јылыйып браткан, бу кееркеде кийинип алган калырууш, кичинек ӱй кижи литературный общество јуулатан айылдың ээзи болуп албазын Грассини кородоп билип турган. Оның учун, качан Джемма вечерге келер болуп сӧзин бергенде, вечер јакшы ӧдӧр деп ол иженип јӱретен. Джемманың токунаалу ла јалакай јаң-кылыгы ончо улуска јарап туратан, ол улус јуулган јерде чӱм-чам јок, ачык-јарык айалганы тӧзӧп ийетен. Керек дезе айылда немелер ару ла јараш немедий боло беретен.

Синьора Грассини Джемманы сӱрекей јалакай уткыды.

— Бӱгӱн слер кандый јараш? — деп, ол Джемманың ак кашемирдең эткен платьезин ӧштӧнкӧй лӧ шоотконду ајыктап, тың шымыранып унчукты. Ол Джемманы көрӧр кӱӱни јок болгон. Оның токунаалу кылык-јаңын, ак-чек эрмегин, төп санаазын керек дезе оның чырайын көрӧр кӱӱни јок болгон. Мартини дезе, Джемманы нак ла бу јакшынак кебери, јаң-кылыгы учун, оны тооп ло

сўўп jўретен. Качан синьора Грассини кандый бир ўй кижини көрөр күўни jок болгондо, ол бу ўй кижини эбире анчадала тыҥ jылбыҥдап, jўгўрип туратан. Джемма мыны ончозын jакшы билетен учун синьора Грассинининг эрмек-куучынын кулагынын кырыла да тыҥдап укпай турды. Аргалу бай jаткан улустыҥ айылына келетени, кееркеп, jаранып кийинетени шпиондорды төгүндеерге революционер кижининг бўдўретен эҥ уур иштериниҥ бирўзи болгон. Джемма бу ишти jажытту знактарла бичиринеҥ jеҥил эмес иш деп бодоп туратан. Онын учун ол jажытту бичиирге кичеенип ўренип турганы чылап, анайда ок серемjиге кирбеске амадап, jараштыра кийинерге кичеенип, кееркемjининг журналдарын шиҥдеп, көрўп туратан.

Кунуккылап турган литераторлор Джемманы көргўлеп ийеле, тургуза ла көкўгилеп чыктылар. Олордыҥ ортозында онын тоомjызы тыҥ болгон. Онын учун залдыҥ учы jаар, Джемма отурган jер jаар журналисттер бирдеҥ-экиден чубажып ийдилер, jе Джемма jажыт тударга jаан ченемелдў кижи болгон. Журналисттерле ол кажы ла кўн туштажып туратан, онын учун эмди оны олор эбире курчап ийерде, ол jылу кўлўмзиренип, мениле тегин jерге ӧй өткўргенче, өскө ороондордоҥ келген, jоруктап jўрген улусты сонуркап көрзөгөр кайдар, бу слердиҥ бўдўретен ижигер эмес пе деп айтты. Бойы дезе английский парламенттиҥ члениле куучындажа берди. Республиканский партияга бу кижининг болужы сўрекей керектў болгон. Финансовый суракгарды ол jакшы билетен учун Джемма оноҥ озо баштап австрийский монетный системаныҥ кандый да технический пункты керегинде нени сананып туругар деп сурап, оноҥ эрмек-куучынды ломбардо-венецианский jөптөжўге эптў ле тўрген көчўрип ийди. Эш кереги jок калырууш эрмек-куучын угар болорым деп сананган англичанин Джемма jаар коркып ла кайкап көрди. Je оныҥ алдында отурган jиит келин jараш та солун да учун, онын jанында торт ло Меттернихтиҥ[1] бойы отурган чылап, ол итальянский акча-jөөжө керегинде тереҥ шўўлтелў куучынды jалтаныжы joктоҥ ачык-jарык куучындай

[1] Меттерних (1773—1859) — князь, австрийский премьер-министр. 1815—1848 jылдарда эҥ jарлу реакционерлердиҥ бирўзи. Өткўрип турган казыр политиказы учун оны Италияда көрбөйтөндөр.

берди. Качан олордың јанына «Јиит Италия» канайда төзөлгөни керегинде синьора Болладаң сурап угарга күүнзеп турган француздла кожо Грассини базып келерде, английский парламенттиң члени Италияның тың өөркөөр учуры бар эмтир деп, кандый да саң башка санаа-күүндү өрө турды.

Изүдең ле улустың ары-бери элбендежинең улам Джемманың бажы оорып турды. Бийик јажыл өзүмдердиң ортозында јаңыскан отурарга ол терраса јаар. билдирбезинең јылбырт эдип чыга конды.

Террасаның учында пальма агаштар јергелей турдылар. Јүзүн-јүүр чечектер ле чечектү јыраалар өскүргөн клумбалар көрүнет. Мында эбире јажыл өзүмдерле туй өзүп калган эмтир, је јажыл стенениң ары јанында эбире јаан јалаң көрүнип јадар ачык јер бар болуптыр. Орой чечектери јайылып калган гранатовый агаштың будактарын туура эдип ийген кижи бу ачык јерге чыгып келер.

Оның мында отурганын кем де сеспес деп Джемма ижеңип, шак ла бу ачык јерге келип алды. Амырап алзам, бажымның оорузы јылыйа берер болор бо деп ол сананып отурды.

Террасала келип јаткан улустың базыттарының табыштары, олордың эрмек-куучыны Джемманы үргүлештең ойгозып ийди. Джемма олордоң качып, тоолу минуттарга амырап аларга, јүзүн-базын куучыннаң улам оорып турган башты јазып аларга амадап, койу өзүмдердиң ортозы јаар кирип, јажынып алды. Је олор торт ло качажып, јажыл өзүмдер јанында, оның одожында токтой бердилер. Үзүги јок тылбырап турган синьора Грассинииниң ыйламзырап турган неме ошкош чичкечек үни угулат. Ол токтой берерде, эр кижиниң јымжак, коо, айдары јок јараш үни угулды; је бу јараш үнди сөстөрди чөйө айдары, торт ло кожоңдоп турган кижи чилеп куучындаары үреп турды. Мынызы тегин ле оптонып турганы болордоң маат јок, је мынайда чөйө айдары ажыра эрмек-куучыннның кандый бир једикпезин јажырарга турган дезе, чын болгодый ошкош.

— Англичанка деп айдадыгар ба? — деп, ол үн сурады. — Је фамилиязы итальянский туру ине. Оның фамилиязы Болла дейдигер бе?

— Ээ. Ол төрт јыл мынаң кайра Англияда өлгөн ырызы јок Джиованни Болланың тул үйи болор. Са-

наарга кирбейт пе? А-а, ундып салганымды: слер сӱре ле көчӱп јӱретен кижи эмейигер, оныҥ учун бистиҥ ырызы јок төрӧлибистиҥ јайымы учун тартыжып, шыралап ла кыйнадып јӱрген улусты ончозын билбезигер јолду эмтир. Андый улус сӱрекей көп!

Синьора Грассини тыҥ улу тынды. Оскӧ ороонныҥ улузыла ол сӱре ле мынайда куучындажатан. Италияда тӱшкен тӱбекти көрӱп, Италия учун шыралап јӱрген кижи болуп көрӱнерге, бу јаш баланыҥ чырайы ошкош чырайлу, институтта ӱренген кыстыҥ кылык-јаҥы ошкош кылык-јангду кижиге сӱрекей эптӱ болгон.

— Англияда ӧлгӧн... — эр кижи катап айтты. — Онойдордо, ол эмигрант болгон бо? Бу кижиниҥ адын мен качан да уккан ошкош эдим. Ол «Јиит Италия» деп организация јаҥы-јаҥы ла иштеп баштап турар јылдарда бу организацияла колбулу болгон эмес беди?

— Ээ, ээ. Ол одус ӱч јылда арестовать эттирген јиит уулдардыҥ бирӱзи болгон. Бу история санаарга кирет пе? Оны тоолу айлардыҥ бажында тӱрмеден јайымга чыгарып ийгендер, је эки јыл ӧткӧн соҥында, оны ойто арестовать этсин деп јакару болордо, ол Англия јаар кача берген. Оноҥ ол анда кижи алган деп табыш угулган. Бу сӱрекей романтический история, је Болла тегин де романтик болгон.

— Англияда ӧлгӧн деп айттыгар ба?

— Ээ, чемет оорудаҥ ӧлгӧн. Ол Англияныҥ уур климадына чыдажып болбогон. Болла ӧлӧрдӧҥ озо онын уулчагы ажырмак оорудаҥ оорып, јада калган. Сӱрекей кунукчылду куучын, чын ба? Бис ончобыс кӧӧркий Джемманы сӱрекей сӱӱп јадыс! Ол эмеш кылык-јангду кижи, је бастыра англичанкалар ондый эмей база... Ого ӱзеери онын кылык-јаҥына уур јӱрӱми...

Джемма ӧрӧ туруп келеле, будактарды туура тартып ийди. Айылчы кижини сододорго болуп, онын јӱрӱминиҥ шыразын куучындап турганын ого угуп отурарга сӱрекей кӱч болгон, онын учун качан јажыл ӧзӱмдердиҥ ортозынаҥ ол чыгып келерде, онын чырайынаҥ онын кородоп турганы көрӱне берди.

— А, ол бойы мында турбай! — деп, айылдыҥ ээзи ӱй кижи чырайы кичинек те кубулбай айтты. — Мен дезе, каруум, слерди кайдаар јылыйып калды деп кайкап тургам. Синьор Феличе Риварес слерле таныжарга кӱӱнзеп туру.

«Овод бу ба!» — деп, Джемма оны јилбиркеп ајыктап сананды.

Ол јалакай эзендежип, Джемманы тўрген кезе ајыктап ийди. Оныг ајыгы Джеммага кандый да эби јок көрўнди.

— Слер сўрекей јараш, јакшы јер таап алган эмтиригер — деп, ол Джемманыг чыгып келген јажыл өзўмдерле туй өзўп калган јер јаар көрўп айтты.

— Ээ, јакшы јер. Мен бери ару кейде амырап аларга келгем.

— Мындый јараш тўнде турада отурганы килинчек эткениле тўнгей болор эмей — деп, айылдыг ээзи ўй кижи тенгери өрө көрўп айтты. (Бу ўй кижиниг көзиниг кирбиктери јараш болгон, оныг учун ол өскө улуска кирбиктерин көргўзерге сўрекей сўўйтен.)

— Көрзөгөр дө, синьор, бистиг кеен Италия јайым болгон болзо, райга да тўнгей болбос беди? Мындый кайкамчылу ороон кул болуп калганын сананарга кандый кўч. Оныг чечектери, оныг тенгеризи!

— Оныг озочыл кыстары! — деп, Овод кажы ла сөсти чөйип, јымжак ўниле кимиренди.

Джемма ол јаар коркып ла чочып көрди, ненин учун дезе Оводтыг ўнинеғ оныг шоодып, электеп турганы јарт угула берген. Је синьора Грассини нени де сеспей, улу тынып, төмөн көрди.

— Ах, синьор, ўй кижиниг учуры сўрекей јабыс ине! Је ондый да болзо, кем билер, качан бир туштa мен итальянка деп оморкоп аданар ой келер болор бо... А эмди дезе общественный керектеримди бўдўрерге барадым. Чыдадып алган кызымды ончо атту-чуулу улустарла таныштырыгар деп мени французский посланник сураган. Слер оныла база танышжар учурлу. Бу сўрекей јараш кыс болор. Джемма, каруум, мен синьор Ривареста мынаг көрўнип јаткан јараш өзөкти көргўзерге экелгем. Эмди мен оны слерле кожо артырып јадым. Оны кичееригер ле ончо улусла таныштырарыгар деп мен иженип турум. А бу дезе сўрекей јалакай орус князь! Слер оныла тушташтыгар ба? Оны Николай кааңга јуук улустардыг бирўзи дежет. Ол кандый да польский шибеенинг комендантты ошкош эди. Бу шибеенинг ады сағбашка, кижи чыгара айдып та болбос.

Ол буканыг мойыны ошкош јоон мойынду, экче јаан ээктў, военный кийимдў, мызылдашкан ордендерлў

господиннинг јанына түрген базып барала, үзүги јок тылбырап, онула коштой базып ийди. Оныг «ырызы јок төрөл» керегинде комудап, калактап турганы, «о князь!» деп французтап эрмектенип турганы там ла ырап, оног чек јылыйып калды.

Джемма гранатовый агаштыг бүрлериниг алдында турды. Ого'бу тереҥ шүүлте јок кичинек үй кижи учун ачу ла оны шоодып турган Овод учун эби јок, кунукчылду болды. Овод олордыг кийининеҥ ары электеген айасту көрүп турарда, мындый аргазы јок уйан улусты шоодып каткырары Джеммага эби јок јаман немедий көрүнип, оны бош ӧӧркӧдип ийди.

— Кол колынаҥ тудужып алган орус ла итальянский патриотизмдер барып јадылар — деп, Овод Джемма јаар бурылып, күлүмзиренип айтты. — Олор бой-бойлорын сүрекей јараткылап јат. Слерге олордыг кажызы артык јарап туру?

Джемма кабагын түүп, каруу бербеди.

— Је бу сурак аайынча кажы ла кижиниг бойыныг шүүлтези болотон туру — деп, Овод оноҥ ары айтты. — Мениҥ шүүлтемле болзо, эки патриотизмниҥ эҥ артыгы орус патриотизм болор, ненииг учун дезе ол качан да болзо керекти учына јетирип јат. Россия бойыныг күчин уй мылтыктардаҥ көрбөй, теҥериденҥ ле чечектердеҥ көргӧн болзо, бу князь польский шибееде отурып болор беди, слер не деп сананып туругар?

— Мен бодозом — деп, Джемма соок айтты, — айылдыг ээзи үй кижини шоотпой, өскӧ дӧ неме керегинде куучындаза, кем јок эмес пе?

— Чындап та, Италияда айылчыны јакшы уткыыры ла күндүчи болоры керегинде закон сүрекей бийик турганын ундып салганымды. Бу итальянецтер сүрекей јалакай албаты. Австриецтер мыны ајаруга база алып турган ошкош...

Ол террасала аксаҥдап базып барала, Джеммага отургуш экелип берди, бойы оныҥ одожында перилага чаганактанып тайанып, туруп алды. Кӧзнӧктиҥ јарыгы оныҥ јүзине чике тийип турарда, эмди Джемма оныҥ чырайын лаптап көрүп алды.

Джемма бош чӧкӧй берди. Ол јараш эмес те болзо, је ийделү, ачык-јарык, курч ла санаалу көрүштү, кайкамчылу чырайлу кижи көрӧрим деп бодогон. Оныҥ јанында дезе кеен-седеҥ кийимдү, чынааркак күреҥ чы-

райлу кижи турды. Ол аксак та болзо, торт ло киске ошкош чыйрак бӱдӱмдӱ болды.

Ол бойыныӊ кебериле ягуар деп кара өӊдӱ анга бӱдӱштеш эмтир. Мандайын ла сол јаагын кечире кандый да јаан, тереӊ сорбы бар болды. Бу, байла, ӱлдӱниӊ изи болбой кайтсын. Качан эрмек айтканда, ол бир эмештеӊ туктурылып турар болгонын ла куучындаар тушта сол јаагы селеӊдеп, јуурыланӊдап тартылып турар болгонын Джемма көрӱп ийди. Бу једикпестер јок болгон болзо, ониӊ чырайы јараш та болуп көрӱнер эди, је текшилей алып көргӧжин, ониӊ чырайы кеберкек эмес эмтир.

Ол ойто ло јымжак ӱниле наарылта куучындай берди. «Торт ло ягуардыӊ бойы — деп, Джемма там ла там кыјыраӊтып сананды, — казыр ягуар јакшы кылык-јаӊы тутканда, база ла шак мынайда мыжылдап, ыркыранып туратан болбой кайтсын».

— Слерди радикальный прессала сонуркап турган ла газеттерге статьялар бичип турган дешкен — деп, Овод айтты. — Бу чын ба?

— Каа-јаада бичип јадым. Менде чек бош ӧй јок.

— Ах, мынызы јарт. Слерди каруулу ла јаан керектер бӱдӱрип турган деп, меге синьора Грассини айткан эмей.

Джемма кайкап, кабагын өрӧ кӧдӱрди. Синьора Грассини тенегине салдырып, бу тербезенге артык неме айдып ийген болбой кайтсын деп, бу кижини ичинде там ла там јаратпай, Джемма сӱрекей кыјыраӊтып сананды.

— Ээ, менде чек бош ӧй јок, бу чын, је синьора Грассини мениӊ бӱдӱрип турган ижимди ӧйинеӊ өткӱре көпчидип турган болбой — деп, Джемма айтты. — Бу көп сабазында уур эмес, јеӊил иштер.

— Бис ончобыс Италияныӊ шыразын көрӱп, јаӊыс ла ыйлажып отурган болзобыс, мында туза јок болор эмей. Мен бодозом, бу айылдыӊ ээзи ле ониӊ ӱйи кажы ла кижини тенексӱ эдип ийер аргалу... О, слер нени айдарга турганыгар, мен билерим. Слердиӊ айтканаар ончӧзы чын болор, је мындый онтоп јӱрген патриотизмди көрӧргӧ кандый јилбӱлӱ... Слер тура јаар бараргa ба? А мында сӱрекей јакшы.

— Барар керек. Ах, шарфым тӱже берди... Быйаным јетсин.

Ол Джеммага шарфты алып береле, буру јок ачык-

јарык көстөриле ого удура көрди. Оның јаан, чаңкыр көстөри чаңкыр чечекке түңгей болды.

— Бу јаранып алган наадайды электеп каткырып туру деп слер меге ачынып турганыгарды мен билерим — деп, ол эрмектенди. — Је ондый немени көрүп тура, каткырбай, кижи канайып тудунар?

— Слер мениң шүүлтемди угарга турган болзогор, мен слерге јартын айдайын: кижини шоодып каткырарга оның шүүлтези эмеш тайыс болгонын тузаланары јаман да, уйатту да керек. Мынызы кенек-кемјик кижини шоодып каткырганына түңгей болор...

Оводтың тыныжы буулып, чырайы торт ло курула берди. Ол јана болуп, бойының аксак будын ла шыркалаткан кенек колын ајыктап көрди, је бир минуттың бажында бойын тудунып, јаркырада каткыра берди.

— Слер эмеш јастыра айттыгар, синьора. Бис, кенек-кемжик улус, бойыбыстың једикпезибисти ончо улуска көргүзерге кичеенбей јадыбыс, үй улустар дезе бойлорының тенегин кайда ла болзо көргүзерге кичеенип јадылар. Кандый да болзо, слер бисти кыйа көрбөс учурлу, сагыжы кенек болгоны арка-мойыны кенек болгонынаң оңду эмес ле, мыны бис качан да ундыбай јадыбыс... Мында тепкиш — мениң колыма тайанып алыгар.

Чек сакыбаган јанынаң Оводтоң мындый эрмек угала, Джемма кайкап, нени де оңдоп болбой, унчукпай базып браатты.

Јаан залдың эжигин Овод ача тартып ла ийерде, олор мында јок тужунда бу залда кандый да керек болло бергенин Джемма тургуза ла билип ийди. Эр улустың көп сабазы кородоп, ачынып турган бүдүмдү болдылар, үй улустар залдың бир учында чырайлары кызаргылап калган турдылар, байла, бойлорын токунаалу улус эдип көргүзерге чырмайгылап турган ошкош. Айылдың ээзи казырланганына эрмек айдып болбой, очказын түзедет, оның кородоп турганы иле көрүнип турды, толукта јуула туруп алган бир кезек туристтер залдың төри јаар ајыктагылап, сүүнчилү күлүмзиренгилеп турдылар. Анда, байла, ончо улусты өөркөдип турган ла туристтерди дезе соодоттырып гурган неме бар болбой кайтсын.

Јаңыс ла синьора Грассини нени де сеспей турган ошкош. Ол голландский посольствоның качызына нени

де куучындап, веериле ойноп турарда, качы ырјанғдап кўлўмзиренип турды.

Джемма эжиктиң јанына бир минутка тура тўжўп, залда не болуп турганын Овод сести бе, јок по деп, ол јаар көрди. Оводтың каранга сўўнип турганы чырайынаң јарт көрўне берди. Ол озо баштап эм тура нени де билбей турган айылдың ээзи ўй кижи јаар, оноң залдың учы јаар, туристтер ајыктап турган јер јаар көрди. Овод бери бойының ойнош ўўрезин экелгени Джеммага тургуза ла јарт боло берди.

Цыган кыс диванның сыртына кедейе јөлөнип алган, кеен-седең јиит уулдарга ла электеген аайлу кўлўмзиренгилеп турган кавалерийский офицерлерге курчадып ийген отурды. Ол кызыл-сары өңдў јараш торко платьелў эмтир. Оның јўзўн-базын өңдў кийими ле кеенседеңге кийетен баалу кееркемјилў немелери бу флорентинский литературный обществодо аңыланып көрўнип турды. Ол кушкаштардың ла баарчыктардың билезине кайдаң да изў јерденг учуп келген кандый да јараш кушка тўңей болды. Мыны ол бойы да билип турган ошкош, нениң учун дезе ого кыйгастангылап турган ўй улустар јаар ол шоотконду өштөңкөй көрўп отурды.

Оноң ол Риварести ле Джемманы көрўп ийеле, отурган јеринең тура јўгўрип, олорго удура меңдеди.

— Слерди мен бўгўн ончо јерденг бедрегем, господин Риварес — деп, ол јастыра-мыстыра французтап, тўрген айтты. — Слерди эртен энгирде келер бе, јок по деп, граф Салтыков сурап туру. Оның туразында эртең танец болор.

Барып болбозым, канайдар база, је барзам да, тўңей ле танцевать эдип болбозым. Синьора Болла, јөп беригер, мен слерди мадам Зитта Ренниле таныштырайын.

Цыган кыс Джемма јаар өштөңкөй көрўп, соок эзендешти. Мартини чын айткан эмтир: ол јараш, айдары јок јараш, је соок, нени де сананбай турган бўдўмдў болды. Оның коо сынын, ээлгир јараш кыймыгын мактабаска болбос, је оның маңдайы јабыс, кичинек, тумчугының ўйттери јаан, чырайының кебери казыр болгон. Джемма Оводло кожо куучындажарга тегин де кўчсинип турган, качан оның јанына цыган кыс базып келерде, оның кыјырангтыыры ла эпјоксынары там тыңый берди. Је ырыс болуп, оның јанына айылдың

ээзи базып келеле, öскö комната јаар баралдар, анда айылчылар слерди сакып јат деп айдарда. Джемманың санаазы јарый берди...

— Је, Овод керегинде нени айдарыгар, сударыня? — деп, орой түнде Флоренциядаң јанып браадала, Мартини Джеммадаң сурады. — Грассинининг ўйин мындый алаңзулу айалгага тургузары коомой керек эмес пе?

— Слер бијечи кыс керегинде айдып тураар ба?

— Ээ. Бу кыс бијыл эң јараш кыстардың бирўзи болор деп, ол синьора Грассинини бўдўмчилеген, онызы дезе, атту-чуулу кижиге болуп, нени ле эдер.

— Бу чындап та сўрекей эби јок неме болды. Ол Грассинини аайланып болбос айалгага тургускан, кыстың бойын да кыйнаган. Мен бодозом, кыс сўрекей ачынган болор.

— Слер Оводло куучындашкан ошкош эдигер? Оны кандый кижи деп бодоп туругар?

— О, Чезаре, мен јаңыс ла канайып оноң капшай айрылар деп санангам. Мен ондый коронду тилдў кижиге качан да туштабагам. Онызла кожо куучындажып, он минуттың бажында мениң бажым оорыган. Ол торт ло эдўниң бойы эмтир.

— Слерге ол јарабас деп мен озолодо билгем. Чынын айдар болзо, ол меге база јарабай јат. Бу кижи јылмай ошкош јылјыркай — мен ого бўтпей јадым.

УЧИНЧИ БАЖАЛЫК

Овод городтың тууразында, Римский каалгадаң ыраак јок јерде, квартира јалдап алды. Бу ок јерге Зитта Ренни көчўп алды. Јўрўми аайынча Овод сайрап јадарын сўўйтен кижи болгон. Квартиразының ичи öйинең öткўре јараш эмес те болзо, је кажы ла неме, оок немелердең ала јаан немелерге јетире, јараш, эптў болгоны, айылдың ээзи јарашты јакшы билетен кижи болгоны Галлини ле Риккардоны сўрекей кайкатты. Јерлик öзўмдерлў Амазонка суунын јараттарында көп јылдардың туркунына јуртаган кижи чўм-чам јок болор учурлу деп олор бодогон. Је олор Оводло јаражып алдылар. Ол ончо улуска, анчадала Мадзинининг партиязының јербойындагы члендерине кару ла јалакай болды. Је бу улустың тоозына ол Джемманы кийдирбеди. Ол Джем-

маны баштапкы ла тушташтаң ала кыйа көрүп, ого јолукпай, оноң качып турар болды. Керек дезе ол Джеммага кату, кыјыраң сөстөр айткан, шак мынаң улам, Мартинини бойына удура тургускан ла оны ачындырган. Овод ло Мартини баштапкы ла тушташтаң ала бойбойлорын көрүшпей баргандар. Олор экүниң кылыкјаңдары чек эки башка болгон, оноң башка олор бойбойлорын кыйа көрөр кичинек те шылтак јок болгон. Је удабай Мартини Оводты чек көрбөс боло берди.

— Ол мени сүүп јат па, јок по — бу мени кичинек те сонуркатпай јат — деп, ол бир катап кородоп, Джеммага айтты. — Мен дезе оны сүүбей јадым, анайдарда, бистиң өөркөжөр немебис јок. Је ол слерди кыйа көрүп турганын мен ундып болбойдым. Мен оноң мынайда этпегер деп некеер эдим, је бу бастыра партияга тал-табыш болор. Бис оны бери бойыбыс кычырганыс, эмди оныла өөркөжөр учурыбыс јок...

— Ого тийбегер, Чезаре. Оның меге кыјырантып турганы бистиң текши керекке кичинек те јаманын јетирбей јат. Бу кыјырантышта мен бойым база буруулу ине.

— Слердиң буругар неде?

— Баштапкы ла катап Грассининиң туразында јолугужарыста, мен билбес јанынаң ого кату эрмек айткам.

— Слер бе? Мен бүтпей турум, сударыня, јаманымды таштагар.

— Мыны мен шоктоп айткан эмезим ине. Болгобос ло јанынаң айдып ийгем. Мен кенек-кемјик улус базынчык болуп турганы керегинде айткам, ол дезе, мыны бойына алынган ошкош. Оны кенек деп мен керек дезе сананбагам да. Ол тоң ло андый јаан кенек эмес ине.

— Онызы андый. Оның јаңыс ла бир ийниң јабыс, сол колы шыркалу, кемжик, је ол бойы бүдүн, буттары тыйрык та эмес, бойы энчейе кенеп те калган эмес... Аксагы керегинде айдыш та јок...

— Андый да болзо, ол тушта мениң сөстөрим оны кура тартып, чырайын кубултып ийген. Мениң эрмегим эби јок алдамы болгон, је мен оны тоң ло андый өөркөнкөй болор деп бодобогом. Мындый эби јок сөстөрдөң лө элек каткыдаң ол көп шыралап турат не, јок не — билер күүним бар.

— Оның шоодылганнаң шыралап турганын билерге күч, је ол өскө улусты шоодып турганын билерге чик

йок йеңил. Тыш йаны эптӱ, йараш та болзо, ич йаны йаман кижи ошкош. Мен оны көргӧмдӧ, йескинчим келет.

— Слер ӧйинең ӧткӱре йастырып тураар, Чезаре. Мен оны база сӱӱбей йадым. Йе оның йедикпестерин ӧйинең ӧткӱре не көпчидер? Оның кебери, кылык-йаңы кижини кыйырангтыдып турар, мынызы чын. Сӱре ле чечеркеерге ле курч сӧстӧр айдарга кичеенип турары база чын. Чечеркеш кижиниң кӱӱнине база тийе берер ине. Йе ол мыны ончозын йаман эдерге амадап этпей йат деп, мен сананып турум.

— Оның амадузы кандый — мен билбезим. Йе ол ончо улусты сӱре ле шоодып турганда, мында йакшы йок. Фабрицциниң туразында ӧткӧн йуундардың бирӱзинде ол Римде[1] ӧткӱрилген ончо реформаларды электеп, шоодып турганын угарга йескинчилӱ болгон.

Джемма улу тынды.

— Бу шӱӱлте аайынча мен слерле йӧпсинбей, оныла йӧпсинер болорым—деп, Джемма айтты. — Слер ончогор йымжак йӱректӱ улустар, йеңил сананып ла тӱрген иженип йадыгар, папаның ширеезине ӧлӱмтиктиң карганы эмес, билер, йакшы керек эткедий кижи отура берзе, ол ончо керекти эдип ийер болор деп сананып йадыгар. Ол йӱк ле тӱрмелердиң эжигин ачып, албаты-йонды алкап ийзе, эки-ӱч айдың бажында алтын ӧй келер болор деп бодойдыгар. Ак-йарыктың ӱстӱнде акты-чекти, чындыкты тургузайын да деп кӱӱнзезе, ол мыны качанның качан да тургузып болбозын слер, байла, билип болбойтон туругар. Керек кижиде эмес, суракты канайда тургусканында ине.

— Кандый суракты? Папаның йаңы керегинде суракты ба?

— Йаңыс ла бу эмес. Бу ончо йаманның бир бӧлӱги болор. Бир кижиге ӧскӧ улусты башкарарга йаң берип турганы йастыра керек. Мындый айалга улустың ортозында коомой керек баштап йат.

Мартини карманынаң чаазындар чыгарып келди.

— Йаңы памфлет пе?

— Комитеттиң кечеги заседаниезинде Риварес деп каргышту таңма база бир эш кереги йок шӱӱлте айт-

---

[1] Папа Пий IX-чының ӧткӱрген реформалары (кубулталары) керегинде айдылып йат.

кан. Ах, удабас керек согушка једер болор деп сезип јўрген эдим ле.

— Бу не болуп барды? Чезаре, слер оны ёйинең ёткўре јаман кёрўп јадыгар. Риварес коомой кижи болзо, болор, је ол кандый да болзо, кёк тенек кижи эмес.

— Памфлет уйан бичилген деп мен айтпай турум...

Памфлеттиң авторы бастыра Италия јаңы папаны ёйинең ёткўре мактап кёдўрип турганын шоодып бичиген. Памфлетти ол коронду ла ёштёңкёй тилле бичиген. Оводтың ончо бичиген статьялары коронду ла шоодылганду болотон. Је бу статья кандый да кату болзо, ол Джемманың ичин ёйкёп тё турган болзо, анда айдылган критика чын болгонын Джемма билип турган.

— Памфлет ёйинең ёткўре коронду бичилгени керегинде слердиң айтканыгарла мен јёпсинип турум — деп, Джемма столдың ўстўне чаазындарды салып, айтты. — Је эң ле коомой неме — анда айдылып турган ончо критика чын болгоны болуп јат.

— Джемма!

— Ээ, бу андый! Бу кижини соок канду јылбыраган јылмай деп айдатан эдигер бе, айса не деп айдатан эдигер, онызы бойыгарда, је чын оның јанында. Памфлет бойының амадузына јетпес деп албаданышта туза јок. Ол бойының амадузына једер.

— Мыны кепке базар керек деп айдарга туругар эмежигер бе?

— А, бу ёскё сурак. Мыны бу ла бойыла бис кепке базар учурлу деп мен айтпай јадым. Ол ончо улусты бистең ырадар ла ёўркёдёр, биске дезе кичинек те туза эмелбес. Је Риварес оны эмеш тўзедип ийетен болзо, бойының ёштўлерин талаган, шооткон јерлерди кырып салатан болзо, бу чындап та сўрекей керектў, јакшы, политический јанынаң чын, чике статья болор эди. Ривареста мындый јакшы бичип билер деп мен сананбагам да. Ол ончо айткадый немени чыгара айдып јат, је бистиң ортобыстаң мындый немени чыгара айдарга кем де тидинип болбой јат. Темдектезе, карманын кодорып турган уурчының ийининe бажын салып алала, сўўнип, ыйлап турган эзирик аракызакка Италияны тўнгейлегени кандый јакшы бичилген.

— Джемма! Бу бастыра памфлетте эң ле коомой бичилген јер ине! Оның ончо улусты мынайда шоодып, јамандап турганын кёрёр кўўним јок.

— Мен база. Је керек мында эмес. Риварестиң тили сүрекей коронду, ого ўзеери ол бойы да јалакай кижи эмес. Је качан бисти бийик көдўриңилў процессияларла, карындаштык окшошторло, бой-бойын сўўри ле нәјылык јадары керегинде эрмектерле бойлорыгарды эзиртип туругар ла мыны иезуиттер ле санфедисттер бойлорыныҥ јилбўзине тузаланар деп ол айдып турарда — мыны мен муҥ катап чын деп бодоп турум... Комитеттиҥ кечеги заседаниезинде болбогоным кандый ачу. Арт учында слер нени эдер дежип јөптөштигер?

— Мен слерге бу сурак аайынча келдим. Слер оныҥ айылына барып, статьяны эмеш јымжада бичизин деп, оны сөстөөргө чырмайзагар.

— Оныҥ айылына ба? Је мен Оводты чек билбезим ине. Ого ўзеери ол мени көрөр кўўни јок. Оныҥ айылына кыйалтазы јок мен барар учурлу ба? Нениҥ учун өскө улус барбай јат?

— Өскө улуста бўгўн бош өй јок. Ого ўзеери слер бистиҥ ортобыста эҥ ле төп санаалу кижи. Слер онызла керишпезеер, кечешпезеер, эш кереги јок немедеҥ улам ööркөшпөзөөр.

— Мындый немени мен этпезим, онызы чын. Канәйдар база, слер бараар деп турган болзогор, барарым, је јаҥыс ла озолодо айдадым, јөптөжў болор деп мен иженбей турум.

— Кўўнеер бар болзо, слер оны сўмелеп ийереер деп, мен иженип турум. Литературный јанынаҥ оныҥ памфледин комитеттиҥ ончо члендери сўрекей кайкап, јарадып турулар деп ого айдыгар. Бу оныҥ санаазын јарыдып ийер, ого ўзеери бу чып-чын неме ине.

Овод толтыра чечектер тургузып койгон бичиктер чийер столыныҥ јанында, јайа тартып салган письмоны тизезине салып алган, пол јаар санааркап калган көрўп отурды. Кебистиҥ ўстўнде, оныҥ будыныҥ јанында, јаткан јелбер кара ийт, чала ачып салган эжикти Джемма токулдадып ийерде, бажын өрө көдўрип, ыркыранып чыкты. Овод тўрген өрө туруп, Джеммала соок эзендешти. Оныҥ чырайы, торт ло тоҥо берген неме чилеп, чек кыймык јок боло берди.

— Слер өйинеҥ өткўре јалакай болуптыраар — деп, ол тоштый соок ўниле айтты. — Слерди көрөргө турум

деп айттырып ийген болзогор, мен тургуза ла једип барар эдим.

Качашкан таңма алтыгы ороонның түбине түже беретен болзо, кайдат деп, оның сананып отурганын Джемма сезип ийеле, мен тегин келген эмезим, керектү келгем деп айдарга мендеди. Отурыгар деп, ол Джеммага кресло тургузып берди.

— Мен слерге комитеттиң јакарганы аайынча келдим — деп, Джемма баштады. — Слердиң памфледигерде бир кезек шүүлтелерди андагы улустың көп сабазы јаратпай туру.

— Мен мыны мындый болор деп сананган эдим ле.— Ол күлүмзиренип, оның одожына отурып алала, хризантема деп чечектер тургузып салган вазаны бойының алды јаар јылдырып, јарыктаң чырайын јажырып ийди.

— Комитеттиң члендериниң көп сабазы слердиң памфледигерди литературный јанынаң сүрекей тың произведение дежип кайкажып турулар, је оны бу бойынча кепке базып чыгарарга јарабас дештилер. Бистиң партияга болужы сүрекей керек болуп турган улусты ол өөркөдөр болор деп, олор коркып турулар.

Ол вазада турган хризантемалардың бирүзин алып, оның ак јалбырактарын бирдең-бирдең ээчий-деечий үзүп отурды. Джемма болгобос јанынаң оның колының чичкечек сабарларын ајарып көрди. Чечектиң јалбырактарын шак ла мынайда үзүп туратан кижини качан да, кайда да көргөни керегинде ол кенетийин канайып та чочып, јүреги шимиреп сананды.

— Памфлет литературный јанынаң — деп, Овод јымжак, је андый да болзо, соок үниле айтты, — эш-немеге турбас произведение, оның учун мыны јаңыс ла литературада нени де билбес немелер кайкап, мактаар. А улусты өөркөдип туру дегени — мынызы мениң күүнзеген күүним болор.

— Мен мыны билип турум. Је керек слердиң эткен согулталар тийетен улуска тийбей, өскө улуска тийип турганында ине.

— Мен бодозом, слер јастырып тураар — Овод эрмектенди. — Сурак шак мынайда туруп јат. Слердиң комитет мени бери кандый амадулу кычырган? Мениң билгенимле болзо, слер мени иезуиттерди шоотсын ла олордың кылыгын албаты-јонго көргүссин деп алдырганыгар. Бу ишти мен күчим јеткенче бүдүрип јадым.

— Слердиң ийде-кӱчигерге де, слердиң ак-чек кӱӱнигерге де кем де алаңзыбай јат деп, слерди бӱдӱмчилеп турум. Је слердиң памфледигер либеральный партияны ӧӧркӧдӧр лӧ городтың ишмекчилерин бистең ырадар болор деп комитет коркып јат. Слердиң октырыгар санфедисттерге ууландырылган је кычыраачылардың көп сабазы слерди церквеге ле јаңы папага удурлажып турган деп сананар. Мыны дезе бир кезек шылтактардаң улам комитет јаратпай јат.

— Мен эмди эмештең оңдоп турум. Качан мен церквениң јаңыс ла партияга јарабай турган ла оныла ӧштӧжип турган ишчилерине табару эдип турарымда, кӱӱним бар болзо, чын немени јажыды јогынаң айдар аргам бар болуптыр. Је партияла јаражып турган абыстарга јӱк ле тийип ийзем, ол туштa чын немени чыгара айдар учурым јок эмтир. «Чын — ол кынјыда туратан ийт» — деп, тал'ыңдууш кокурчының айдары да јарт... Је мен кем де болорго јӧпсинерим, јаңыс ла улус каткыртатан талјыңдууш кижи болбозым. Мен комитеттиң јӧбин угар учурлу, мында эрмек те јок, је мен бодозом, комитет бор-ботко немелерле уружып турала, эң јаан немени көрбӧй калган. Јартын айтса, м-мон-синьор[1] М-м-монтан-н-неллиниң келетенин ајаруга албаган...

— Монтанеллиниң? — деп, Джемма катап сурады.— Мен слерди оңдоп болбой турум. Слер Бризигелланың епископы керегинде айдып туругар ба?

— Ээ. Јаңы папа оны бу ла јуукта кардинал[2] эдип салган. Меге ол керегинде бичип турулар. Письмоны кычырып берейин, угар кӱӱнигер бар ба? Границаның ары јанында јаткан најыларымның бирӱзи бичип јат.

— Кандый границаның? Папский областьтың ба?

— Ээ. Ол мынайда бичип туру:

«С-слер удабас ла б-бистиң эң јаан ӧтшӱлерибистиң бирӱзиле, Бризигелланың епископыла, к-к-кардинал Лоренцо М-монтанеллиле туштажарыгар. Ол-л-л-л»...

Овод кычырыжын токтодып, оноң катап кычырды:

— «Чыгар айда ол Тосканага барарга јазанып туру. Ол ончо калыкты «амыр јадарына ла бой-бойыла јӧп-

---

[1] Монсиньор — католический церквениң эң бийик јамылу улустарының ат-нерези, темдектезе, кардиналдардың ат-нерези.

[2] Кардинал — католический церкведе папаны ээчий турган эң јаан јамылу.

төжөрине» кычырарга улу амадулу барып јадыры. Ол озо баштап эки-ӱч неделенин туркунына Флоренцияда, оноң Сиенада ла Пизада алкыштар айдар, ойто јанар тужунда Пистойя[1] ажыра Романьяга[2] барар. Ол церквенин либеральный партиязына јажыды јоктоң кирип алган, ол јаңы папаның ла кардинал Фереттининг[3] эң јуук најыларының бирӱзи. Папа Григорий тужунда оны кыйа көргӱлеп, Апеннинналардың кандый да јака јеринде туткандар. Эмди оның јамызы тӱрген јаанай берди. Ол, кажы ла санфедист чилеп ок, иезуиттердиң сӱмезине кирип, олордың шӱӱлтелерин айдып турганында кичинек те алаңзу јок. Тоскана јаар барып, алкыштар кычырары керегинде шӱӱлтени база ла ада-иезуиттер айдып берген болор. Ол католический церквенин эң калапту алкышчыларының бирӱзи. Анайдарда, ол биске көп јаманын јетирген Ламбручиниден де онду эмес. Тургуза ӧйдӧ оның алдында турган эң јаан задача — папаның ширеезине јаңы кижини көстӧп тутканынаң улам кӧдӱрилген албатының кӧӧрӧмјизин аргалу болзо канча ла кирези узак ӧйгӧ јабызатпаска кичеенери ле бу ок ӧйдӧ обществонын ончо ајарузын бу сураkта тудары болуп јат. Иезуиттердиң агенттери дезе мындый ӧйди тузаланып, бойлорының проектин белетеп, улу герцогко кол салыгар деп, сунуп ийерлер. Је бу проектте не керегинде айдылып турганын мен билип болбодым». Оноң ары ол мынайда бичийт: «Оны ненин учун Тоскана јаар аткарып турганын Монтанелли билип турган ба, јок по, эмезе ол иезуиттердиң колында ойынчык болуп турган кижи бе, — мен мыны чек билип болбой турум. Бу дезе, эмезе сӱрекей санаалу, сӱмелӱ кижи, эмезе эш неме билбес момонның бойы. Кижи кайкаар сок јаңыс неме, менин укканымла болзо, ол карын да албай јат, ойнош келиндер де тутпай јат. Мындый немени мен баштапкы ла катап көрӱп јадым».

Овод письмоны столго салып койоло, Джемма нени айдарын сакып, көзин шуурып, оны ајыктап отурды.

— Слердиң најыгар бу керектерди јастыра јогынаң чын бичип јат па? — деп, Джемма бир эмеш унчукпай отурала, сурады.

---

[1] Сиена ла Пистойя — Тосканың городторы.
[2] Романья — Папский областьтың провинциязы.
[3] Феретти — папа Пий IX-чының колтукчыларының бирӱзи.

— Монсиньор Монтанеллиниң ак-чек йўрўми керегинде бе? Йок. Уккан-көргөнине ол бойы да учына жетире бўтпей жат. Ол чике ле жарт бичибей, «укканым аайынча» деп бичип туру ине...

— Мен ол керегинде сурабай жадым — деп, Джемма кыжырантып айтты,—мен письмо керегинде сурап жадым.

— Ээ, бу кижиге мениң учына жетире бўдер учурым бар. Бу мениң жуук нажыларымныҥ ла бўдўмчилў улустарымныҥ бирўзи. Оныла мен төртөн ўч жылдаҥ бери таныш. Эмди ол шак ла мындый солундарды озолодо билип алар аргалу иште иштеп жат.

«Байла, Ватиканда иштеп турган кандый бир жамылу кижи болбой кайтсын» — деген шўўлте Джемманыҥ меезинде элес эдип калды.

— Слердиҥ көрўш-таныштарыгар мындый турбай! Андый болор деп сананып жўрген эдим ле.

— Бу письмо меге бичилген — деп, Овод оноҥ ары айтты, — анда не керегинде айдылганын комитеттиҥ члендеринеҥ өскө кем де билбес учурлу. Мыны слер билип турган болбойыгар.

— Билип жадым. Же ойто памфлетке бурылалы. Оны эмеш тўзедерге ле жымжада бичиирге слерди жөпсинди деп комитеттиҥ члендерине айдып барайын ба, айса...

— Памфлетти өскөрткөни оныҥ жаҥыс ла сатирический жанын уйададар эмес, же анайда ок «литературный да жанын» ўреп ийердеҥ айабас, слер бу керегинде сананып көрбөдигер бе?

— Слер мениҥ шўўлтемди сурап жадыгар, мен дезе слерле комитеттиҥ адынаҥ куучындажарга келгем.

— Анайдарда, слердиҥ шўўлтегер ле комитеттиҥ шўўлтези эки башка деп ондойтон бо?

— Бу сурак аайынча мениҥ шўўлтемди билерге сонуркап турган болзогор, нени сананып турганымды айдып берейин. Мен комитеттиҥ члендерииҥ көп сабазыныҥ шўўлтелериле жөпсинбей турум. Анайда ок памфлетти литературный жанынаҥ кичинек те мактап турганым жок, же анда сурактарды чын тургусканын ла тактический жанынаҥ керектў болгонын ажаруга алып турум.

— Жартын айтса?

— Италия өйинеҥ өткўре көкўп ле сўўнип, эш кереги жок шўўлтелерле жилбиркеп турала, ўлжў саска тўжер болор деп айтканыгарла мен жөпсинип турум. Мыны ончозын жалтанбай, ачык-жарык айткан болзогор, бис-

тиҥ бир кезек союзниктерибисти ӧӧркӧдип, бистеҥ туураладар јеткерлӱ айалгага тургузып та ийген болзогор, бу керек јӱк ле ак-чек керек болзо, мен сӱӱнер эдим. Је комитеттиҥ члендерининҥ кӧп сабазынынҥ шӱӱлтелерине мен удурлашпаска турум. Мениҥ шӱӱлтем менде артсын. Айдар болзо, токунаалу ла ӧштӧбӧй чике айдар керек. Слердиҥ айдып турганыгар чылап, айдарга јарабас.

— Чӱрче сакыгар, мен мыны база катап кычырып кӧрӧйин.

Ол памфлетти бажынаҥ ала учына јетире анаҥ-мынаҥ кычырып кӧрди, оны јаратпай отурганы чырайынаҥ јарт билдире берди.

— Слер чын айткан эмтиреер. Статья политический сатирала бичилген эмес, эш кереги јок чечеркегендӱ эрмектерле бичилген. Је канайдар? Мен мыны јазап чийзем — улус оҥдобос. Чечеркежи јок статья кунукчыл дежер.

— Ӧйинеҥ ӧткӱре кӧп чечеркеш кӱӱнге база тийип јат деп, слер билбезигер бе?

Овод ол јаар тӱрген ле кезе ајыктап ийеле, јаркырада каткыра берди.

— Слер, синьора, јастыра неме айтпас коркушту улустыҥ бирӱзи болуптырыгар. Мен памфлеттеҥ ӧштӱлериме бойым таҥ алдынаҥ табару эдип турган јерлерди кырып салзам, статьяныҥ јӱк ле тӧс шӱӱлтезин артырып салзам, ол тушта комитет мыны јаратпас та, бойыныҥ мойынына алынып, ак јарыкка чыгарбас та; је мен статья политический јанынаҥ чын болорына ајару этпей, эҥ јаан согулталарды партияныҥ алдынаҥ башка ӧштӱлерине ууландырзам, комитет мениҥ произведениемди кӧдӱрер де, мактаар да, јаҥыс ла бис экӱ дезе, бу произведениени кепке базарга турбас неме болгон деп, билип јӱрерибис. Эш-немеге турбас немени кепке баскаы артык па, айса кепке баскадый јакшы произведениени јажырып, сугуп салганы артык па? Слер нени айдарыгар, синьора?

— Мен бодозом, экӱниҥ бирӱзин эдигер деп, слерди кем де кыстабай јат. Статьяныҥ келишпес јерлерин тӱзедип салзагар, комитеттиҥ бир кезек члендери мыны јаратпай удурлашса да, статьяны комитет кепке базарга јӧпсинер деп, мен иженип турум. Бу тузалу статья болор. Је слер оны эмеш јымжада бичиир учурлу.

Овод улу тынып, төмөн көрди.

— Мен сөзигерди угайын, синьора, је мениг күүнимди база угугар. Эм тура слер меге улусты электеп каткырарына јөп бербей јадыгар, је удабас, бу ла келер күндерде слер меге чаптык этпегер. Качан кайракан кардинал Флоренцияга једип келзе, мен оны канча ла кирези шоодор, электеер күүним бар, анча ла кирези шоодып, электеп аларым, мынайда кылынарга слер де, слердиг комитедигер де меге буудак этпезин. Меге бу амадуума јединерге слер киришпегер.

Ол вазадаг хризантемаларды ушта тартып, олордыг сур јалбырактарын јарыкка ајыктап көрүп, нени де керектебей, токунаалу, соок үниле куучындап отурды. «Колы кандый тыркырап јат — деп, оныг колында чечектердиг кыймыктажып турганын Джемма ајыктап, сананды. — Ол аракыдабай јат ине».

— Бу сурак аайынча слер комитеттиг члендериле куучындажып көрзөгөр, торт болор — деп, Джемма өрө туруп айтты. — Олор нени эдерин мен күн эртеден айдып болбозым.

— Слер бойоор нени эдер эдигер? — деп, Овод база өрө туруп, сурады. Эмди ол столдыг үстүнде энчейип, колында тудунып алган чечектериле јүзин бектеп алган турды.

Джемма алагзый берди. Бу сурак ол өткөн уур өйлөрди эске алындырды.

—Мен бу сурак аайынча бойымныг шүүлтемди айдарга күчсинип турум — деп, Джемма бир эмеш унчукпай турала, айтты. — Көп јылдар мынаг кайра мен монсиньор Монтанелли керегинде угуп јүретем. Монтанелли ол туштa мениг бала тужум өткөн провинцияда тегин абыс ла духовный семинарияныг ректоры болуп туратан... Оны сүрекей јуук билетен бир... кижи оны јагыс ла јакшы јанынаг мактап, меге ол керегинде сүрекей көп куучындап туратан. Мен бодозом, ол өйлөрдө ол чындап та сүрекей јакшы кижи болгон болор. Је оноғ бери сүрекей көп өй өткөн — ол өскөрип те калган болордоғ айабас. Јамы кижини үреп јат ине!

Овод бажын өрө көдүрип, ого кату көрди.

— Мындый учуралда — деп, ол айтты, — Монтанелли бойы јыдыган ийт эмес болзо, ол јыдыган тангмалардыг болушчызы. Је меге ле мениг гран ары јанында надјыларыма мында ылгаан јок. Јолдо јаткан таш канча да

кирези тузалу болзо, је тўнгей ле оны туура јайладып салар керек... Уксагар да, синьора — деп, ол аксанган, эжиктиң јанына базып келеле, эжикти кайра ачып ийди. — Мениң айылыма кирип јўргенигерде, слер, синьора, јакшы кўўндў кижи эмтиригер. Абра керек пе? Јок? Је, јакшы болзын.

Джемма оромго чочып ла санааркап калган чыкты:

«Мениң гран ары јанындагы најыларым». Олор кемдер болотон? Јолдогы ташты ол кандый эп-аргаларла туура јайладарга туру? Јўк ле сатиранын кўчиле болзо, ол мыны нениң учун кекенип айтты?

ТӦРТИНЧИ БАЖАЛЫК

Монсиньор Монтанелли Флоренцияга октябрь айдың баштапкы кўндеринде једип келди. Оның келгени городты бир эмеш тўймедип ийди. Ол атту-чуулу алкышчылардың ла јанғы папаның јуук улустарының бирўзи болгон. Оның алкыш айдары јанынаң магы албаты ортозына јайылып калган. Италияның ончо шыразын ла шырказын эмдейтен јанғы ўредўни — бой-бойын сўўриниң ле нак јадарының евангелиезин упарга, албаты алкышчыны энчикпей сакып турган. Албаты-јон көрбөй турган Ламбручининиң ордына кардинал Гицциии римский государственный секретарь эдип көстөгөнин албаты-јон бийик кодўриңилў уткыган. Мындый кодўриңини јабызатпай, бийик кеминде тудатан кижи Монтанелли болгон. Оның јўрўми ак-чек, ару учун албаты оны сўўп те, тоол то туратан, римский церквениң јаан јамылу улустарының ортозында ого тўнгей кижи јокко јуук болгон. Церквениң јаан јамызына улус јанғыс ла карын бериштиң, коркыдыштың, коптоштың кўчиле једип турганын албаты јакшы билетен. Је Монтанелли андый улустаң эмес болгон. Ого ўзеери ол сўрекей јараш ўндў, јалакай кеберлў, атту-чуулу алкышчы болгон.

Мындый кижини кажы ла өйдө, кажы ла јерде албаты јылу уткыыр.

Бу атту-чуулу кижини айылчыларының тоозына киндирип аларга Грассини бастыра бар јок кўчин салып турды. Је Монтанеллини кычырып алары јенгил керек эмес болгон, ол бастыра кычырулардаң јалакай ла јана баспай мойноп турды.

— Бу эмеген-öбöгöн Грассинилер тойбос-толбос таңмалар эмтир! — деп, бир катап эртен тура Синьориналардың площадын кечире базып браадала, Мартини Джеммага айтты. — Кардиналдың каретазы једип келерде, олордың бажыргылап тургандарын көрдигер бе? Ол кандый кижи болгоны олорго керек те јок, јаңыс ла ат-нерелӱ, эбире тал-табышту кижи болзын. Мындый улусты јӱрӱмимде баштапкы ла катап көрӱп јадым. Бу ла јууктарда, август айда, Оводты эбире јӱгӱргендер, эмди дезе — Монтанеллини айланыжып турулар. Кардинал мындый јаан ајаруны көрӱп, сӱӱнген болбой деп, иженип турум. Ол мыны көп шилтилерле кожо теңӱлежип јат.

Ол кӱн Монтанелли алкыш кычырган церкведен олор экӱ келип јаттылар. Атту-чуулу алкышчының айткан сöстöрин угарга јаан церквеге албаты торт ло тыгыла берерде, Джемманың бажы оорыыр болор деп, Мартини коркып, алкыштың учын сакыбай, јаналы деп оны сöстöп ийди. Бир неделенинг туркунына улай ла јут кӱндер турган. Бу баштапкы ла айас кӱн болды. Оның учун Мартини мындый айалганы тузаланып, Сан-Николоны эбире турган төңдöрдöги садтарла соодонып базып јӱрели деп, Джеммага айтты.

— Јок — деп, Джемма айтты, — слерде öй бар болзо, мен јилбиркеп, соодонып базарым, је јаңыс ла слердиң айткан јерле барбазым. Оның ордына Лунг-Арноло базалы. Монтанелли церкведен јанар туштa анайда öдöтöн дешкен. Мен, Грассинилер чилеп ок, атту-чуулу кижини көрöргö турум.

— Је слер оны јаңы ла көрдигер ине.

— Јӱк ле ыраактаң көргöм. Церкведе улус торт ло тыгылып калган... ол бистиң јаныбысла öдöр туштa мен оның јӱк ле сыртын көрӱп калгам. Кӱрдиң јанына сакып алзабыс, бис оны јазап көрӱп аларыс, ол Лунг-Арнодо токтоп тӱшкен дежет ине.

— Је Монтанеллини кыйалтазы јок көрöр деген кӱӱнсанаа слерге кайдаң табылды? Слер азыйда атту-чуулу алкышчыларды көрöргö сонуркабайтан ла ошкош эдигер.

— Мени эмди де алкышчы эмес, кижи сонуркадып јат. Калганчы катап оны көргönимнең бери ол јаан öскöргöн бö, јок по деп, билер кӱӱним бар.

— Слер оны качан көргönигер?

— Артурдың өлгönинең ала эки кӱн öткöн кийининде.

Мартини йўреги шимиреп, ол јаар көрди. Олор Лунг-Арного једип бардылар. Джемма эш-неме көрбөй турган көстөриле сууны ајыктап турды. Мындый көрүш Мартинини сүре ле коркыдып туратан.

— Джемма, каруум, — деп, ол бир минут өткөн кийининде айтты, — бу кунукчылду санаа слерге амыр бербей, слерди бастыра јўрўмигерге истеп јўреди эмеш пе? Он јети јашту тужунда бистиң кемибис јастырбай јўрген эди?

— Је он јети јашту тужунда бойыныҥ эҥ ле јуук најызын слердиҥ кемигер өлтўрип јўрген — деп, Джемма арып-чылап калган үниле айтты. Таш кўрдиҥ перилазына чаганактанып тайанып алала, кўрдиҥ алдыла агып јаткан суу јаар ол кезе көрўп турды. Мартини унчукпайт. Качан Джемманыҥ мындый кўўни тутканда, ол оныла куучындажарынаҥ да коркып туратан.

Олор унчукпай, кўрди кечип, сууны јараттай базып ийдилер. Бир канча минуттыҥ бажында Джемма ойго ло куучындай берди:

— Бу кижиниҥ үни кандый јараш! Мындый үндў кижиге мен качанныҥ качан да туштабагам. Ониҥ јараш, јалакай кеберииҥ тал ортозы үнинде болор.

— Ээ, ониҥ үни сўрекей јараш — деп, Джеммага уур санаалар санандырбаска, Мартини кичеенип, јаҥы куучынды ононҥ ары көндўктирип ийди. — Ониҥ јаҥыс ла үни јараш эмес, ол мениҥ туштап јўрген ончо алкышчылардыҥ артыгы. Је ониҥ көп улуска јарап турганы незинде дезе, мен бодозом, ониҥ үнинде де, тыш кеберинде де эмес, ониҥ ак-чек јўрўминде, ол церквениҥ өскө јаан јамылуларына тўҥей эмес болгонында ошкош. Бастыра Италияда католический церквениҥ јаан јамылуларыныҥ ортозында андый ак-чек, ару јўрўмдў кижи бар эмеш пе, јаҥыс ла папа бойы болордоҥ башка. Былтыр Романья јаар јоруктап јўреле, ониҥ епархиязында болгоным ла ониҥ өдөрин сакыгылап, оны ого јўк көстиҥ кырыла да болзо көрўп аларга ургун јаҥмырдыҥ алдында кырлардыҥ кату кылык-јаҥду улустары турганын көргөним санаама кирет. Олор оны торт ло агару кижидий бодогылайт, мынызы сўрекей јаан учурлу керек болуп јат. Романьяда ончо абыстарды көрбөй јадылар ине. Албаты бойыныҥ епископын, байла, тыҥ сўўп јат деп, мен бир катап карган крестьянинге, контрабандисттиҥ бойына, айткам, ол дезе меге мынайда каруу

берген: «Бис абыстарды сүүбей јадыбыс, олор ончозы мекечилер. Је монсиньор Монтанеллини бис сүүп јадыбыс. Оныг төгүн неме айтканын, чындык керекти јаба басканын кем де, качан да укпаган».

— Албаты ол керегинде нени сананып турганын ол билет не, айса јок не, мыны мен билетен болзом — деп, Джемма Мартинини ундып салган немедий, бойынын санаазын чыгара айдып турды.

— Ол мыны канайып билбейтен эди? Ол керегинде албаты нени сананып турганы чын неме ине.

— Јок, чын эмес.

— Слер мыны канайып билереер?

— Меге ол бойы айткан.

— Ол? Монтанелли? Джемма, слер нени айдарга тураар?

Джемма мангдайына түжүп келген чачын туура сыймап, бура согуп, ол јаар көрди.

Олор ойто ло суунын јарадында токтой түштилер. Мартини таш перилага тайанып алган турды, Джемма дезе зонтигининг учыла тобракка нени де јурайт.

— Чезаре, бис узактаг бери најылар болуп јадыбыс, је Артурла не болгонын мен слерге эмдиге јетире ончозын куучындабагам.

— Куучындаары да керек јок, каруум — деп, ол Джемманы мегдеп токтотты. — Мен мыны ончозын билерим.

— Слерге Джиованни куучындады ба?

— Ээ, өлөрдөг озо, мен оныг јанында таг атканча отурып турар тужумда куучындаган. Ол меге айткан... Джемма, каруум, бу куучын бир ле башталганда, мен ончозын учына јетире айдып берейин... Коркушту учурал керегинде уур санаалар слерди кинчектеп турган ла андый санаалардаг айрыларга ого бар јок күчигерле болужыгар деп ол мени айбылаган. Мен оныг айбызын бүдүрерге бар јок күчимди салып кичеенгем. Је эш ле неме болбоды ошкош.

— Мен билерим — деп, Джемма ол јаар көрүп, каруузын берди. — Слердий најы јок болгон болзо, меге сүрекей күч болор эди. Је монсиньор Монтанелли керегинде ол слерге нени де айтпады ба?

— Јок. Монтанелли бу керекле колбулу деп, мен сеспей де јүргем. Джиованни меге јагыс ла предатель абыс керегинде куучындаган, оног...

— Оноң мен оның јаагына тажып ийеримде, ол сууга калып өлгөни керегинде бе? Эмди мен слерге Монтанелли керегинде куучындап берейин.

Олор кайра бурылып, удабай кардинал Монтанелли өдөтөн кўр јаар базып ийдилер.

— Монтанелли ол туштa тегин абыс ла Пизадағы духовный семинарияның ректоры болгон. Ол Артурды философияның урокторына ўредип туратан, качан Артур университетке кирерде, олор јаантайын ла јолугыжып, кандый бир бичикти кожо кычыргылап тургулайтан. Олор бой-бойлорына сўрекей кару болгондор. Олор ўредўчи ле ўренчикке тўңей эмес, бой-бойлорын сўўжип турган јуук најыларга тўңей болгондор. Монтанеллини Артур кудайга тўңей бодойтон. Адабыстаң айрылзам, сууга тўжўп өлўп каларым деп бир катап оның айтканы санаама кирет. Ол Монтанеллини сўре ле адабыс деп айдатан. Је оноң ары шпионның угузузынаң улам не болгонын слер јакшы билереер... Эртенгизинде мениң адам ла Артурдың өөй карындаштары — Бертондор, сўрекей јескинчилў немелер, Артурдың сөөгин бедреп, сууны јакалай кере тўжўне баскандар, мен дезе бойымның комнатама кирип алала, кандый керек эдип салганымды сананып отургам. — Джемма тоолу минуттарга унчукпай барала, оноң ойто ло куучындай берди:

— Орой энгирде мениң комнатама адам кирип келеле, меге айтты: «Джемма, көөркий балам, алдындагы этажка бар, анда сени кандый да кижи сакып туру, сеге јолугатам деп айдат». Бис айылчылар отуратан кыпка кирип бардыбыс. Анда студент, бистиң группаның членериниң бирўзи, отурды. Ол бастыра бойы тыркырап ла чырайы куп ла куу болуп кубулып, тўрмеде отурган Джиованниден экинчи письмо келгени керегинде, ол письмодо Артурдың кудайдың алдында арутанып айдынган сөстөрин абыс Карди угуп алала, полицияга јетиргени керегинде ле мыны ончозын тўрменің надзиратели билип алала, Джиованниге айтканы керегинде айдылганын меге куучындап берген. Студент меге мынайда айтканы санаама кирет: «Эмди бис Артурдың бурулу эмес болгонын билерис, бисти бир эмеш токунадатан сок јаңыс неме бу туру». Адам мени токунадарга чырмайып, мениң колымнаң ала койгон. Мен нени эдип салганымды ол туштa ол билбес болгон. Мен ойто ло бойымның комнатама кирип алала, уйуктап болбой, таң ат-

канча отурып калгам. Эртен тура адам ла Бертондор база ла суунын јарадына баргандар. Олордо оның сөөгин таап алар деген иженчи бар болгон.

— Је оны таппагандар эмес беди?

— Таппагандар. Оны суу, байла, талай јаар агыза берген болор. Мен јаңыскан артып калгам. Бистиң айылда јүрген јалчы кыс меним кыбыма келеле, јуукта ла јаңы кандый да абыс кирип келген, слердиң адагарды үйде јок деп угала, јүре берген деп айткан. Бу кижи Монтанелли болор деп сезип ийеле, мен чыга јүгүрип, ого каалганың јанында јаба једишкем. Качан мен оның јанына једип барала: «Адабыс Монтанелли, мен слерле куучындажарга турум» — деп айдарымда, ол тургуза ла тура түжүп, меним нени айдарымды унчукпай, сакый берди. О, Чезаре, слер ол туштa оның чырайын көргөн болзогор! Бир канча өйлөрдиң туркунына оның чырайы меним санаамнаң чыкпай, көзимниң алдында көрүнип турган! Мен ого айткам: «Мен доктор Уорреннің кызы... Артурды мен өлтүргем». Оноң не болгонын мен ончозын ого куучындап бергем, ол дезе торт ло таштаң кезип эткен немедий кыймык јок тынгдап турган. Качан мен куучынымды божодып ийеримде, ол меге айтты: «Токунагар, балам, оны слер өлтүрген эмезигер, мен өлтүргем. Мен оны төгүндеп јүргем, ол дезе мыны билип ийген». Ол мынын үстүне бир де сөс кошпой, түрген бура согуп, каалгадаң чыга берген.

— А оноң ары?

— Оноң ары онында не болгонын мен билбезим. Јаңыс ла ол күн энгирде, гаваньнаң ыраак јок кандый да оромдо ол талып јыгылганы ла оны улус көрүп ийеле, јуугында турган бир турага апарып салгандары керегинде укkам. Меним билерим јүк ле бу болор. Мени токунадарга адам сүрекей кичеенген ле оноң камааңду ончо немелерди эткен. Качан мен ого не болгонын ончозын куучындап береримде, бу јерди көрүп, өткөн коркушту күндерди сүре ле эске алынып турар болор деп ширтилдеп, ол бойынын ижин таштап ийеле, мени Англия јаар апарган. Мени јаманданып, бойын бойы божодып салар болор деп, ол коркып туратан. Ол өйлөрдө мен чындап та өлөргө белен болгом. Је адам рак оорудаң оорый бергени јартала берерде, мен бойымды колго тудунар учурлу болгом, нениң учун дезе оны менең өскө көрөр дө, кичеер де кижи јок болгон. Адам өлүп каларда, кичинек

карындаштарым ла сыйындарым меним колымда артқан. Оноң бир эмеш өй өткөн кийининде, јаан акабыс балдарды чыдадып алар аргалу боло берген соңында, балдарды ончозын ол бойыныҥ колына алган. Оноң Джиованни келген. Билереер бе, баштап тарый бис бой-бойыбысла туштажарынаҥ коркып туратаныбыс. Бистиҥ ортобыста өткөн өйлөр керегинде коркушту санаалар тура берген. Түрмеден бичиген письмозын, Артурга өлөргө бойы база болушканын ол эске алынып, сүрекей кунугып, санааркап јүретен. Је биҫ экүни, байла, бу өткөн өйлөр керегинде уур санаалар јуукташтырган болор деп бодойдым.

Мартини күлүмзиренип, бажын јайкады.

— Слердиҥ јаныгардаҥ мындый болгон болордоҥ башка — деп, ол айтты, — је Джиованни слерге тушташкан баштапкы ла күндердеҥ ала торт ло јүүле берген. Ол Ливорного барып јүреле, Миланга ойто јанып келгени санаама кирет. Англичанка Джемма керегинде ол меге үзүги јок куучындап, меге амыр бербей, бош ло кинчектеп туратан. Мен слерди кыйа көрөр болорым деп санаҥам. Көрүгер, кардинал клеедири!

Абра күрдеҥ кечип, јараттаҥ ыраак јок турган туранын јанына токтой берди. Монтанелли абрада јастыктарга кедейе јөлөнип алган отурды. Ол, байла, сүрекей арыган-чылаган ошкош, нениҥ учун дезе оныҥ токтогон туразыныҥ јанында сүүнчилү чуркуражып турган, оны ого јүк көстиҥ кырыла да болзо көрүп аларга келген улуска кичинек те ајару этпей турды. Церкведе алкыш айдар тужунда тереҥ ле бийик көдүриҥилү шүүлтелерле јарып турган чырайы эмди бош ло өчүп, оныҥ арып-чылап јүргени чырайынаҥ јап-јарт көрүнип турды. Качан ол коляскадаҥ чыгала, карган кижиниҥ уур алтамдарыла тура јаар үрбеедеп база берерде, Джемма кайра бурылып, күр јаар ууланып, базып ийди.

— Мениҥ санаамнаҥ сүре ле серемјилү бир шүүлте чыкпай јүрет — деп, Джемма ойто ло куучындап баштады, — Артурды ол канайда төгүндеген болотон? Кезикте мениҥ бажыма мындый санаа кирип турат... слерге бу кайкамчылу болордоҥ маат јок... Је олор экү бой-бойына сүрекей түҥей болгондор.

— Кемдер?

— Артур ла Монтанелли. Јаҥыс ла мен эмезим, је өскө дө улус олорды түҥей дежип туратан. Ого үзеери

Артурдың билезинде кандый да јажытту, билени эки башка бөлип турган неме бар болгон. Артурдың энези миссис Бертон мен билетен үй улустардың ортозында эң ле јараш үй кижи болгон. Оның чырайы Артурдың чырайы ошкош терең шүүлтелү, јараш болгон. Јаң-кылыгы да јанынаң олор экү түңей болгондор. Је Артурдың энези јаан керек эткен кижи чилеп, сүре ле коркып, чочып калган бүдүмдү јүретен. Оның өөй уулының үйи ого сүре ле кыйгастанып, оны кыйа көрүп, базынып туратан. Артур бойы да бу јескинчилү Бертондорго түңей эмес болгон... Кичинек туштa кижи көргөн, укkан немезининг учурын түбине јетире билбей јат ине. Чыдап келеле, өткөн өйлөрди эске алынып көрөр болзом, Артур Бертондорго јуук эмес болгон деп шүүлте санаама кирип келет. Ол, байла, энези керегинде нени-нени укkан болор.

— Андый болзо, ол Кардининг угускanынаң улам бойын өлтүрген эмес, шак бу керектең улам бойын өлтүрген болор — деп, мындый шүүлтеле Джемманың уур санааларын јеңилтерге амадап, Мартини айтты. Је Джемма бажын јайкады.

— Качан мен оның јаагына тажып ийеримде, оның чырайы кандый болгонын слер көргөн болзогор, Чезаре, мынайда сананбас эдигер. Монтанелли керегинде серениш чын болордоң айабас. Мында төгүн болгодый неме јок ошкош... Је мен нени эдип салгам, оны эдип салгам.

Олор бир канча минутка эрмек айдышпай базып брааттылар.

—Кару Джемма,—деп, Мартини арт учында айтты,— ак-јарыктың үстүнде бир јастырган немени түзедетен эп-арга бар болгон болзо, јастыраларды канайда түзедери керегинде сананып көрөргө јараар эди, је оны түзедер арга јок болгондо, тегин јерге не санааркаар. Өлгөн улус керегинде не ыйлаар? Бу коркушту керек — онызы чын. Је ол өлгөн уул тирү артып, түрмелерде отурган ла төрөл јеринең сүрдүрип ийген јиттерден ырысту деп айдар керек. Бис тирү улус керегинде сананар учурлу. Ончо санаабысты өлгөндөргө берер учурыбыс јок. Сүүген поэдигердиң Шеллининг[1] айткан сөстөрин эске алыныгар: «Өткөн өй өлүмге берилет, сеге дезе — келер өй келижет». Бу сөстөрди эске алынып, өткөн өй

[1] Шелли Перси Биши (1792—1822) — английский поэт болгон.

керегинде кунукпай, келер ӧй керегинде сананып, кӱчигер јеткенче јакшы керек эдерге кичеенигер.

Оны токунадар деп акту јӱрегинең изӱ кӱӱнзеп, Мартини оның колынаң ала койды, је бу ла ок ӧйдӧ оның кийин јанында јымжак, кыркырууш ӱн угуларда, ол Джемманың колын ычкынып, јана болды:

—Кӱндӱлӱ доктор, монсиньор Монтанелли јакшы кижи деп слер айдып туругар, мен слерге удурлашпай турум. Ол сӱрекей јакшы кижи. Андый кижиге керек дезе бистиң килинчектӱ телекейде јӱрерге де јарабас. Оны ол јер јаар аткарып ийер керек. Ол јерде ол, мындагызы чылап, база ла јаан тал-табыш эдер эмей, андый болор деп мен кичинек те алаңзыбай турум. Ол јерде, байла, качаннын качан да мындый, ак-чек кардиналдый солун немени көрбӧгӧн сӱнелер толтыра болор деп бодоп турум. А сӱнелер — солун немени сӱрекей тың сӱӱп јадылар...

— Мыны слер кайдаң билереер?—деп, Риккардонын тың кыјырантыган ӱни угулды.

— Агару бичиктең, менің каруум. Агару бичикке бӱдер болзо, анда сӱнелер јӱзӱн-базын солундарга сӱрекей јилбиркегилеп тургандары керегинде айдылат. Акчек кижи кардинал болгоны сӱрекей кайкамчылу неме ине, мыны керек дезе сананарга да эби јок... А! Синьор Мартини ле синьора Болла! Улай јуттардың кийининде кӱн кандый јакшы айасты, чын ба? Јаңы Савонароллаңы[1] слер база уктыгар ба?

Мартини тӱрген кайа кӧрди. Јаказына кандый да чечек кадап алган, оозында сигара тиштенип алган Овод јараш перчатканы кып этире кийип алган, чичкечек колын ого ичкери сунды. Эмди оның јалтырап турган башмактарына кӱннің чогы тийип, тайкылып турарда, кӱлӱмзиреништӱ чырайын кӱн јарыдып турарда, ол Мартиниге кеберкек, јалакай кижидий кӧрӱнди. Је јаңыс ла азыйдагызынаң чик јок чынааркак болуп калган эмтир. Олор колдоң тудужып эзендештилер. Бирӱзи јалакай эзендешти, экинчизи тӱлтӱйип, колын берди.

---

[1] Савонаролла Джироламо (1452—1498) — атту-чуулу флорентийский алкышчы. Јаан јамылулардың ла духовенстволың улустарының јӱрӱми балыр деп, ол сӧгӱп туратан. Јаңдар оны истеген. 1498 јылда оны кудайга бӱтпей турган деп бурулайла, кыйнап ӧлтӱрип салгандар.

— Слер оорып тураар ба, синьора Болла? — деп, Риккардо кенетийин айтты.

Шляпа бӧрӱгиниҥ кайпагы Джемманыҥ jӱзин кӧлӧткӧлӧп тӧ турган болзо, ониҥ чырайы тостый кугара бергени, jӱреги ӧйинеҥ ӧткӱре тыҥ согулып турганынаҥ улам, тӧжиндеги ленталар кыймыктанып турганы jапjарт кӧрӱне берди.

— Мен jанадым — деп, ол араай айтты.

Абра алдыртып келдилер. Оны айылына jетире ӱйдежип саларга, Мартини абрага база отурып алды. Ониҥ платьезиниҥ эдеги колесоныҥ ӱстӱне салактап тӱжӱп келерде, Овод меҥдеп, оны тӱзедип ийеле, кенетийин ол jаар кӧрӧрдӧ, ол сӱрекей тыҥ коркыганына чырайы кубулып, jана болды. Мыны Мартини кӧрӱп ийди.

— Слерле не болды, Джемма? — деп, абра ары ла болордо, Чезаре английский тилле оноҥ сурады. — Бу эрлик слерге нени айтты?

— Нени де айтпаган, Чезаре. Ол бурулу эмес. Мен... бойым коркыгам.

— Коркыганаар?

— Ээ... Меге кӧрӱнген...

Джемма алаканыла кӧзин jапты. Ониҥ оҥдонып келерин сакып, Мартини унчукпай отурды. Ониҥ чырайына бир эмештеҥ кан кирип, ол оҥдонып, Мартини jаар бурылып, бойыныҥ токунаалу ӱниле куучындай берди:

— Ӧткӧн коркушту ӧйлӧрди сӱре ле эске алынары jаман неме деп слердиҥ айтканыгар чын эмтир. Мыны кӧп сананза, кижи бош ло эдреп, кижиге jӱзӱн-базын немелер кӧрӱнип турар боло беретен болуптыр. Эмди ол керегинде качан да куучындашпайлы, Чезаре, оноҥ башка мен кажы ла туштаган кижини Артурга тӱҥей деп кӧрӧрим. Бу мен торт ло эдреп, тӱженип турган болбойым. Ол кижи jаҥы ла мениҥ jаныма базып келерде, мен оны кӧрӧлӧ, кенетийин Артур деп бодогом.

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Бойына ӧштӱлер табарга Овод сӱрекей билер кижи болгон. Ол Флоренцияга jӱк ле август айда келген, je октябрь айдыҥ учы jаар оны бери кычырган комитеттиҥ членденириниҥ кӧп сабазы Мартинииниҥ jаны jаар кӧчӧ

бергендер. Олор Мартининиң кылыгын јарадып тургандар. Оводтың Монтанеллиге кајуурып табарып турганы учы-учында керек дезе ого эң јуук та турган улустардың күүндерине тийе берген. Баштап тарый курч тилдү сатириктиң айткан ончо шүүлтелерин јөмөжөрө лө олорды табарулардаң корыырга Галли белен болгон, эмди дезе кардинал Монтанеллини амырынча артырып салза, торт болор эди деп, ого тижин кезе тиштенип айтпаганча неме болбос болды.

Оводтың перозының алдынаң чыгып турган шоодылганду јүзүн-јүүр јуруктарды, статьяларды керекке бодобой турган сок јаңыс кижи Монтанелли болгон. Шоодышты да, электешти де эш-немеге бодобой, ого кичинек те ајару этпей турган кижини тегин јерге не шоодор дежип, бир кезек улус айдыжып туратан. Бир катап Монтанелли Флорентийский архиепископло кожо ажанып отурала, бойының комнатазынаң Оводтың эң ле коронду, шоодылганду статьяларының бирүзин таап алала, оны бажынаң ала учына јетире кычырып, ононг архиепископко берип: «Коомой эмес бичилген, чын ба?» — деп, айткан дежет.

Удабай городто «Благовещениениң јажыды» деп атту листок табыла берди. Бу листоктың алдына канадын јайа тудуп, учуп браткан Көгөөнди де јурабаган болзо (Риварес бойының статьяларының алдына кол салардың ордына Көгөөн (Овод) јурап салатан), оның коронду, курч тилинең, аңылу бичижинең бу статьяны кем бичигени кычыраачылардың көп сабазына јарт болгон. Памфлетте Тоскананың кеберин тартынган абажай ла тенгеринің ангелининг, кудайдың элчизининг, кеберин тартынган, оливковый агаштың бүрлеринең венок эделе, кийип алган (амыр-энчүнің темдеги), колында лилия деп чечектер (ак-чектиң темдеги) тудунып алган Монтанеллининг ортозында өткөн куучын керегинде айдылган. Монтанелли абакайга иезуиттердиң јеңүзи ле јырғалы керегинде айдып турган. Бу статьяда автор Монтанеллини шоодып, јамандап, оның ак-чек јүрүмине серенип турган. Сатира өйинең өткүре казыр ла чын эмес болгонын бастыра Флоренция билип те турза, је ончо улус оны сүүнчилү каткыла уткыган. Памфлетте көп шүүлтелер бар, је олор сүрекей каткымчылу бичилген учун, Оводтың сыраңай ла јуук најыларынаң ала оның көрүшпес өштүлерине јетире — ончо улус акту јүректери-

нең каткыргылап тургандар. Сатира өштөңкөй лө чын эмес те бичилген болзо, городтың улузына јаан салтарын јетирген. Монтанеллиниң албаты ортозында тоом јызы сүрекей бийик турган, оны кандый да курч, калапту, шоодылганду статья кыймыктадар аргазы јок болгон, је андый да болзо, бир өйдө оны улус көрбөй баргандар. Овод кайдаар чагарын јакшы билетен, оның учун кардиналдың туразының јанына оның абразы једип келерин сакып, азыйдагызы чылап ок, оны көрөргө улус јуулып та турза, оног алкыш сураган, оны мактаган үндер угулып та турза, је эмди бу улустың ортозында оны: «Иезуит!», «Санфедисттердиң шпионы!» деп, талап турган улустар база бар болды.

Је Монтанеллини корып алар улус база јеткилинче бар болгон. Шоодылганду статьяны ээчий эки конгон кийининде башкараачы клерикальный органның «Кудайзак» деп газединде «Благовещениениң јажыдына каруу» деп бажалыкту «Церквениң уулы» деп кол салып койгон, сүрекей јакшы статья чыгып келди. Бу статья Монтанеллини шоодылганду памфлетте айдылган јүзүн-базын коптордоң корып алып турды. Статьяның ады-јолы јок авторы ак-јарыктың үстүне «амыр јадарының, алкышту јүреринің» үредүзин, теориязын экелген јаңы папа керегинде јалбышту айдып, төгүн јерге бичибей, Монтанеллиниң бурулузын, бурузы јогын агычегине бичизин деп, Оводко јалтанбас кычыру эдип, статьяның учында, албаты-јонды бу јескинчилү копчыга бүтпегер деп, бийик көдүринилү кычырып турды. Литературный да јанынаң, шүүлте де јанынаң бу «Каруу» тегин газетный статьялардаң чик јок өрө турган, оның учун городтың бастыра улустары оны јилбиркеп кычыргылап турдылар, ого үзеери статьяның алдына «Церквениң уулы» деп кол салган кижиниң чын адын газетти чыгарып турган кижи бойы да билбес болгоны сонуркашты там тыңыткан. Статья удабай таң алдынаң брошюра болуп чыгып келерде, Монтанеллиниң «ады-јолы јок» коручызы керегинде Флоренцияның бастыра кофейняларында куучындажа бердилер.

Овод бу брошюрага каруу эдип, јаңы папаны ла оның колтукчыларын, анчадала Монтанеллини, коронду сөстөрлө сөгүп, оны шоодып, Монтанеллиниң адаанын алып турган статья оның бойының јакарузыла бичилген деп, јаңы памфлетте айдып турды. Је ады-јолы јок кору-

чы бу бурулаштарды јаратпай, «Кудайзак» деп газет ажыра Оводко удурлажа кородогонду статья бичиди. Монтанеллиниг Флоренцияда өткүрген ончо күндериниг туркунына Овод ло оныг ортозында тартыжу кичинек те серибей, там тыгып ла курчып, удабай ончо улустыг санааларын бийлеп ийди, улус керек дезе алкышчыныг бойын да ундып салды.

Либеральный партияныг бир кезек члендери Монтанеллини өйинеҥ өткүре талабагар деп Оводты јөптөөргө ченештилер, је мынаҥ эш неме болбоды. Олордыг ончо јайҥуларына ол јалакай күлүмзиренип, туктурылып, мынайда каруу берип турды:

— С-слер бойыгардыг сөзигерге турбас улус эмтиригер, господалар. Синьора Болланыг некелтезин бүдүрер болуп молјонор тужумда, оноҥ сураган сок јаҥыс сурагым, качан Монтанелли келзе, канча кирези каткырар күүним бар, анча кирези каткырып алайын дегеним болор. Бистиг јөптөжүбис шак мындый болгон.

Октябрь айдыг учында Монтанелли Романья јаар бойыныг епархиязына атана берди. Атанар алдында ол куучын айткан, бу куучында калганчы өйлөрдө өткөн атту-чуулу литературный тартыжуны темдектеген. Эки писатель экүлези өйинеҥ өткүре өктөм болгонына ол бир эмеш ачурканып, бойыныг ады-јолы јок коручызын эрмек-куучын туштa кезем болбой, јымжак болугар, бойыгарды тудуныгар ла бу сөслө адыжып јуулажатан эш кереги јок јууны токтодыгар деп сураган. Эртенгизинде «Кудайзак» деп газетте, калык-јонныг алдына монсиньор Монтанеллиниг айткан сөстөрин ајаруга алып, «Церквениг уулы» тартыжуны токтодып туру деп заметка чыккан.

Ноябрь айдыг учында эки неделениг туркунына талайдыг јарады јаар барып келерге турум деп, Овод комитетке угускан. Оны Ливорно јаар јүре берген дешкендер, је удабай доктор Риккардо оноор барала, ого јолугарга, оны Ливорнодоҥ бедреп таппаган. Беш декабрьда Папский областьта, Апеннининг кырларында, јаан политический кыймыру башталарда, Овод ненииг учун кыштыг тал ортозында амыраар деп шүүнип алганы көп улуска серемјилү билдирди. Ол Флоренцияга түймеенди јаба базып салган кийининде келди. Оромдо Риккардого туштайла, ол күлүмзиренип айтты:

— Слерди Ливорнодо мени сурулап туру деп уккам,

мен дезе Пизада болгом. Озо чакта тӧзӧгӧн кандый јараш город! Ондо јӱрзең, торт ло ырысту Аркадияда[1] јӱрӱм деп бодоорың!

Јаңы јылдың байрамы тужунда ол доктор Риккардоның квартиразында литературный комитеттиң јуунында турушкан. Јуунга сӱрекей кӧп улус јуулган. Овод бир эмеш оройтыйла, буруумды таштагар деп јалакай кӱлӱмзиренип, бажырып кирип келерде, комнатада јайым бир де отургуш јок болгон. Риккардо ӧрӧ туруп, коштойында кыптаң отургуш экелерге тап эдерде, Овод оны токтодып ийди.

— Шакпырабагар — деп, ол айтты, — мен отурар јерди табарым.

Ол комнатаны кечире базып барала, Джемманың јанына, кӧзнӧктиң бозогозына отурып алды.

Овод оны кандый да јажытту аjыгыла каранга аjыктап отурганын Джемма сезип, ол Леонардо да Винчиниң[2] портредине тӱңей болгонын темдектеп, ого бӱдерге јарабас деп сананып, бу кижиден аайы-бажы јок коркып отурды.

Јуунда Тосканага торолоштың јеткери јууктап клеткени керегинде сурак шӱӱжилген. Бу сурак аайынча прокламация чыгарар ла ол прокламацияда тӱбекти токтодорго кандый иш өткӱрери керегинде комитеттиң шӱӱлтези айдылар учурлу болгон. Бирлик шӱӱлтеге келерге кӱч болгон, нениң учун дезе башка-башка шӱӱлтелер айдылып турган. Комитеттиң Джеммадаң, Мартиниден ле Риккардодоң турган бӧлӱги тургуза ла башкаруга јаан некелтелӱ кычыру эдер, тӱбекке тӱшкендерге бойының ӧйинде болуш јетирер ишке белетенер деп шӱӱлте айдып турган. Комитеттиң эмеш аjарыңкай, јалтанчак бӧлӱги, олордың ортозында Грассини, кезем некелте этсе, башкару кыjырантыыр ла тескерлеер болор деп јалтангылап турдылар.

— Бу ончозы сӱрекей јакшы керектер, господалар. Болушты, аргалу болзо, бойының ӧйинде јетирер деген шӱӱлтени мен база јарадып турум — деп, энчигип тым отурып болбой турган радикалдарды килегендӱ аjыктап, Грассини токунаалу ӱниле айтты. — Бис ончобыс

---

[1] Аркадия — јебрен Грециядагы ороон.

[2] Леонардо да Винчи (1452—1519) итальянский улу јурукчы.

эс те болзобыс, бистиң көп сабабыс качан да јединип ббос једимдерге јединерге кӱӱнзеп јадыбыс. Је бис, слдиң айдып турганыгар чылап, шак мынайда куучы ажар болзобыс, ол тушта башкару бистиң эрмегибис ајаруга албастаң да, торо једип келгенче нени де этпеңе де айабас. Быјыл ого јӱк ле канча кире тӱжӱм јуулны керегинде тооны да јартазын деп башкарудаң неке алатан болзобыс, бу да ичкери баскан јаан алтам олор эди.

Тукта, печкениң јанында отурган Галли тура јӱгӱрип, Јассинининг шӱӱлтезин јаратпай, ого удурлажа калаптанып чыкты.

— Ичкери алтам? Онызы андый болор ло, кӱндӱлӱ госуда. Је торо бисти сакыбас. Бис ичкери мындый алтамдала барар болзобыс, болуш јетирерге јетпес, албаты тодоң кырылып калар.

— Бјерге солун неме... — деп, Саккони куучының баштап а јадарда, ӱндер анаң-мынаң угулды:

— Ты айдыгар: угулбайт!

— Бу тышкары кижи јӱӱле бергедий табышка нени угарың - деп, Галли кыјырантып айтты. — Анда көзнӧк јабыл ба, Риккардо?

Джемм көзнӧк јаар көрди.

— Ээ, көзнӧк јабылу — деп, ол айтты. — Је оромло тербезен црк барып јаткан ошкош.

Тышкарынаң кыйгы, каткы, тизирт, кӱзӱнгилердиң шыңыраганы угулат. Бу тал-табышка духовой оркестрдиң аайы-бжы јок огурганы, барабандардың јызыраганы кожулат.

— Эмди андый тал-табышту ӧй ине, канайдар база — деп, Риккардо айтты. — Байрамдарда сӱре ле чур-чуманак болуп јат... Слер нени айдарга тураар, Саккони?

— Пизада ла Ливорнодо бу сурак аайынча нени санангылап турганын билерге солун болор эди деп сананып турум. Синьор Риварес биске кандый бир солун неме айтпас па? Ол анаартынаң келген ошкош эди.

Овод каруу бербейт. Ол көзнӧк јаар кезе көрӱп, улус нени куучындажып турганын укпай, неге де ајару этпей турды.

— Синьор Риварес! — деп, Джемма айтты.

Риварес кыймык јок отурган учун ла ого эң ле јуук отурган кижи Джемма бойы болгон учун, ол Ривареснің колынаң тартып ийди. Ол араай бурылып келерде,

Джемма оныҥ торт ло тоҥуп калгандый кӧстӧреҥ коркыганына јӱреги шимирт эдип калды. Ого кенечин Риварестиҥ чырайы ӧлӱп калган кижиниҥ чырына тӱҥей болуп кӧрӱнди. Оводтыҥ эриндери араай лкоркушту кыймыктады.

— Ээ, бу кӧчӱп јӱрер тенибер цирк эмтир — д. ол шымыранды.

Оныҥ бажына кирген баштапкы ла шӱӱлте Рарести сонуркаган кӧстӧрдӧҥ јажырып, корый ала деген шӱӱлте болды. Оныла не болуп турганын Джемма јетире оҥдоп болбой до турза, је ол эдреп, тӱжен отурганын јарт сезип ийди.

Джемма тӱрген ӧрӧ туруп, јӱс кӧстӧрдӧҥ астыра бойыла оны јажырып, кӧзнӧкти кайра ачып, тыкары не болуп турганын кӧрӧргӧ турган кижи болуп аланып, ичкери эҥчейди.

Оромло эштектерге минген, куулгазынду нмер кӧргӱзеечилерлӱ ле јӱзӱн-базын чоокыр кийимде кийген, каткымчылу ойын кӧргӱзеечи улусту цирк барп јатты.

Эдер ижи јок тегин улус каткырыжып, ийдижип, цирктиҥ кокурчыларыла кокурлажып, чаазы ленталар чачыжып, бойыныҥ абразында кедейе отурп алган, мызылдашкан, јылтырашкан кийимдӱ, искусственный чачту, кызарта будып салган эриндериле ыјайып кӱлӱмзиренип отурган кыска баштыгашта конеттер таштагылап, циркти курчап ийген, чур-чуманала барып јаттылар. Абраныҥ кийининеҥ ары арабтар тербезендер, акробаттар чубажып, алмыстангылап, елбистенгилеп, кижиниҥ бажы айланар јӱзӱн-базын нмелер эткилеп бараттылар. Олорды ээчий амтанду немелер ле борботко немелер садар садучылар барып јатылар. Ончолоры каткырыжып, кыйгырыжып, кемди де ийде салгылап, јудуруктагылап турдылар, је кемди јудуруктагылап тургандарын кыймырашкан улустыҥ ортозынаҥ Джемма озо баштап кӧрӱп болбоды. Оноҥ кӧрӱп турар болзо, бу арка-мойыны коркойгон, аайы-бажы јок јаман чырайлу, кӱзӱҥилер таккан чаазын бӧрӱктӱ, тастаракайдыҥ кийимин кийген кичинек карлик кижи эмтир. Ол, байла, тербезен цирктиҥ улустар каткыртар чыгартулу кижизи болбой кайтсын.

— Анда не? — деп, Риккардо кӧзнӧктиҥ јанына базып келеле, сурады.

Эш кереги јок, тербезен артисттерди кӧрӱп, бастыра

комитетти сакыдып бу канайып турган улус болотон деп, ол кайкап сананды.

— Солун ла неме јок — деп, Джемма айтты. — Тербезен цирк барып јат. Је олор өйинең өткүре чуркурашкылап турарда, мен не-не боло берди эмеш пе деп бододым.

Джемма көзнөктиң бозогозына тайанып алала, турарда, оның колын Оводтың соок сабарлары тың тудуп ийди.

— Быйан болзын былар! — деп, Овод араай шымыранып, оноң көзнөкти јаап ийеле, ойто ло көзнөктиң бозогозына отурып алды.

— Эрмек-куучыныгарды ӱскеним учун буруумды таштагар, господалар — деп, ол кокурлаган айасту айтты. — Циркти көрӱп, отурып калдым. Сӱрекей солун эмтир.

— Саккони слерден сурак сурады — деп, Мартини ого кезем айтты. Оводтың мындый кылык-јаңы ого оптонгон, јиптенген тыйрыңдашка тӱңей көрӱнди. Ого ӱзеери Джемма Оводко өткönижип турганының уйаттузын не деп айдар. Бу мындый ла кижи эмес ошкош эди.

— Пизада эл-јоннын санаа-кӱӱни та кандый болбогой, мен мыны билбезим, нениң учун дезе мен анаар јӱк ле амырааарга барып јӱргем — деп, Овод айтты. Оноң ол тургуза ла келер өйдöги торо керегинде узак куучындап, бойының туктурылыжыла эмезе сöсти өйинең өткӱре чöйöриле улусты кыйнап турды. Ол бойының ӱнин тыңдап, сӱнип тургандый болды. Качан јуун божоп, комитеттиң члендери тарап-таркап турарда, Мартининиң јанына Риккардо базып келди.

— Мениле кожо ажанарга артадаар ба? Фабрицци ле Саккони артар болгондор.

— Быйан болзын, је мен синьора Болланы ӱйдежер деп санангам.

— Слер чындап та мени айылыма јаңыскан једип болбос деп сананып турган эмежигер бе? — Джемма өрö туруп, плащын јабынып айтты. — Ол слерде артып калар, доктор. Бу ого тузалу болор. Ол айылынаң чек чыкпай јат ине.

— Jöпсинер болзогор, мен слерди ӱйдежип салайын — деп. Овод куучынга кириштi. — Мен база анаар барып јадым.

— Анаар болзо, кем јок...

— Эҥирде биске кирип ийигер деп айдайын дезем, слерде ӧй бар ба, Риварес? — деп, Риккардо эжикти ачып, сурады.

Овод каткырып, кайа кӧрди.

— Менде бе, најым? Мениҥ цирк барып кӧрӧр кӱӱним бар.

— Бу кандый саҥ башка кижи — деп, Риккардо айылчылар отурган кыпка кирип келеле, айтты. — Эш кереги јок талјыҥдууштарды кӧрӧргӧ јилбиркеп јат!

— Мында кижи кайкаар неме јок, нениҥ учун дезе ол бойы олорго тӱҥей — деп, Мартини айтты. — Ол бойы да улус каткыртаачы талјыҥдууш неме ине.

— Ол јаҥыс ла талјыҥдууш болгон болзо, јакшы болор эмей — деп, Фабрицци айтты. — Је мен бодозом, ол талјыҥдууш та болзо, јеткерлӱ талјыҥдууш болор.

— Јеткерлӱ? Кажы јанынаҥ?

— Оныҥ сӱрекей јилбиркеп турган јажытту јоруктары меге јарабай јат. Ол ӱч катап јоруктап јӱргенин слер билеригер ине. Калганчы јоруктажында ол Пизада болгонына мен бӱтпей јадым.

— Је ол кырлар јаар јоруктап турганы јажыт эмес ине—деп, Саккони айтты.—Ол контрабандисттерле колбулузын јажырарга бойы да сӱрекей ле тыҥ кичеенбей јат. Ол олорло Савиньодо тӱймеен болор тушта таныжып алган, эмди олордыҥ болужыла Папский областьтыҥ граны ажыра бойыныҥ памфлеттерин аткарып турганында кижи ле кайкаар неме јок.

— Мен шак ла бу сурак аайынча слерле куучындажарга санангам — деп, Риккардо айтты. — Эҥ ле торт неме—Риварести бистиҥ де контрабанданы башкарарын бойыҥныҥ колыҥа ал деп айбылаары ошкош. Мындый шӱӱлте мениҥ санаама улай ла кирип турар болды. Мениҥ шӱӱлтемле болзо, Пистойя јаар литература јетирери сӱрекей коомой тӧзӧлгӧн. Памфлеттерди сок јаҥыс эп-сӱмеле — сигараларла — аткарары ӧйинеҥ ӧткӱре јӱдек неме ошкош.

— Бу ӧйгӧ јетире ол јакшы ла эп-сӱме болгон эди— деп, Мартини кедерлеп айтты. Галли ле Риккардо јаантайын ла Оводтоҥ тем алыныгар деп айдар кӱӱндӱ болгондоры Мартининиҥ кыртыжына тийер болды. Ончо улусты санаа-унаага ӱредип турган бу «тӧгӱнчи тонокчы» келердеҥ озо ончо керектер јакшы ла барып јадатан эди деп ол сананып јӱрди.

— Ээ, бу өйгө јетире мыны бис јарадып турганыс, нениҥ учун дезе оноҥ артык эп-сүме јок болгон ине. Је калганчы өйлөрдө көп улусты арестовать эткенин ле немени айрып алып турганын слер билеригер ине. Бу керекти Риварес бойыныҥ колына алатан болзо, мынаҥ ары андый учуралдар болбос эди деп, мен сананып турум.

— Слер нениҥ учун мынайда сананып туругар?

— Контрабандисттер бисти туш-туура улус деп көрүп јадылар. Олор керек дезе бисти јаҥыс ла туза алатан улус деп көрүп турган болордоҥ маат јок, а Риварес дезе олордыҥ башчызы эмес болзо, кыйалтазы јок олордыҥ наӈызы болор. Олор оны угуп та, ого бүдүп те јадылар. Савиньодогы түймеенде турушкан кижиге кажы ла контрабандист болужар. Бу јанынаҥ слер алаҥзыбагар. Биске јетирбеген болужын олор андый кижиге кыйалтазы јок јетирер. Ого үзеери бистиҥ ортобыстаҥ кырларды Риварестеҥ јакшы билер кижи табылбас. Ониҥ кырларда јажынып јүргенин ле контрабандисттердиҥ ончо јолдорын билерин ундыбагар. Оны төгүндеерге бир де контрабандист тидинбес, төгүндейин де деп сананза, оны түҥей ле төгүндеп болбос.

— Анайдарда, слер кандый јөп чыгарып туругар? Папский область јаар литератураны апарарын, анда оны таркадарын, адрестерди, литератураны кайда јажыратанын—ончозын ониҥ колына берер деп сананып туругар ба, айса јүк ле гранды ажырып аларга болушсын деп туругар ба?

— Бистиҥ литература јажыратан јерлерибисти ле адрестерибисти, байла, ол ончозын билер болор. Ого үзеери јаҥыс ла ол билетен адрестер ле јажытту јерлер барында кичинек те алаҥзу јок. Ониҥ билериниҥ үстүне бис јаҥы база нени айдып берерис. Је литератураны үлештирип таркадары јанынаҥ сурakты комитет көргөй. Мениҥ шүүлтемле болзо, эҥ ле күч иш — гран ажыра литератураны апарары болуп јат. Бичиктерди Болоньяга јетирип алзабыс, оны колдоҥ колго таркадары күч керек эмес.

— Мениҥ шүүлтемди билер күүнигер бар болзо, — деп, Мартини айтты, — јартын айдайын, мен бу планды јаратпай турум. Риварес мындый керекке сүрекей јараар деген шүүлте эм тура јүк ле бодоштыра айткан шүүлте ине. Ониҥ мындый иш бүдүргенин бистиҥ кеми-

бис те көрбөгөн, ого ўзеери уур ой келзе, ол бажын таппай калбас деп, бис бўдўп болбозыбыс.

— О, бу јанынаң слер алаңзыбагар! — деп, Риккардо айтты. — Савиньодо болгон түймееннең көргөндө, ол бажын качан да јылыйтпас кижи!

— Ого ўзеери — деп, Мартини куучынын оноң ары уулалтып көндўктирди, — мен оны јетире билбезим, бўдўмчилў кижи болзо, болор, је партияның ончо јажыдын ого айдарга јарабас деп мен бодоп турум. Мен бодозом, ол арлык-берлик сагышту, кей-кебизин кижи ошкош. Партийный контрабанданы јаңыс кижиниң колына берер деген шўўлте сўрекей јаан учурлу керек болуп јат ине. Бу керегинде слер бойыгар нени сананып туругар, Фабрицци?

— Оның јалтанбазына да, ак-чегине де, бойын тудунар токунаалузына да мен алаңзыбай турум. Ого кырлар да, кырларда јаткан улус та јакшы таныш болгонында база кичинек те алаңзу јок. Је сок јаңыс ла алаңзып турган немем бар. Ол кырлар јаар јаңыс ла бойының памфлеттерин контрабандала өткўрерге барып турган эмес деп, мен серенип турум. Анда өскө керектер база бар. Бу бистиң ортобыста тал-табыш јок артып калар учурлу, нениң учун дезе бу јўк ле серемји ине. Оны тонокчы улусла, керек дезе сўрекей јеткерлў улусла, колбулу болор деген шўўлтени мен чынга јуук деп бодоп турум.

— Олордың кажызыла колбулу деп бодоп туругар? «Кызыл курлуларла ба?»

— «Бычактаачыларла».

— «Бычактаачыларла ба?». Је бу политический ченемел де јок, ўредў де јок, көп сабазы крестьяндардаң турган тербезендер ине.

— Савиньодо түймеен көдўреечи улустар база ла шак мындый улустар болгон. Је олордың ортозында олорды башкарып турган бийик ўредўлў тоолу улус бар болгон. «Бычактаачылардың» ортозында база ла андый улустар бар болбой кайтсын. Романьяда эң ле калапту партиялардың члендериниң көп сабазы ол түймеенде турушкан. Мыны база ајаруга алар керек. Бу чын болгон неме. Ачык тартыжуда церквениң улузын јеңип болбосторын билгилеп ийгилейле, јажытту өлтўрўштерге көчкөндөр. Колдо мылтыкту јеңип болбой салала, бычактарын ала койдылар.

— Слер нениң учун Риварес олорло колбулу деп сананып туругар?

— Мен јўк ле серенип јадым. Бистиң контрабандный литератураны оныҥ колына берердең озо, кандый дз болзо, бу керекти озолодо шиҥжўлеп көрөр керек. Бир уунда эки керекти теҥ баштаарга сананып алган болгожын, ол бистиң партияга јаан шорын јетирер, оныҥ ады-јолын јаманга тўжўрер ле ого неле де болужып болбос. Је бу суракты келер тушташтa шўўжеликтер, эмди дезе мен слерге Римнеҥ келген солундарды айдарга турум. Городты алдынаҥ бойы башкарынар эдери јанынаҥ проект белетеерине комиссия төзөйтөн дежет.

АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Джемма ла Овод унчугушпай Лунг-Арноло базып браттылар. Оводтыҥ ўзўги јок калырууш эрмеги, байла, тўгенип калган ошкош. Риккардоныҥ туразынаҥ чыкканынаҥ ала ол бир де сөс айтпады. Джемма оныҥ эрмек айтпай турганына ичинде каранга сўўнип браатты. Оныла кожо болорго ого сўрекей кўч болгон, бўгўн дезе анчадала кўч болды.

Кенетийин Овод тура тўжўп, ол јаар көрди.

— Слер арыбадаар ба?

— Јок. А не?

— Бўгўн энирде слерде бош өй бар ба?

— Бар.

— Бўгўн мениле кожо соодоп базып јўрзегер, јаан килемји этсегер деп сурааргa санангам.

— Кайдаар соодоп базатан?

— Кайдаар да болзо, онызы бойыгарда.

— Бу слердиҥ санаарга не кирди?

— Мен мыны слерге јартап болбозым. Мыны јартаарга сўрекей кўч. Је мен слерди сўрекей сурап турум.

Овод Джемма јаар көрди. Оныҥ көрўжи Джемманы кайкатты.

— Слерле саҥ-башка неме болуп јат — деп, Джемма араай айтты.

Овод өмўринде чечектиҥ бир јалбырагын ўзе тартып алала, оны ооктой ўзўп турды. Ол кемге тўҥей болуп көрўнет? Оныҥ чичкечек ээлгир сабарлары кемниҥ де

сабарларына тўнгей болгоны Джемманың санаазына кирет.

— Меге сўрекей уур — деп, Овод бойының сабарларынаң көзин албай, угулар-угулбас араай айтты. — Мениң бўгўн јаңыскан артар кўўним јок. Мениле кожо бараараар ба?

— Ээ, мен јöп. Је мениң айылыма барзабыс, торт болор эмес пе?

— Јок, ресторанда ажанып алалы. Синьоринаның јалаңында ресторан бар. Јайнап турум, мойношпогор, слер барар болуп сöзигер бердигер ине.

Олор ресторанга кирип бардылар. Овод ажанарга курсак јакытты, је качан курсакты экелерде, ол оноң амзап та јибеди.

Ол калаштың јемтигин ооктоп, столдың јамынчызының учуктарын толгоп, кыңыс эдип эрмек айтпай, унчукпай отурды.

Джеммага сўрекей эби јок болгон. Бери келерге не јöпсиндим деп ол санааркап отурды. Унчукпай отурарга сўрекей уур болгон. Оның эш кереги јок калырууш куучын баштаар кўўни келбей турды. Ого ўзеери бу кижи оны чек ле ундып салган ошкош. Арт учында ол Джемма јаар көрўп, кенетийин айтты:

— Цирктиң постановказын көрöр кўўнигер бар ба?

Джемма кайкаганына көзин јаанада көрўп ийди.

— Андый немени слер качан бир көрўп јўрдеер бе? — деп, ол Джемма каруу берерге јеткелекте, сурады.

— Јок, көрбöдим. Олорло мен сонуркабайтам.

— Мынызы тегин ле јерге. Бу сўрекей солун неме. Мен бодозом, мындый немелерди көрбöй јўрўп, албатының јўрўмин шингдеп билип болбозың.

Тербезен цирк бойының байкандарын городтың каалгаларының ары јанында тартып ийген эмтир. Качан Джемма ла Овод оның јанына јууктап келгилеерде, көргўзў башталганын керелеп турган барабандардың кўнгўрегени, икилилердиң ўни кулакты торт ло тундурып ийди.

Циркте кижи ле кайкап көрöр неме јок болды. Бастыра цирк бир канча клоундардаң, каткымчылу ойын көргўзеечилерденг, акробаттардаң, атла маңтадар бир кижиденг, јўзўн-базын будуктарла будынып алган, тегерик öткўре ары-бери калыычыдаң, тенексў ле эрикчилдў кокурлар көргўзип турган коркок карликтенг турган

эмтир. Оның кокурлары балыр эмес те болзо, је курч эмес, јўдек, уйан болды. Јалакай кылык-јаңду тосканецтер каткырыжып, колдорын чабынгылап турдылар, је олорды анчадала коркок карлик соододып, каткыртып турды. Джеммага дезе мынаң каткымчылу да, соотту да неме көрўнбейт. Бу јўк ле јаман ла јескинчилў тыйрыңдаш болгон. Улус каткырыжып, оны өткөнгилеп, балдарын ийиндерине отургузала, бу «коркок, јескинчилў» немени көрўгер дежип, колдорын уулагылап турдылар.

— Синьор Риварес, слерге бу нениң учун солун болуп көрўнип јат? — деп, байканның агаш тиргижине јөлөнип алып турган Овод јаар бурылып, Джемма сурады.— Мен бодозом...

Джемма, оның чырайын көрўп ийеле, кенетийин унчукпай барды. Ливорнодо, каалганың јанында, Монтанеллиге туштаганынаң бери ол бир де катап мындый јаан ачу-короңго бастырган, јердиң ўстўнде ончо иженчизин јылыйткан чырайды качан да көрбөгөн.

Је клоундардың бирўзи коркок карликтиң учазына теең ийерде, ол кейде бир катап аңдана согуп ийеле, аренадаң чыгара тоголоно берди. Клоундардың ортозында эрмек-куучын башталды, Овод ойгонып келгендий, кыймыктанып ийди.

— Баралы ба — деп, ол айтты. — Айса база көрөр кўўнигер бар ба?

— Мен мынаң јўре берерин артыксынып турум.

Олор байканнаң чыгып келеле, јажыл өзўмдердиң ортозыла суу јаар бастылар. Тоолу минуттарга унчугушпадылар.

— Је кандый, слерге көргўзў јарады ба? — деп, Овод сурады.

— Кунукчылду неме, кезик јерлерин көрөргө дө јескинчилў.

— Слерге кандый неме јескинчилў көрўнди?

— Бу тыйрыңдаш, мыйрыңдаш. Оны көрөргө дө кўч. Мында сўўнчилў бир де неме јок.

— Слер коркойо кенеп калган кокурчы керегинде айдып тураар ба?

Овод бойының кенек-кемчигине, једикпезине ачурканып туратанын эске алынып, Джемма бу сурак аайынча куучындабаска сананган. Је ол мыны бойы сурааарда, јартын айдарга келишти.

— Ээ, эң ле коомой неме бу болды.

— Шак ла бу неме албаты-јонды ончозынаң артык каткыртып, соододып туру ине.

— Бу јанынаң јаңыс ла санааркаары артып јат.

— Нениң учун? Мыны неме ылгабас улуска учурлап эткен учун ба?

— Ј-јок. Јаңыс ла эш-неме ылгабас улуска учурлап эткен учун эмес, мынаң улустың казыры база көрүнип турган учун.

Овод күлүмзиренди.

— Казыры? Кажы јанынаң? Коркок белдү кенекти кыйнаганы јанынаң ба?

— Ол бойы мындый айалгага кичинек те ајару этпей јат деп, айдарга турум... Ол тыйрынгдап, јүзүн-јүүрленип јадып, курсагын азыранар акчазын иштеп алат. Анайда ок кажы ла артист кылынып јат. Је оны көрүп отурзаң, торт ло јүрегиң сыстаар. Оның јүрүми сүрекей базынчыкту, улус оны кижиге бодобой јадылар.

— Је ол циркке кирерденг де озо кыйа көрүшти ле базындырышты көп көргөн болбой. Јүрүмде бистиң кажыбыс ла базындырып јат...

— Бу чын болзо — болор. Је мында... Слерге бу јастыра шүүлте деп көрүнерденг айабас, је мен бодозом, кижиниң эди-каны агару болор учурлу. Кижини базынып, оны кенедип-кемжидип турганын мен көрүп болбой јадым.

— Кижиниң эди-каны?.. А санаа-күүни?

Ол бурыла согуп, сууны јараттай турган таш перилага тайанып, Джемманың көзине чике көрүп, ол нени айдарын сакый берди.

— Санаа-күүни? — деп, Джемма оны ээчий айдала, унчукпай, оны кайкап, ајыктап турды.

Овод колын јайды.

— Бу кенек-кемжик тастаракайда јүрек, санаа-күүн — тартыжып, санааркап, шыралап турган кенек-кемжик эттиң, сөөктиң ортозында кийдирип салган бу коркок немениң кулы болуп калган кижиниң тирү јүреги, санаа-күүни бар деп слер качан бир сананбадыгар эмеш пе? Слер једикпестү кижиниң тыш кеберин көрүп, јүүлгектиң, тенектиң кийими ошкош күзүңгилерлү кийимин ајыктап, ого килеп јадыгар, је оның ырызы јок јүрегин, тирү санаа-күүнин ундып саладыгар. Санаа-күүнде, керек дезе, бойының јылангажын јажырар јаман-јуудык кийим де јок ине! Ол јаңмырдаң, сооктоң калтырап тур-

ганын, ончо улустың көзинче уйалып, кыйналып йүргенин, улустың каткызы оны торт ло камчы чылап ачыдып турганын, олордың элеги, базыныжы оның йүрегин, кызыткан темирле каарганы чылап, каарып турганын сананып көрзөгөр! Мындый шырадаң айрыларга кырлар үстүме не јемириле бербейт, оның килемји билбес таштары кинчектенген бойымды не өлтүрбейт деп, оның ары-бери шыралаганду ајыктап турганын сананып көрзөгөр. Ичеендерине кирип, улустаң јажына беретен күжүлдерге ол күйүнип, олордый болзом деп күүнзеп јүргенин сананзаар. Күүн-санаада, јүректе үн јок, ол кыйгырып болбос, мыны база эске алынзаар. Ол јаңыс ла чыдажар, чыдажар, чыдажар учурлу... Акыр, мен эш кереги јок неме айдып турум ошкош... Слер не каткырбай тураар? Слер кокурды онгдоп болбой тураар ба?

Джемма нени де айтпай, бура согуп, јаратты јакалай базып ийди. Кандый да јарты јок санааркаш, маңзаарыш тербезен циркле колбулу болор деп, бүдүн энгирдиң туркунына ол бир де катап сананбаган, эмди сакыбаган јанынаң кенетийин оның алдына Оводтың ич јүрүминиң карангуй картиналары көрүнип келерде, ол ого сүрекей тың килегенинең, оны токунадарга бир де сөс сананып таап болбоды. Овод суу јаар көрүп, онына коштой базып клеетти.

— Мен слерди мыны онгдозын деп күүнзеп турум — деп, Овод оны серенгендү ајыктап, кенетийин куучындай берди. — Менің јаңы ла слерге айткан ончо неме — менің көөрөм санаамның ижи. Мен немени көпчидерин сүүп јадым. Је менің көпчидип айткан эрмегиме бүткен улусты мен сүүбейтем.

Джемма нени де айтпай, ичкери базып браатты. Уфициниң каалгазының јаныла өдөлө, Овод јолды кечип, рельстердиң јанында карарып јаткан немени энчейип көрди.

— Не болды, кичинегеш? — деп, ол сураарда, оның үни кенетийин сүрекей јымжак ла эрке боло бергенин Джемма кайкады. — Сен айылына не јанбай јадың?

Кичинек, болчок кара неме нени де араай онтоп айдарда, Джемма оның јанына базып келеле, торт ло коркып калган аңычак ошкош, алты јашту, кирлү, самтар кийимдү уулчак јерде јатканын көрүп ийди. Овод энчейип, оның селмек бажын сыймап турды.

— Не болгон? — деп, ол там ла јабызада энчейип,

јарты јок карууны јазап угарга сурады. — Айылга јанар керек. Түнде оромдо оогош уулчактардың эдер немези јок. Сен чек чарчап брааткан туруң ине. Колыңды бер, күлүк болорың. Айылың кайда?

Ол уулчакты өрө көдүрерге колынаң тартты, је уулчак тың ыйлап ийеле, јерге ойто јада берди.

— Је, не болды? — деп, Овод оның јанына тизеленип, сурады.

Уулчактың күртүшкези канга уймалып калган эмтир.

— Не болды, айтсаң! — деп, Овод эрке ле јымжак үнүле сурады. — Сен јыгылган ба? Јок? Кем-кем сокты ба? Мен ондый болор деп бодогон эдим ле. Кем сокты?

— Таайым.

— Ээ, ондый эмтир. Ол сени качан сокты?

— Бүгүн, эртен тура. Ол эзирик болгон, а мен... мен...

— А сен ого учурай бергең. Чын ба? Эзирик кижиниң јанына јууктабас керек, уулчагажым. Эзирик улус мыны сүүбей јат. Бу кичинегеш көөркийди канайдарыбыс, синьора? Јарык јерге баралы, балам, мен сениң шыркаңды көрөйин. Мениң мойынымнаң кучактанып ал, мен сеге јаман этпезим. Шак ла мынайда кучактанып ал.

Ол уулчакты кучактанып алала, оромды кечире базып барала, оны јаан јалбак таш балюстраданың үстүне тургузып ийди. Уулчактың бажын бойының төжине јөлөндирип ийеле, ол бойының карманынаң бычакты чыгарып алала, оныла уулчактың јыртылып, кандалып калган јеңин јара кезип ийди. Уулчактың шыркалу колын Джемма тудуп турды. Оның ийинин көгөртө, тижиде согуп салган эмтир. Өжинде дезе терең шырка јүрди.

— Мындый кичинек немени канайып тидинип согот не? — деп, уулчактың шыркалу колын колплатла таңып, Овод айтты. — Ол сени неле сокты?

— Капкышла. Лакпадаң бир эмеш полента[1] садып јиирге, мен оноң јүк ле бир сольдо[2] сурагам, ол дезе мени капкышла соккон.

Оводтың јүреги шимирт этти.

— А — деп, ол эрке айтты, — сүрекей тың оорып турган ба?

— Ол мени капкышла согордо, мен кача бергем. Мен кача бергем, нениң учун дезе ол мени соккон.

---

[1] Полента — каша аайлу курсак.

[2] Сольдо — оок јес акча.

— Оноң ло бери сен курсак јибей, торт куру јўрўп јадың ба?

Уулчак эрмек айтпай, öксöп ыйлай берди. Овод оны балюстрададаң тўжўрип алды.

— Алдырбас, алдырбас, бис сени эмдеп јазып аларыс. Јаңыс ла абра таап алатан болзобыс. Олор бўгўн ончозы театрдың јанында болбой кайтсын. Анда ойын көргўзип јадылар. Слерди городло калчыдып бастырарга меге уйатту, синьора, је...

— Мен слерле кожо кыйалтазы јок барарым. Слерге болуш керек боло берерденг айабас. Је слер оны мындый ыраак јерге апарып болороор бо? Ол уур эмес пе?

— О, санааркабаар, эмеш те уур эмес!

Олор јаңыс ла театрдың јанында тоолу кареталар турганына туштадылар, је бу кареталарды ончозын улус јалдап алган эмтир. Ойын көргўзери божогон, улус театрдаң чубажып чыккылайт. Зиттаның ады-јолын јаан буквалarла печетеп салган афишалар стенелерде јапшырып салган тургулайт. Ол балетте туружып турган. Чўрче сакып алыгар деп, Овод Джеммага айдала, артисттер чыгатан эжикке базып барала, театрда иштеп турган улустың бирўзинең сурады:

— Мадам Ренни атана берди бе?

— Јок, сударь, — деп јакшы кийинип алган господин тербезен уулчакты кучактанып апаратканын ол көрўп ийеле, кайкап айтты. — Мадам Ренни атанарга турган, оның абразы бу туру. А бойы бу келип јат.

Зитта кавалерийский јиит офицердиң колына тайанып, таш тепкиштерди төмён тўжўп клеетти. Ол јыргалга кийетен јараш платьезинин ўстўне кызыл јалбыш ошкош килиң плащын јабынып алган эмтир. Ол мындый кийим кийип аларда, чындап та көс кылбыгар јараш болуптыр. Зитта подъездтиң јанына тура тўжўп, бойының колын офицердиң колынаң уштa тартып, Оводтың јанына, кайкаганына чек нени де онгдоп болбой, базып келди.

— Феличе — деп, ол чочып айтты, — бу слер нени кучактанып алганаар?

— Бу уулчакты мен оромдо јадарда таап алдым. Ол шыркалу ла ого ўзеери курсак јибеген, куру. Оны аргалу ла болзо, айылга капшай јетирер керек, слер меге каретагарды беригер, ненинг учун дезе кайдаң да карета табылбай јат.

— Феличе, слер бу ӱлбӱреген тербезен немени айылыгарга апарарга туругар ба? Балдардың туразына, эмезе кандый бир öскö јерге апарып сал деп, слер оны полицейскийге тэбыштырып берзегер. Городтың ончо тербезендерин айылга јуурга јарабас ине.

— Уулчак шыркалу — деп, Овод айтты, — эртен оны балдардың туразына да ийип ийерге кем јок, је бӱгӱн оны азыраар, амырадар керек.

Зитта јескинип, јӱзин чырчыйтты.

— Көрӱгер, ол слердиң ийнигерге бажын салып алган. Слер бого канайып чыдажадаар: ол кандый кирлӱ!

Риварес казырланып, ол јаар көрди.

— Ол аштап јат — деп, ол кезем айтты. — Слер мыны, байла, онгдоп болбой турган болбойыгар.

— Синьор Риварес, — деп Джемма куучынга киришти, — мениң квартирам мынаң ыраак јок, уулчакты оноор апаралы, слер абра таап болбозыгар, ол бӱгӱнче менде артып калзын.

Овод ол јаар тӱрген бурылды.

— Слер јöп пö?

— Јöп. Јакшы ба, мадам Ренни?

Цыганка кыс оныла соок эзендежеле, бӱртес эдип, узун платьезининг эдегин öрö кöдӱрип, офицерин ойто ло колтуктай алып, олордың јаныла каретазы јаар јайканып база берди.

— Мен слерге ле уулчакка каретаны ийип ийерим, синьор Риварес — деп, Зитта каретаның јанына тура тӱжӱп, айтты.

— Јакшы, кайдаар келетенин мен айдып берерим. — Овод унаачының јанына базып келеле, адрести айдып берди. Оноң уулчакты кучактанганча, Джемманың јанына базып келди.

Айылдың ээзин сакып, Кэтти уйуктабай отурган эмтир. Ол не болгонын угуп ийеле, капшай ла изӱ суу белетеп, шырка таңгар неме бедреп јӱгӱрди. Уулчакты отургушка отургузып салала, Овод бойы оның јанына тизеленип отурып, уулчактың самтар кийимин уштып, оның шырказын јунала, таңып берди. Качан ол уулчакты јунала, јылу јуурканга ороп саларда, Джемма комнатага курсак-тамак тудунган кирди.

— Эмди слердиң шыркалу кижигерди азырааргa јараар ба? — деп, ол кичинек уулчагашты ајыктап, кӱлӱмзиренип сурады.

Овод уулчактың кийимдерин јууп алып, өрө турды.

— Бис мында чаксырап, сандырап турала, слердиң комнатагардың ичин бош ло чачып салдыбыс ошкош — деп, ол айтты. — Бу немелерди өртөп салар керек, эртен мен ого јаңы кийим алып берерим. Слерде бир эмеш аракы бар ба, синьора? Ого тоолу ууртам аракы ичирер керек. Мен барып, колымды јунуп алайын.

Уулчак ажанып алала, Оводтың төжине бажын јапшырып, оның колында тургуза ла уйуктай берди. Комнатаның ичин јуунадарга Джемма Кэттиге болужып ийеле, бойы ойто ло столдың јанына отурып алды.

— Синьор Риварес, јанардаң озо ажанып алыгар. Слер чек ажанбаганаар.

— Мен английский чайдаң бир айакты ичер эдим ле. Је јаңыс ла слерге чаптык эдерге уйатту.

— Алдырбас. Уулчакты диванга салып койоор. Ол слерди чыладып јат. Чүрче ле сакыгар, мен јастыкты простыньла јаап ийейин. Слер нени эдерге тураар?

— Эртен бе? Аракызак таайынаң өскө, анда ака-карындаштар бар ба, јок по, бедреп көрөрим. Јок болзо, мадам Реннинiң айтканынча, оны балдардың туразына берер. Ого килеп, оның мойынына таштаң буулайла, суу јаар чачып ийген болзом, торт болор эди. Је мындый керек меге јүзүн-базын чаптыгын јетирер. Көөркий уйуктап калды. Ырызы јок уулчагаш! Тенип јүрген кискеден де ары.

Табак тудунган Кэтти кирип келерде, уулчак ойгонып келеле, көзин ачып, кайкап, эбире ајыктап јатты. Оноң Оводты танып ийеле, бу кижи мени аргадаган деп сананып, диваннаң јылып түжеле, оронып алган јуурканына бүдүрилип, Оводтың јанына базып келеле, ого коштой отурып алды. Эмди ол онгдонып, билинип келген эмтир. Оводтың пирожный тудунып алган шыркалу кенек колы јаар уулап, уулчак сурады:

— Бу не мындый?

— Бу ба? Пирожный. Јиир күүниң келди бе? Бүгүн болор. Эртенге јетире сакып ал, најым.

— Јок, бу! — деп, ол колын ичкери сунуп, Оводтың үзүлип калган сабарларлу, терең сорбылу колынаң тутты. Овод колын тургуза ла јажырып ийди.

— Ах, бу ба? Бу сениң јардыңдагы шырка ошкош шырка. Мени кижи соккон. Ол менең чыдалду болгон.

— Тың оорыды ба?

— О, санаама кирбейт, ол менің өскө шыркаларымнаң тың оорыбаган. Је, эмди барып уйукта, орой түнде сендий кичинек уулчакка куучындажарга јарабас.

Качан карета једип келерде, уулчак терең уйуктап јаткан. Овод оны чебер кучактанып алала, тепкишти төмөн түжүп келди:

— Слер меге бүгүн кудайдың элчизи ангелдий болдыгар — деп, Овод эжиктиң јанына тура түжүп, Джеммага айтты, — је бу, байла, биске мынаң да ары керижерге-керчежерге буудак этпес болбой.

— Мен кемле де өөркөжөр күүним јок.

— Је менің өөркөжөр күүним бар. Өөн-бөкөн јогынаң кунукчылду болор эмей. Јакшы өөн-бөкөн — ол јердиң тузы ине.

Ол уйуктап јаткан уулчакты чебер кучактанып, чыга берди.

ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

Январь айдың баштапкы күндериниң бирүзинде ай сайын өдүп турган литературный комитеттиң јуунына келигер деп, Мартини кычырулу бичиктер ийип ийеле, Оводтоң карандашла бичип салган кыскачак каруу алды: «Келер күүним бар да болзо, келип болбозым». Бу Мартинини ачындырды, ненің учун дезе Оводко ийилген бичикте «кыйалта јок» келигер деп бичилген болгон. Оводтың мындый эш-неме керектебези Мартинига өнөтийин кылынып турган немедий көрүнди. Ого үзеери бу күн үч письмо сүрекей коомой табыштар јетирген, качажып турган чылап, күнчыгыштаң салкын соккон. Бу шылтактардаң улам, Мартини бүгүн кыртыжы куруп турды. Оның учун литературный комитеттиң јуунында доктор Риккардо: «Риварес јок по?» — деп сураарда, Мартини кыјырантып айтты:

— Јок. Ол, байла, мынаң чик јок јилбүлү, солун иш таап алган болбой, ол келип болбос эмес, оның келер күүни јок.

— Мартини, слер бастыра Флоренцияда эң ле кылыктү кижи — деп, Галли ачынып, айтты. — Кандый бир кижи слерге јарабай турган болзо, ол кижиниң эткен немези кыйалтазы јок јаман болор учурлу деп бодоп јздыгар. Оору кижи јуунга канайып келетен?

— Оны оору деп слерге кем айтты?

— А слер билбезигер бе? Ол тӧжӧктӧҥ ӧрӧ турбай јада бергенинеҥ бери тӧрт кӱн ӧтти.

— Кандый оору?

— Билбезим. Керек дезе четвергте мениле туштажар болуп молјонгон. Молјузын да артырып салган. Кече мен оныҥ квартиразына кирип јӱреримде, ол оору, јӧйылчыларла туштажар аргазы јок дешкендер. Мен Риккардо анда болор деп бодогом.

— Јок, мен оны оору деп укпадым. Бӱгӱн ле энгирде оныҥ квартиразына барып, кандый јатканын көрӧрим, болуш-неме керек пе, сурап угарым.

Эртенгизинде Риккардо Джемманыҥ кыбына бош ло арып-чылап ла чырайы кугарып калган кирди. Джемма кандый да тоолорды тоолоп айдат, Мартини дезе бир колында немени јаанадып көрӧр шилдӱ, экинчи колында курч этире учап салган карандашту отурды. Ол Джеммаҥ айткан тоолорын бичиктиҥ страницаларына чебер бичийт. Джемма сакып алыгар деп, Риккардого колыла көргӱсти. Шифрле јажытту неме бичип јадар тужунда чаптык эдерге јарабазын Риккардо билип, кушеткага отурып алала, ӱргӱлежин јӱк ле арайдаҥ токтодып, эстей берди.

— 2,4; 3,7; 6,1; 3,5; 4,1, — деп, Джемма ӱнин бийиктетпей де, јабызатпай да тоолорды айдып отурды. — 8,4; 7,2; 5,1. Мында эрмек божоп јат, Чезаре.

Кычырып токтогон јерин темдектеп, чаазынга булавканы кадап ийеле, Джемма Риккардо јаар көрди.

— Јакшылар ба, доктор. Слер бош ло шыралап калган кеберлӱ эмтиреер! Слер оору ба?

— Јок, мен су-кадык, јаҥыс ла ӧйиҥе ӧткӱре арыгам, чылагам. Мен Риварестиҥ туразында коркушту тӱн ӧткӱрдим.

— Риварестиҥ?

— Ээ. Мен онызла кожо таҥ адырдым, эмди больницага барар керек. Тоолу кӱндердиҥ туркунына оныҥ јанына отургадый, оны кичеегедий кижи билеригер бе деп, слерден сурап угарга кирдим. Оныҥ оорузы сӱрекей тыҥ. Мен ого болуп нени ле эдер эдим. Је эм тура менде ӧй јок, оны көрӱп отурзын деп, кандый бир ӱй кижи айбылайын дезем, ол андый куучынды укпазым да деп мойножып туру.

— Онызла не болды?

— Ого кыjырангтыштың оорузы тийгенинде кичинек те алангзу jок, jе оның оорузының төс шылтагы — эски шырказы чамыгып ачылганында деп бодоп турум. Ол сүрекей карыгып, санааркап jат. Ол, байла, Түштүк Америкада өткөн jууларда туружып турала, шыркалаткан болор, ол тушта шырканы jазып эмдебегени jарт. Оны меңдеп, анаар-мынар ла эмдеген ошкош. Ол канайып тирү арткан, кижи кайкаар неме. Эмди дезе оның шырказы jазылбай артып калган, болор ло болбос немеден улам ол тың чамыгып, коркушту оорып jат.

— Бу jеткерлү неме бе?

— J-jок... мындый учуралдарда эң ле jаан jеткерлү неме — оору кижи оору-сыска чыдажып болбой, корон ичип ийеринде болуп jат.

— Анайдарда, оның оору-сызы тың ба?

— Коркушту! Ол та канайып чыдажып турган, кайкайдым. Эш-неме болбосто, оның кыйналып jатканын көрүп болбой, мен ого опиум бергем. Мен оору улуска опиум бербей jадым, jе оның оору-сызын канайып та болзо, jеңилтерге керек болгон.

— Ол, байла, сүрекей кыjыраң болбой кайтсын?

— Сүрекей кыjыраң. Jе оның чыдамкайын кижи кайкаар. Ол сагыжы ордында jадарда, сүрекей токунаалу болгон. Jе түн ортозынаң өдө берерде, ол меним ижимди база тың ла берген! Оны качаннаң бери оорыган болор деп бодоп туругар? Ол бежинчи күн оору jадып jат, а оның jанында дезе, айылдың ээзи тенек эмегенди чотко албаза, тынду неме jок, айылдың ээзи үй кижи тура да jемириле берзе, ойгонбос, ол сүрекей бек уйуктап jат. Ол уйкучы эмес те болгон болзо, оның бары да түңгей, jогы да түңгей.

— Оның бијечи кызы кайда?

— Сананып көрзөгөр дө, саң башка неме! Ол оны квартиразына божотпой jат. Ол оны көрөр дө күүни jок. Бу кижиниң кылык-jаңын кижи учына jетире качан да оңдоп болбос! — Доктор карманынаң чазын чыгарып келеле, оны санааркап калган, ajыктап турды.

— Мен больницага барарынаң оройтып jадым, jе канайдар база. Кичү врач бир катап мен jоктоң баштагай. Олор мени озолодо айттырып ийбегени кандый ачу, оны мындый узак jаңыскандыра артырарга jарабас болгон.

— Jе оору jадырым деп нениң учун ол бистерди айт-

тырып ийбеген? — деп, Мартини сурады. — Бис оны тӱбекте јаңыскандыра таштабазыбысты ол билер учурлу болгон.

— Бистиң бир-бирӱбисти бӱгӱн не алдыртпадаар, доктор? — деп, Джемма айтты. — Тегин ле јерге бойыгар јаңыскан не шыраладыгар?

— Мениң каруум, мен Галлини айттырарга санангам, је Риварес мыны сезип ле ийеле, сӱрекеј ачынган, оныҥ учун мен бу шӱӱлтени тургуза ла туура таштап ийгем. А качан мен оноҥ кемди айттырып экелейин деп сураарымда, ол мен јаар коркып калган көстӧриле ајыктап, оноҥ кенетийин јӱзин алаканыла туй бектеп ийеле, айткан: «Олорго нени де айтпагар, олор каткырар». Ончо улус не ле болзо, каткырып јат деген шӱӱлте эмди оны истеп јат. Улус неге каткыратанын — мен эмдиге јетире оңдоп болбогом. Ол сӱре ле испанскиј тилле куучындап јат. Је оору улус кезикте саҥ башка немелер куучындап јат ине.

— Эмди оныла кожо кем бар?—деп, Джемма сурады.

— Айылдыҥ ээзи ӱй кижи ле јалчыга јӱрген баладаҥ өскӧ бир де кижи јок.

— Мен эмди ле баратам — деп, Мартини айтты.

— Быйан болзын. Мен эҥиргери кирип ийерим. Мениҥ инструкцияларымды слер јаан кӧзнӧктиҥ јанында турган столдыҥ кайырчагынаҥ табараар, а опиум дезе экинчи кыпта, тактада болор. Туткакту оору-сызы ойто ло баштализа, бир чымчым опиум бӧригер, оноҥ көп бербегер. Опиумду шилини оныҥ јанына артырбагар, ол оору-сыска чыдашпай, көп опиум да ичип ийерденҥ айабас...

Качан Мартини оору кижи јаткан бӱрӱҥкӱй кыпка кирип барарда, ол бажын Мартини јаар тӱрген бурып, торт ло кӱйӱп турган неме ошкош изӱ колын ичкери сунды.

— А. Мартини! Слер мени письмо учун арбаарга келдигер бе? — деп, ол эш-неме керектебей турган кижи болуп көрӱнерге албаданып айтты. — Комитеттиҥ јуунына келип болбоды деп адылбагар. Мен эмеш оору болгом...

— Комитет канайып калатан эди. Мен јаҥы ла Риккардого туштагам, эмди слерге кандый бир болуш керек пе деп сурап угарга келдим.

Оводтың чырайы, кенетийин торт ло тоңо бергендий, қыймық јок боло берди.

— О, слер сүрекей күүнзек эмтиреер. Је слер тегин ле јерге чаксырадыгар. Мен јүк ле бир эмеш јаскала берген ошкожым.

— Мен Риккардоның эрмегин угала, керек шақ ла мындый деп бодогон эдим ле. Бүгүн түнди ол слерде өткүрген эмес пе?

— Быйан болзын. Эмди мен јетире онгдолып келдим, меге не де керек јок.

— Јакшы. Слер јаңыскан артарын артыксынып турган болзогор, мен экинчи комнатада отурайын. Мен эжикти јарымдай ачык артырып саларым, керек боло берзем, табыш эдип ийеригер.

— Санааркабагар, сурап турум. Меге не де керек јок деп бүдүмчилеп турум. Слер јаңыс ла тегин јерге камык өй јылыйтараар.

— Эш кереги јок тенек эрмек айтпагар! — деп, Мартини кизирт этти. — Слер мени не төгүндеп тураар? Мени көс јок деп бодоп тураар ба? Тым јадып, уйуктаарга кичеенигер.

Ол коштой кыпка кирип барала, эжикти эмеш ачык артырып салала, колына бичик алып, кычыра берди. Ол удабай оору кижи бир канча катап тымырчылап кыймыктанганын угуп ийди. Ол бичикти туура салып койодо, тыңдай берди. Бир кезек өйгө тал-табыш јок, тым болды, оноң ойто ло оору кижиниң кыймыктанганы, онтобоско албаданып, тижин кезе тиштенип алган кижиниң тыныжы ошкош, уур ла түрген-түрген тынганы угулды. Мартини оору кижи јаткан кыпка кирип барды.

— Слерге не-не керек эмеш пе, Риварес?

Каруу угулбаста, ол орынның јанына базып келди. Овод чырайы куп-куу болуп калган јатты. Ол Мартини јаар көрүп ийеле, унчукпай, бажын јайкады.

— Слерге база опиум керек пе, Риварес? Оору-сыс тыңый берзе, бир эмешти ичип ийерге кем јок деп, Риккардо айткан.

— Јок, быйан болзын. База бир эмеш чыдажар аргам бар. Удабас керек коомойтый берерден айабас...

Мартини унчукпай, орынның кырына отурып алды. Бир частың туркунына ол оору кижини аjыктап отурды. Бу өй ого учы-куйузы јок узун немедий көрүнди. Ол өрө туруп, экинчи кыпка барып, оноң опиум экелди.

— Риварес, мынаң ары мынайда јадарга јарабас. Слер бойоор чыдажар аргалу болзогор, менинг мыны көрүп, чыдажар аргам јок. Эм ичер керек.

Бир де сөс айтпай, Овод опиумды ичип ийди. Оноң тескери бурылала, көзин јумуп, јада берди. Мартини ойто ло бойыныҥ јерине отурып алды. Оору кижиниҥ тыныжы ордына кирип, көндүге берди.

Овод өйинеҥ өткүре шыралаган, јобогон учун, ойгонбой, узак уйуктады. Часты ээчий час өдөт, ол дезе кыймыктанбады. Мартини бир канча катап оныҥ јанына келип, оны чочып, ајыктап турды. Оныҥ тирү јатканын јаҥыс ла оныҥ тыныжы керелейт. Оныҥ торт ло тостый куу чырајы Мартинини коркытты. Өйинеҥ өткүре көп опиум берип ийген болзом, не болор? Оводтыҥ шыркалу кенек колы јуурканныҥ үстүнде јадарда, Мартини оны ойгозорго, араај силке тартып ийди. Оныҥ чамчазыныҥ јеҥи шымала берерде, билегинеҥ ала төжине јетире шыркалардыҥ тереҥ сорбылары көрүне берди.

— Ончо шыркалары јазылгалак тужунда бу колды кижи көрөр аайы јок коркушту болгон болбой кайтсын! — деген, Риккардоныҥ үни угулды.

— А, арт учында келгенигер јакшы! Риккардо, көрзөгөр дө, ого мындый узак уйуктаарга јараар ба? Мен он час мынаҥ озо ого опиум бергем, оноҥ бери ол кыймык та этпеди.

Риккардо эҥчейип, оныҥ тыныжын тыҥдады.

— Алдырбас, тыныжы кемине кирип калган эмтир. Ол бош шыралап, чыдалы чыгып калган ине. Эртен тура оору-сыс ойто туткактыырдаҥ айабас. Түнде оныла кожо кем-кем отурар болбой?

— Галли отурар. Ол он часта келерим деп айттырган.

— Эмди кап-чыт ла он час... Ага, ол ойгонып келди! Тургуза ла изү мүн берзин деп, јакыгар... Араайаар, Риварес! Јуулажарга јарабас, мен епископ эмезим...

Овод кенетийин өҥдөйип, коркып калган көстөриле ичкери ширтеп көрди.

— Мен чыгатам ба? — деп, ол меҥдеп испанский тилле түрген сурады. — Бир минутка калык-јонды мен јокко соододыгар... Мен... А! Мен слерди таныбадым, Риккардо. — Ол мен түш јеримде бе,айса ойгу ба деп алаҥзып турган чылап, алаканыла јүзин сыймап, комнатаныҥ ичин ајыктап көрди. — Мартини! Мен слерди јүре берген деп бодогом! Мен, байла, уйуктаган турум...

— Уйукташ тыҥ болгон! Торт ло чӧрчӧктӧги уйуктап јаткан јаражай ошкош! Он часка кыймык та јок уйуктадыгар! Эмди дезе мӱн ичип алала, ойто ло уйуктагар.

— Он часка! Мартини, слер сӱре ле мында болдыгар эмеш пе?

— Ээ. Ойинеҥ ӧткӱре кӧп опиум берип ийген болорым деп, мен чочып отургам.

Овод ол јаар сӱмелӱ кӧрди.

— Слерге бӱгӱн ырыс болбоды ошкош. Мен ӧлӱп калган болзом, мынаҥ ары слердиҥ комитедигердиҥ јууны тал-табыш јок ӧдӱп турар эди! Је слер мениле не уружып туругар, Риккардо? Кудайдыҥ учун сурап турум, меге тийбегер, мыны бӱдӱрерге слерге кӱч пе? Докторлорды кӧрӧр кӱӱним јок.

— Јакшы, јаҥыс ла мыны ичип ийигер, мен слерди амырыгарга артырып саларым. Ондый да болзо, эки-ӱч кӱнниҥ бажында мен слерге база киреримм, ооругарды шиҥдеп кӧрӧрим. Мен бодозом, јеткер ӧдӧ берген. Эмди слер јыргалга келген ӧлӱмниҥ ӱлгеезине тӱҥей эмезигер.

— О, удабас мен кӱлӱктиҥ бойы болорым... Слерге быйан болзын. Бу кем? Галли бе? Бӱгӱн мениҥ кыбымда ончо кезерлер јуулган ошкош...

— Мен бӱгӱн тӱнде слердиҥ јаныгарга отурарга келдим.

— Эш кереги јок неме. Мени незин карулдайтан. Ончогор айылдарыгарга тарап-таркап јаныгар. Оору-сыстыҥ тутказы ойто до баштализа, слер тӱҥей ле болужып болбозыгар. Мынаҥ ары опиум ичпезим деп мойноп турум. Мыны бир катап ичсе, јакшы...

— Слердиҥ айтканаар чып-чын — деп, Риккардо айтты. — Је мыны јӱрӱмде кыйа баспай ӧткӱрип болбос неме ине.

Овод ол јаар кӧрӧлӧ, кӱлӱмзиренип ийди.

— Коркыбагар. Мен мыны эдерге санангам болзом, туку качан эдип салар эдим.

— Кандый да болзо, бис слерди јаҥыскандыра артырбазыбыс, — деп, Риккардо айтты. — Галли, экинчи комната јаар баралы, мен слерле куучындажарга турум. Амыр коныгар, Риварес! Мен эртен слерге кирип ийерим.

Риккардо јӱре берди. Мартини дезе коштойында кыпта Галлиле куучындажарга артып калды. Качан ол парадный эжиктеҥ чыгып барарда, каалганыҥ јанына карета абра калырадып једип келди. Каретадаҥ ӱй кижи

чыгып келеле, эки јандай агаштар ла јыраалар өзүп калган јолло тура јаар ууланып, меңдеп базып ийди. Бу Зитта эмтир. Ол, байла, кандый бир ойын-јыргалдаң бурылган ошкош. Мартини шляпазын көдүрип, эзендежеле, ого јол берип, јолдоң туура туруп ийди. Оноң агаштар туй өзүп калган чичкечек карањуй јолло база берди. Је бир минут өтпөди, каалга ойто ло калырт эдип, Мартининиң кийин јанында кемниң де түрген-түрген басканы угулды.

— Чүрче ле сакызаар! — деген Зиттаның үни угулды.

Мартини кайра көрөрдө, ол тура түжүп, чеденниң агажынаң тудунды, оноң чеденди кыйкап, ого удура араай басты. Оромның учында турган сок јаңыс фонарьдың өчөмик јарыгына ол ого удура базып клееткен үй кижи уйалып па, айса кемзинип пе турган чылап, бажын бөкөйтип алганын көрүп ийди.

— Оның оорузы кандый эмтир? — деп, ол өрө дө көрбөй, сурады.

— Эртен турадагызынаң чик јок јакшы. Ол бүгүн кере түжүне уйуктады, чырайы-бажы да оңдолып келди. Туткак оору-сыс токтогон ошкош.

— Ого сүрекей коомой болды ба?

— Сүрекей коомой болгон, оноң коомой болбой до јат ине.

— Андый болор деп бодогон эдим ле. Ол сүрекей коомойтый бергенде, мени бойының кыбына качан да божотпойтон.

— Мындый туткактар көп болуп турат па?

— Слерге мыны канайда јартаар?.. Бу улай ла болбой јат. Јайгыда, Швейцарияда, ол су-кадык, јакшы јүргөн, је кышкыда, качан бис Венада јадар тужубыста, коркушту неме болгон. Ол мени бойының кыбына чек божотпойтон. Ол оору туштa мени көрөр дө күүни келбейтен. Туткак башталарга ла турганын сезип ийзе, јүзүн-базын шылтактар таап, мени концертке эмезе ойын-јыргалга ийип ийеле, бойы кыбында јаңыскан бектенип алатан. Кезикте мен оның комнатазының эжигиниң јанына јажынып алала, кере түжүне отуратам. Ол мыны билген болзо, сүрекей ачынар эди. Ол бойының комнатазына мени божоткончо, эжиктиң јанында улып отурган ийтти божодор эмей.

Ол кандый да өөркөп калган саң башка үниле карыкчылду куучындап турды.

— Эмди ол тоң анайда коомойтыбас болор деп, иженип турум — деп, Мартини јалакай айтты. — Доктор Риккардо керекти бойыныг колына алган. Ол оны чек јазып та салардаг маат јок. Кандый да болзо, коркушту оору-сысты јеңилтер эп-сүмеге јединер арга бар. Слер оны тургуза ла алдыртпаганаар сүрекей ачу. Бис эрте келген болзобыс, оору кижи тоң өткүре шыралабас эди. Јакшы болзын!

Ол колын ого ичкери сунды, је Зитта јана чарчады.

— Риварестиң ойножыныг колынаг тудуп јакшылажар күүнигер јок, мен мыны билерим.

— Онызы бойоордо туру — деп, Мартини кемзинип, эп-јоксынып унчукты.

Зитта јерге меч этире тееп ийди...

— Мен слерди көрөр күүним јок! — деп, көстөри торт ло көрнөө чилеп күйүп, ол кыйгырып ийди. — Ончогорды көрөр күүним јок! Слер ого политика керегинде куучындажарга келип јадыгар, онызла кожо таң атканча отурып, ого эм берип јадыгар, а мен дезе, оны ого јүк эжиктиң јыртыгынаг да көрөр учурым јок!.. Слердиң ол неер? Оны менең ненин учун блаажып тураар! Мен слерлерди көрөр күүним јок!.. Көрөр күүним јок!

Ол өксөп ыйлап ийеле, сад јаар јүгүрип, каалганы калырт этире јаап ийди.

«Ба, кандый история! — деп, Мартини каранүй оромло базып клееделе, сананды. — Бу үй кижи оны чындап та тыг сүүп турган эмтир ине. Кандый саг башка неме эди!..»

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

Овод түрген јазылып келди. Бир неделе өткөн кийининде, Риккардо оныг квартиразына келерде, ол орында эмес, тактада турецкий халат кийип алган отурды. Мында ок Мартини ле Галли отурдылар. Оору кижи тышкары чыгар күүним келет деп айдарда, оног ары элбек јаланғла Фьезолага јетире соодоп барып келзегер кайдар деп, Риккардо каткырып сурады.

— Эмезе Грассинилердиң айылына айылдап барадаар ба? — деп, ол оору кижини аңдып айтты. — Мадам Грассини торт ло билинбей калар, эмди оны анчадала

слердиҥ тостый ак чырайыгар ла арып-чылап калган кеберигер кайкадар.

Овод колын јайды.

— Мен ол керегинде сананбадым, господалар. Ол мени кыйыннаҥ чыккан итальянец деп бодоор ло патриотизм керегинде куучындаар. Мен јер алдыныҥ түрмезинде отургам, анда мени керткендер, кескéндер, оноҥ ойто јамандыра јелимдеп салгандар деп айдарым. Керек кандый болгонын јартап айдып беригер деп, ол сураар. Слер оны мениҥ сöстöриме бүтпес деп сананып туругар ба, Риккардо? Ол мениҥ сöстöриме бүдер, маргыжып турум. Је маргыжалы ба? Маргаанды алдырып ийзем, слерге индийский кинжалымды берейин, маргаанды ойноп алзам, слер меге бойыгардыҥ кабинедигерден спиртеп салган солитер беретен туругар.

— Быйан болзын, мен кижи öлтүретен јепселди сүүбей јадым.

— Солитер база öлтүрип јат, јаҥыс ла ол јараш эмес.

— Кандый да болзо, мениҥ наjым, меге кылыш керек јок, меге солитер керек. Акыр, баратан öйим јетти... Мартини, оору кижиле кожо сен артып јадыҥ ба?

— Ээ. Jүк ле үч часка јетире. Бис Галлиле экү Сан-Миниато јаар атанып јадыбыс. Мен мында јок тужумда, мени синьора Болла солыыр.

— Синьора Болла! — деп, Овод чочып айтты. — Јок, Мартини, мен jöпсинбей јадым. Мениле, мениҥ ооруларымла, üй кижи уружарын јарадып болбозым. Ого üзеери мен оны канайып уткыйтам? Комнатаныҥ ичин кижи де көрöр аайы јок.

— Слер качаннаҥ бери байланар боло бердигер? — деп, Риккардо каткырып, сурады.—Синьора Болла оору улусты кичеерин јакшы билетен. Ол оору кижини кандый да медсестраданҥ чик јок артык кичееп јат. Бу ишти ол кичинектеҥ ала бүдүрип туратан. Оны слер чекчиркеер болор деп бодоп туругар ба? Слер господалар Грассинилер керегинде айдып турган болбойыгар?.. Анайдарда, Мартини, синьора Болла келер бе? Је ого кандый да јакылта керек јок... Акыр, баратан öй једе берди ошкош.

— Је, Риварес, бу эмди ичип ийигер, — деп, колында стакан тудунып алган Галли онын јанына базып келеле, айтты.

Оорузы эмештеҥ јазылып брааткан кижи кандый сү-

рекей кыjыраҥ болотон эди, Овод андый ок кыjыраҥ сöскö кирбей, мойножып турар болды.

— Оору-сыс öдö берерде, бу jескинчилӱ немелерле слер мени не азырап туругар?

— Оору-сыстыҥ тутказтары ойто тутпазын деп, эмдеп турубыс. Айса слер синьора Болла jедип келзе, оорусыстыҥ тутказы ойто тутсын ла ол слерле урушсын, слерге опиум берип, сандыразын деп тураар ба?

— К-кӱндӱлӱ государь! Тутказ ойто тудатан болзо, оны не де токтодып болбос. Бу тиштиҥ ооруzы эмес. Оны бор-ботко эмдерле jазып болбозыҥ. Олордоҥ кичинек те туза jок. Ойынчык насосло öртти öчӱрип болбозыҥ ине. Jе, канайдатан эдеер, онойткойоор, мен слерге чаптык этпезим. Бойыгардыҥ ижигерди бӱдӱригер.

Ол сол колыла стаканды ала койды. Оныҥ колыныҥ сорбылары Галлиге öткöн öйдöги куучынды эске алындырды.

— Акыр, бу мынайып слер кайда шыркалатканаар?— деп, ол сурады. — Байла, jууда болбой кайтсын.

— Мени jер алдыныҥ тӱрмезине отургускандар деп, мен jаҥы ла слерге куучындаган эмес бедим... оноҥ...

— Билерим. Jе мыныла слер синьора Грассинини соодоткор... Jок, чындап та, бу бразильский jуулар тужунда ба?

—Ээ, jууларда да шыркалаткам, аҥдап та jӱреле, шыркалаткам... Анда да, мында да меге jедишкен ле база.

— Аа, бу научный экспедиция тужунда ба? Бу слердиҥ jӱрӱмигердиҥ эҥ ле кайкамчылу öйлöри болгон болбой кайтсын?

— Ээ, андый. Jерлик ороондордо jӱзӱн-базын немелерге учурабай jӱрӱп болбозыҥ—деп, Овод айтты.—Бу учуралдардыҥ кöп сабазы чек jилбӱлӱ эмес деп, jартын айдарга керек.

— Мындый кöп шыркаларды слер кайда алганыгарды санаама да бадырып болбойдым... слер торт ло казыр аҥдарла согушкан болбойыгар. Мен слердиҥ сол колыгардагы сорбылар керегинде айдадым.

— А, бу колымды аҥдап jӱреле, шыркалаткам. Мен, билереер бе...

Эжикти кем де токулдадып ийди.

— Комнатаны jуунадып салдыҥ ба, Мартини? Андый болзо, ачыгар... Слер сӱрекей, сӱрекей кӱӱнзек кижи

эмтиреер, синьора... јаманымды таштагар, туруп болбой јадым.

— Јаткар, јаткар. Мен айылдап келген эмезим. Өнөтийин эрте келдим, Чезаре. Мен слерди меңдеп туру деп бодогом.

— Јок, менде эмди де јарым час өй бар. Слердиң плащыгарды ол комнатага апарып салайын ба? Каламаны база оноор апарып саларга јараар ба?

— Чебер тудугар, анда јымырткалар бар. Јаңы салган јымырткалар. Кэтти олорды эртен тура Монте-Оливетодоң экелген. Анда слерге амадап экелген роза деп чечектер база бар, Риварес. Мен билерим, слер чечектерди сүрекей сүүп јадыгар.

Джемма столдың јанына базып келеле, чечектердиң саптарын түңдей кезип ийеле, олорды суу уруп салган вазага тургузып салды.

— Слер, Риварес,—деп, Галли айтты,—пума деп аң керегинде куучындап баштаган эдигер.

— Ой, чындап та! Галли менең Түштүк Америкада јадын-јүрүм керегинде сурааарда, синьора, мен ого андагы јүрүм керегинде ле бу шыркалу, канча јерден сорбылу колым керегинде куучындап баштагам. Бу Перуда болгон. Бис пума деп казыр аңның кийининең истежип барганыс. Јолдо курлаага јетире түрген сууны кечерге келишкен. Суунын ол јанында пума деп аңга учуражала, оны адарымда, мылтыгым от алышпаган, байла, көрбөс јанынаң мылтыгыма суу кирип, тарызы чыктып калган ошкош. Пума табышты угуп ийеле, меге чурап келген. Бу колымда сорбылар оның артырып салган темдектери болор.

— Јилбүлү аңдаш деп айдарга болбос эмтир!

— Је бу тоң ло андый коркушту неме эмес ле. Кижи база не ле болуп турбай. Кезикте уур да болотон, је текшилей сананып көрөр болзо, бу сүрекей јилбүлү јүрүм болгон. Темдектезе, јыландарды истеп тудары...

Ол аргентинский јуу керегинде, бразильский экспедиция керегинде, јерлик улустарла тушташканы керегинде, казыр аңдар өлтүргени керегинде көөрөм, кей куучынын аңаар ла төгүп отурды. Галли, торт ло чөрчөк тыңдап отурган балачак чылап, оның куучынын јилбиркеп тыңдап, кандый бир солун немени учына јетире куучындагар деп, бойы куучынга кирижип, катап-катап сурап турды. Ол ончо неаполетанецтер ошкош јалакай, көө-

рöм jўректў, бойы солун, кайкамчылу немелер сўўр кижи болгон. Джемма каламада jаткан, иирип салган тўкти алып, куучынды тынгдап, сабарларыла эрчимдў иштеп, колдорынаң көзин албай отурды. Мартини кабагын тўўп, эячигип отурып болбой, ары-бери кыйбыңдап турды. Оводтың куучыны ого jарабай турды, нениң учун дезе оның куучынынаң оның мактанып чынааркап турганы билдирет. Овод jаан оору-сысты jеңип чыгар, кижи кайкаар чыдамкай кижи болгонын бир неделе мынаң озо ол көргön дö болзо, бу кижини мындый эрлў кылыгы учун каранга тооп то турган болзо, оны сўўбейтен. Овод нени эдип турганы, оны ол канайда эдип турганы ого чек jарабайтан.

— Jўрўм дезе jўрўм!—деп, Галли jаш бала чылап кўйўнип айтты.—Слер Бразилиядаң не барганыгар, мен кайкайдым. Ого көрö öскö орооондор кунукчылду болуп көрўнетен болбой кайтсын!

— Мениң jўрўмимниң эң ле ырысту öйлöри, байла, Перуда эмезе Эквадордо öткön болор—деп, Овод айтты.—Бу сўрекей jараш ороон. Jаңыс ла öйинең öткўре изў, анчадала Эквадордың талай jааргы jаказында сўрекей изў, канайдар база, кандый да болзо, изўге темигерге келижип jат. Jе бу ороон байлыгы ла jаражы jанынаң айдарга да болбос.

— Мени ар-бўткенниң jаражы эмес, jерлик ороонның jўрўми, jайым jўрўм jилбиркедип jат—деп, Галли унчукты. — Анда кижи бойын чындап ла мен кижи деп бодоп jат, бойыныг кижи адын бийик тудуп jат. Бистиң кунукчылду городтордо ол jўрўм бе...

— Ээ,—деп, Овод jöпсинди,—jе jаңыс ла...

Джемма ижин токтодып ийеле, ол jаар көрди. Ол кенетийин кызарып, эрмекти учына jетире айтпай, туктурылып калды.

— Оору-сыстың туткагы ойто башталарга туру эмеш пе?—деп, Галли чочып сурады.

— О, алдырбас, ого ajару этпегер... Слер барып jадаар ба, Мартини?

— Ээ. Баралы, Галли, оноң башка оройтып каларыс.

Джемма олорло кожо комнатадаң чыгала, удабай ойто кирип келди. Ол стаканда jымырткалу сўт экелди.

— Мыны ичип ийигер—деп, jалакай ла тоомjылу айдала, бойының jерине отурып, ойто ло иштене берди.

Овод унчукпай, оның jакылтазын бўдўрип салды.

Јарым частың туркунына олор унчугушпай отурдылар. Арт учында Овод унчукты:

— Синьора Болла!

Джемма ол јаар көрди. Овод өрө көрбөй, јуурканның кырын тырмап јатты.

— Јаңы ла мениң куучындаган куучыныма слер бүттигер бе, айса јок по, айдыгар?

— Мыны ончозын слер бойоор ло сананып таап алганаарга мен кичинек те алаңзыбай тургам—деп, Джемма токунаалу айтты.

— Слер јастырбайтыгар. Менің айткан куучыным ончозы көк төгүн.

— Јуу керегинде база төгүн бе?

— Ончозы төгүн неме. Мен ол јууда качан да турушпагам. Экспедиция керегинде... јартын айдайын, анда мениле не ле болгон, ол керегинде куучынымның көп јаңы чын болор. Је бу шыркалардың историязы чек башка... Слер мениң бир төгүнимди тудуп алдыгар, анайдарда мен ончозын меке-төгүн јогынаң куучындап берейин.

— Эш кереги јок төгүн немелер сананып табары тегин ле јерге ийде-күч чыгарары эмес пе?—деп, Джемма сурады.—Мен бодозом, бу неге де турбас неме.

— Је канайдар, нени эдер? «Сурак сураба, ол туштa сеге кем де төгүн неме айтпас»—деген английский кеп сөсти билеригер ине. Улусты төгүндеери меге кичинек те сүүнчи экелбей јат, је менең сен неден улам кенегенкемжиккең деп сурагылап турарда, олорго каруу эдип, мен нени-нени айдар учурым бар эмес пе. Эрик јокто төгүндеерге келижет. Бир ле төгүндеген болзо, јилбүлү, кайкамчылу эдип төгүндеер керек.

— Неменің чынын айтканча, Галлини эмезе база кемди-кемди кей куучынла соодотконы артык па?

— Неменің чынын... — деп, ол јуурканның чачагын үзе тартып алала, Джемма јаар узак ширтеп көрүп унчукты. — Слер мени бу господаларга немени чын айтсын деп күүнзеп туругар ба? Оны айтканча, мен тилимди кезип салайын! — Оноң үни кандый да коркынчак тыркырап, ол кенетийин түрген айтты. — Мыны чынынча мен кемге де куучындабагам, је слерге, угар күүнеер бар болзо, куучындап берейин.

Джемма түүп отурган немезин тизезине унчукпай салып койды. Бу кату кылык-јаңду, ачык-јарык эрмек айт-

пас кижи јанында отурган, јетире таныш эмес, чала ичине јарабай турган ӱй кижиге бойының ачу-сысту санаалары акту јӱрегинең јалтанбай айдарга бек сананып алган ошкош.

Узак унчукпай отурала, Джемма ол јаар көрди. Овод кушетканың јанында турган столго чаганактанып алган, шыркалу кенек колыла көзин туй тудуп алган отурды. Оның колының узун сабарларының тамырлары кырлайыжып, билегиниң јанында шырканың сорбызы тартылыжып турды. Джемма оның јанына базып келеле, оның адын адап, араай унчукты. Ол атпас эдип, өрө көрди.

— Мен у-ундып салдым — деп, ол, актанып турган чылап, айдары јок туктурылып эрмектенди. — Мен слерге ол керегинде куучындаарга санангам.

— Ол учуралдар керегинде бе, айса, айса... акыр, мыны не деп айдатан, билбей турум, — слерге мындый јаан шыркалар эткен јеткер керегинде бе? Је мыны ончозын эске алынарга слерге уур болзо...

— Нени? Мени токпоктогонын ба? Бу јеткерлӱ учурал эмес, бу јӱк ле капкыш болгон ине.

Джемма нени де онгдоп болбой, ол јаар көрди. Ол иле тыркырап турган колыла чачын тескери сыймап, Джемма јаар көрӱп, кӱлӱмзиренди.

— Слер не отурбай туругар? Отургушты бери јылдырып алыгар. Слерге оны јылдырып берер аргам јок, кандый ачу. Ол учуралды эске алынар болзом, доктор Риккардо анда болгон болзо кайдар деп сананадым. Мени эмдеери ого сӱрекей јилбӱлӱ ле солун болор эди. Ол, ончо ок хирургтар чылап, сынган сӧӧкти сӱӱп јат ине. Ол туштa мениң сынгадый ла деген сӧӧгимди ончозын сындырып салгандар. Јаңыс ла бажым бӱдӱн арткан болордоң башка.

— Слердиң јалтанбас эрлӱ јаң-кылыгар база сынбай арткан — деп, Джемма јалакай ӱниле айтты. — Је ол керегинде эске алынарга слерге уур болор бо?

Овод бажын јайкады.

— Јок. Јалтанбас ийде-кӱчим анда база сынган. Оны оноң јамандыра јелимдеп алгам. Је ол туштa оны торт ло шаjың айак чылап балбара базып салгандар. Бу өткӧн учуралда эң ле коркушту неме ол болгон... Акыр, мен капкыш керегинде куучындап баштаган ошкош эдим. Бу керек Лимада болгон... оноң бери он ӱч јыл ӧдӧ

берген болор. Мен слерге Перу сўрекей јараш ороон деп куучындагам. Је, мен ошкош, карманында сок јаңыс јес акча да јок кижиге, анда кижи кайкагадый, сўўнгедий не де јок. Мен озо баштап Аргентинада, оноң Чилиде болгом. Бу ороондордо торолоп өлөрдиң бери јанында тенип јўргем. Оноң Вальпарайзодоң Лимага келгем, анда уйлар тартып турган керепте удурумга ишмекчи болуп иштегем. Бу иштең мени чыгара сурўп ийгендер. Јаңы городто иш таппай салала, мен керептер туратан јерлерге баргам. Олор Каллаодо тургулап јат, слер мыны билер болбойыгар. Ончо портовый городтордо матростор јуртап турган кирлў, балкашту квартиралар бар болуп јат. Мында мен јўзўн-базын ойындар ойнойтон бир турада јалчы болуп иштеерге јалдангам. Мен бир уунда казан азаачы, ойын башкараачы, матросторды ла олордың ўйлерин кўндўлеечи кижи болгом. Јилбўлў ле иш эмес, је мен мындый да иш таап алганыма сўўнип тургам. Кандый да болзо, мен тойу-ток болгом, улустың чырайларын көргөм, улустың эрмегин уккам. Бу кандый улус болгон — онызы чек өскө куучын. Андый ишке киреле, оноң алган тузагар јок деп айдарга туругар эмеш пе. Је ол ишке кирердең озо, мен калтыраак оорула оорыгам, јемирилип брааткан чадырда узак өйгө сок јаңыскан јаткам. Оноң ло бери јаңыскан јадарынаң коркыыр болгом... Бир катап тўнде мени өйинең өткўре табыштанып, чалчып турган матросты турадаң чыгара сўр дешкендер. Бу кўн ол јаңы ла јоруктаң келген, ончо акчазын ойнодып ийген, бойы ачынып, кородоп турган. Мен јакаруны бўдўрер учурлу болгом, оноң башка олор мени чыгара сўрўп ийерлер, меге ойто ло тышкары торолоорго, чарчаарга келижер, је матрос менең эки катап чыйрак болгон. Мен ол туштa јўк ле јирме јашту болгом. Ооруның кийининде менде камалга јок болгон. Ого ўзеери матростың колында кылыш болгон. — Овод эрмегин токтодып ийеле, туйказынаң Джемма јаар көрдя. — Ол, байла, мени божодып салар деп сананган ошкош, је кажы ла туземный матрос чылап ок, ол бойының ижин учына јетире этпеген. Мени керте-быча согуп та салза, мен тирў артып калгам.

— А арткан улус нени эткен? Олор не киришпеген? Ончолоры сок јаңыс эзирик матростоң коркыгылады эмеш пе?

Овод ол јаар көрөлө, карсылдада каткыра берди.

— Арткандары! Туранын ээлери ле анда јуулган немелер бе? Бу улустар эмес, анардан да ары немелер болгон ине. Мен дезе олордын кулы, олордын јөөжөзи болгом. Олор эбире туруп алала, јилбиркеп көрүп тургандар. Ол јерде мындый немени соотко бодоп јадылар. Олорго бу соот, каткы болбой кайтсын, јаңыс ла соктыртып, өлтүртип јаткан кижиге соот-ойын эмес, кыйын, шыра туру.

Джемманын чырайы кугара берди.

— Онон ары не болды?

— Онон ары не болгонын мен билбезим, мындый токпоктын кийининде кижи тоолу күндердин туркунына билинбес эдреңи јадып јат. Је кийининде көрөр болзо, керек мындый болгон эмтир. Озо баштап бу «ойынды, јыргалды» көрүп турган улус мени өлүп калган деп бодогылаптыр. Је мен тирү болорымда, јуугында јаткан керептин врачына элчи ийгилептир. Ол келеле, оодылып-сайалып калган бойымды јамандыра јамап, јелимдеп салыптыр. Риккардо оныҥ бүдүрген ижин коомой деп јектеп туру, је ол күйүнип турган болордоҥ айабас. Је кандый да болгон болзо, мен билинип келеримде, мени бир карган туземка эмеген христианский килемкейи тудуп, мени бойынын айылына апарып алган. Бу саҥ башка угулып јат, чын ба? Ол толукта отурып алала, узун кара каҥзазын шыркырада соорып, пол јаар шыйт этире түкүрип, нени де кимиренип отуратаны санаама кирет. Ол күүнзек јакшы кижи болгон. Мениҥ айылымда сеге кем де чаптык этпес, өлөр күүниҥ бар болзо, амыр јадып өл деп мени токунадып туратан. Је мен дезе сүрекей өчөш кижи болгом, оныҥ учун өчөжөлө, тирү артып калгам. Бу сүрекей күч иш болгон — өлүмниҥ тырмактарынаҥ айрылып, кармактанып чыгар керек, эмди сананып јүрер болзом, ол тартыжу эш-немеге турбас тартыжу болуптыр. Карган эмеген кижи кайкаар чыдамкай болгон. Мен онын айылында төрт айдын туркунына јаткам ошкош эдим... Бу өйдиҥ туркунына мен төжөктөҥ өрө турбагам, торт ло јүүлгек немедий эдреңи јаткам, бажына аттырган айу чылап багырып, огурып туратам. Оору-сыс сүрекей тыҥ болгон. Мен кичү јүреримде эрке, јажыркак уулчак болгом.

— Онон ары не болды?

— Онон ары... Јүк ле арайдаҥ онгдолып келеле, карган эмегенниҥ айылынаҥ јүре бергөм. Мени ол туштa

јокту эмегенге килеп, ого чаптык этпеске јўре бергей деп, слер сананбагар. Мыны мен керекке де бодобойтом. Мен оныг кирлў, јокту чадырында чыдажып јадып болбогом. Слер мени јаңы ла јалтанбас эрлў кижи деп айтканыгар. Ол туштa слер мени көргөн болзогор! Қажы ла кўн бозом эңгир кирип браадарда, оору-сыстыг тутқагы ойто ло башталып туратан. Тал тўштиг кийининде мен кўннинг ажып браатканын ајыктап, јал јўрегим јарылгадый коркып, јаңыскан јадатам. О, слер мыны качан да билип болбозыгар! Мен эмди де кўннинг ажып браатканын токунаалу көрўп болбой јадым...

Ол бир канча минуттыг туркунына унчукпай отурды.

— Оног мен кандый бир иш таап аларга ороонло тенип-теежип баскам. Лимада артып болбогом. Анда мен торт ло јўўлер эдим. Мен Куского једип алгам, оног анда... Акыр, мыны тегин јерге не куучындаар, мында кичинек те солун неме јок ине.

Джемма бажын көдўрип, ол јаар терең шўўлтелў көстөриле көрди.

— Мынайда айтпагар, мен слерди сўрекей сурап турум — деп, ол унчукты.

— Оног ары незин куучындаар? — деп, Овод бир эмеш унчукпай отурала, сурады.

— Куучындаар кўўнигер бар болгожын... Јаңыс ла мыны ончозын эске алынарга слерге сўрекей шыралу болор деп, коркып турум.

— Мен унчукпай јўреримде, олор мени кыйнабай, шыралатпай турган болор деп, сананып туругар ба? Карын сўрекей кыйнап јат. Билеригер бе, мени ол туштa шыралаган шырамды эске алынганым кыйнап турган эмес, ол туштa бойымды тудунып болбой, бойыма бойым јакарып болбой, база бергеним кыйнап, кинчектеп јат.

— Айдар аргагар бар болзо, айтсагар да — деп, Джемма эрмектенди. — Јирме јашту тужугарда, слер мындый ыраак јерге канайып барганаар.

— Мында кижи кайкаар неме јок. Јеримде, айыл-јуртымда, меге јўрўмнинг элбек јолдоры ачылган, је мен ончозын таштап ийеле, кача бергем.

— Ненинг учун?

Ол кыјыраң каткызыла каткырып ийди.

— Ненинг учун? Ол туштa мен, байла, тенек, эш-неме билбес јыдымар уулчак болгон болбойым. Мен сўрекей бай биледе öскöм, мени öйинең öткўре јажыркадып тура-

тандар. Мен бастыра телекей огошкы ватадаҥ ла сахарлап салган миндальдаҥ турган болор деп бодогом. Је бир катап мениҥ алаҥзыжы јок бӱдӱп турган эҥ јакшы нәјым мени тӧгӱндеп турган деп билип алгам... Не болды? Слер не чочый бердигер?

— Алдырбас. Айдыгар, айдыгар.

— Мени кӧк тӧгӱн немеге бӱтсин дежип, сӱмелегилеп тургандарын мен сезип ийгем. Мында кижи ле кайкаар неме јок, је мен ол туштa јиит болгом, тӧгӱнчилер эрликтиҥ колына кирер деп бӱдӱп јӱретем. Шак мынаҥ улам, мен айылы-јуртымды таштап ийеле, Тӱштӱк Америка јаар јӱре бергем. Анда эмезе ӧлӧр, эмезе јӱрӱмди јаҥыдаҥ баштаар деп сананып алгам. Ол јӱрӱмди карманымда копейка да акча јок баштагам. Испанский тилдеҥ бир де сӧс билбейтем. Белен кийимге, белен курсакка ӱренип калган, эш-неме эдип билбес уул болгом. Мынайып јӱреле, јӱрӱмге јӱстиҥ јӱске туштажып, јӱӱлгек санааларымнаҥ айрылгам. Дюпрэниҥ экспедициязы келип турар туштa мен јӱрӱмниҥ сыраҥай ла тӱбинде болгом. Бу экспедиция мени онон чыгара тартып алган. Бу керек беш јыл ӧткӧн соҥында болгон.

— Беш јыл! Бу коркушту неме эмтир! Слерде нәјылар јок болгон бо?

— Нәјылар? — деп, ол Джемма јаар бурылып, кыјырантып айтты. — Менде качан да нәјылар болбогон...

Је тоолу секундтыҥ бажында ол мегдеп унчукты:

— Мениҥ айткан куучынымнаҥ керек ончозы шак ла андый болгон деп бодобогор. Јартын айдайын, ӧткӧн ӧйди мен ӧйинеҥ ӧткӱре коомой деп айдып турган болорым. Чынын айдар болзо, баштапкы эки јылда мен кем јок, јакшы јӱргем. Мен јалын-јиит, чыйрак, уур айалгалардаҥ чыга берер эпчил болгом. Је ол эзирик матрос меге кенектиҥ таҥмазын салып койды. Оныҥ кийининде мен иш таап болбогом. Билер кижиниҥ колындагы капкыш кандый коркушту неме болгонын јаҥыс ла кайкаары артып јат. Кенек кижини ишке кем алатан эди база.

— Слер нени эткенигер?

— Кӱчим ле јеткен иш эткем. Бир ӧйдӧ мен сахарный плантацияларда иштеп турган негрлердиҥ ортозында айбыга јӱрер кижи болуп иштегем. Је надсмотрщиктер мени сӱре ле плантациядаҥ сӱргӱлеп туратан. Аксак болгонымнаҥ улам тӱрген базып болбойтом, уур неме база кӧдӱрип болбойтом. Ого ӱзеери мениҥ шыр-

каларымның оору-сызының туткактары тудуп туратан. Бу коркушту шыралу, каргышту оору болгон... Иш таап алар болорым деп иженип, мен плантацияларды таштап ийеле, мөңгүн казып турган рудниктерге келгем... Је мынаң эш-неме болбоды: управляющийлер мени электегилеп, каткыргылап туратан, ишмекчилер дезе мени сүргүлеп, меге бой-бойлорын тукургылап туратан.

— Нениң учун?

— Кижиниң кылык-јаңы аңдый неме туру. Олорло удура согужарга мен јаңыс та болзо колду болгом, олорго бу јеткилинче шылтак болгон. Арт учында мен тербезендеп јүрерге шүүнип алдым. Не-не учураар болор бо деп санандым.

— Тербезендеерге? Аксак бутту?

Ол кенетийин Джемма јаар көрүп ийеле, нени де айдарга турала, айдып болбоды.

— Мен... мен јиир курсак јок торолоп јүргем — деп, ол арт учында ачу күлүмзиренип айтты.

Джемма туура көрүп, ээгин тайанып алган отурды.

Тоолу минуттарга унчукпай отурала, Овод ойто ло куучындап баштады. Оның үни там ла там араайлап браатты.

— Мен ал-чагым чыкканча тенигем, тенигем, арт учында бажым айланып, санаам алгастанып турар болгом, је мен түңгей ле нени де таппагам. Мен Эквадорго баргам, је анда јүрүм Лимадагы јүрүмнең чик јок коомой болгон. Кезикте айак-казан кандаар иш таап, борботко јакылталар бүдүрип туратам. Мен јакшынак ус эмейим. Кезикте мени чочконың кажаганын арчыдарга јалдагылап туратан, кезикте... Је мыны ончозын не тоолоор... Бир катап...

Оның чичкечек сабарлары кенетийин јудурук болуп ууштала берди. Джемма ол јаар чочып ла коркып көрди. Ол туура көрүп отурган учун, оның шыкшыдындагы тамырдың күкпеңдеп согуп турганын Джемма көрүп ийди. Джемма ичкери энчейип, оның колының карызын тутты.

— Мынаң ары куучындабагар: мыны эске алынарга сүрекей уур ине.

Овод оның колы јаар јалтамчылу көрөлө, бажын јайкады, оноң үни там ла тыңып, оноң ары куучындады:

— Бир катап мен тенип јүрген циркке туштагам. Бис экүниң көргөн цирк санаагарга кирет пе? Ол цирк база

ла мындый, јок, мынаҥ балыр, мынаҥ јаман болгон. Программага букаларла согужатаны кирип турган. Цирк јаан јолдыҥ јанында токтогон. Мен байканныҥ јанына базып келеле, курсак сурагам. Сүрекей изү күн болгон. Мен тородоҥ ло кижи чыдашпас изүдеҥ улам талып, байканныҥ эжигине меч барып түшкем. Мен ол туштa торт ло ичин корсетле кезе тартып алган кыс чылап, сүре ле талып туратам. Мени байканга кийдирелe, кабак аракы, курсак бергендер, эртенгизинде меге айткандар...

Ол токтой түшти.

— Улусты каткыртарга, улусты соододорго, апельсиннииҥ терелериле улуска шыбаладарга кандый бир кенек-кемжик эмезе јаман көрдүрер јакпак сынду, коркок белдү кижи олорго керек болгон. Ол күн энгирде коркок белдү кижини көргөнөөр санаагарга кирет пе? Мен андый кижи болуп, эки јылдыҥ туркунына ойногом. Јамандыра база нени-нени эдип турарга үренип алгам. Је мен тоҥ ло андый јескинчилү эмес болгом. Је мындый једикпести тургуза ла түзедип ийдилер: олор мениҥ аксак будымнаҥ ла шыркалу колымнаҥ аргалу ла болзо, көп туза аларга кичеенгендер, бу олорго ас көрүнерде, олор меге чөкпөк бел эдип бергендер. Улуска сүрекей ле көп неме керек јок болгон. Олордыҥ колына кыйнаарга, олор базынарга кандый бир тынду неме берип салганда, олор билинер-билинбес сүүнгилеп туратан. Ого үзеери олорго улус каткыртатан кижиниҥ кийими јарайтан. Эҥ ле јаан буудак болуп турган неме мениҥ ооруум болгон. Мен көп учуралдарда оорып, сценага чыгып болбой туратам. Кезикте цирктиҥ ээзи казырланып, оору да болзоҥ, тургуза ла сценага чык деп, некеп туратан, мындый учуралдарда, мен бодозом, ойын көрөргө келген улус сүрекей сүүнетен ошкош. Бир катап коркушту тыҥ оорыганым санаама кирет. Мен аренага чыгып барала, көргүзү ойын көндүгип ле турарда, талып јыгыла бергем. Качан оҥдонып келзем, мени эбире улус чуркуражып, каткырыжып, мени болгон-туткан ла немелерле мергедегилеп, соккылап турдылар...

— Болор! Мыны ончозын угар күчим јок... Болор, кудайдыҥ учун болор!

— Көрмөс алзын, мен кандый тенек неме турум — деп, Овод араай шымыранды.

Джемма көзнөктиҥ јанына базып барала, тоолу ми-

нуттардың туркунына кайра көрбөй, унчукпай турды. Качан ол кайра бурылып көрөрдө, Овод ойто ло байагы чылап, столго чаганактанып, көзин алаканыла бектеп алган отурды. Джемманың мында отурганын ол ундып салган ошкош. Джемма оның јанына отурып алды. Узак унчукпай отурала, ол араай айтты:

— Мен слерден мындый немени сурап угарга турум.

— Кандый немени? — деп, Овод кыймык та этпей айтты.

— Слер не бычактанып өлбөгөнөөр?

Овод ол јаар кайкап көрди.

— Слерди мындый сурак сураар болор деп сананбадым. А менинг керегим?

— Слердиң керегигер?... Ээ, онгдоп јадым! Слер јаңы ла меге бойыгардың јалтанчагаар керегинде куучындадыгар. Је бу уур, коркушту јўрўмди ёдўп, бойыгардың керегеерди таштабаган болзогор — слер менинг туштап јўрген ле билетен улузымның ортозында эң ле эрлў, јана баспас кўўндў кижи болуптырыгар.

Ол ойто ло көзин алаканыла бектеп ийеле, Джемманың колын тың тудуп, оның колын бойының колынаң божотпой отурды. Олор узак куучындашпай отурдылар.

Кенетийин садтаң ару, коо јараш кожоң угулды. Бу сўўнчилў французский кожоң болуптыр:

Эй Пьеро! Бијеле, Пьеро!
Сен база бијеле, Жанно!

Кожоңның баштапкы ла сөстөрин угуп ийеле, Овод онтоп, креслоның сыртына јыгыла берди. Джемма оның колынаң ала койып, оны токунадарга кичеенип, оның арык колын тың тудуп ийди.

Качан кожоң токтой берерде, садтаң каткылар ла колчабыжулар угулды. Овод Джемма јаар јаан шыркалу кижиниң јайнулу көрўжиле көрди.

— Бу Зитта — деп, ол араай айтты, — офицер најыларыла кожо келген эмтир. Баштапкы күн энгирде, Риккардо келерден озо, ол менинг кыбыма кирерге ченешкен. Ол меге јўк ле јууктаган болзо, мен ал санаам чыгып, јўўле берер эдим.

— Је ол бойы билбес ине, — деп, Джемма јымжак айтты, — слерге канча кирези шыра экелип турганын сеспей ле јат.

— Ол креолканың бойы — деп, Овод силкинип, айт-

ты. — Качан бис тербезен уулчакты таап алала, шакпырап турарыбыста, оның чырайы санаагарга кирет пе? Ончо креолкалар шак ла андый бүдүмдү болуп јат.

Садтаң ойто ло јиркиреген каткы угулды. Джемма өрө туруп, көзнөкти ачып ийди. Зитта јолдың тал ортозында турды. Ол алтындап, кеелеп көктөп салган шарф тартынып алган, колында чаңкыр чечектерди бийик көдүрип алган турды. Бу чечектерди блаап аларга үч јиит кавалерист маргыжып турган эмтир.

— Мадам Ренни — деп, Джемма айтты.

Зиттаның чырайы бүркеле берди.

— Слерге не керек, сударыня? — деп, ол бурылып, бүдүмчи јок көрүп, сурады.

— Слердиң наjыларыгар эмеш араай куучындашса кайдар? Синьор Риварес оору.

Цыганка чечектерди jер јаар чачып ийди.

— Барыгар, господалар. Слер меним күүнime тийе бердигер.

Зитта садтаң чыгып, jолло база берди. Джемма көзнөкти jаап ийди.

— Олор jүре бердилер — деп, ол Оводко айтты.

— Быйан болзын. Слерге аар-ачамыгым jетти ошкош.

— Кандый аар-ачамык бу...

Оның неге де тидинип болбой турганын Овод тургуза ла оның үнинең сезип ийеле, айтты:

— Слер бойыгардың эрмегеерди учына jетире айтпадыгар, синьора Болла. Кандый да «jе» слердиң санаагарда артып калды.

— Улустың санаазын билерге сананган кижи олордың санаазын билип алала, ачынарга jарабас. Менің кирижер учурым jок, jе мен онгдоп болбой турум...

— Мадам Реннини көрөр күүним jок болгонын ба?

— Jок, менің онгдоп болбой турган немем мындый болор. Слер оны көрөр күүнигер jок болзо, слер онон jескинип турган болзогор, ненің учун оныла кожо jүрүп jадыгар. Мен бодозом, бу ого, үй кижиге, уйатту да, коронду да неме болорго керек...

— Үй кижиге? — ол jаркырада каткырып ийди. — Слер оны үй кижи деп адап тураар ба?

— Бу кандый эби jок jаман эрмек — деп, Джемма айтты. — Кемниң де алдына болзо, слер ол керегинде мынайда айдар учурыгар jок, анчадала өскө үй кижиге оны jамандап, шоодып айдар учурыгар jок.

Овод көзнөк өткүре ажып брааткан күнди көрүп жатты. Ол ажып брааткан күнди көрбөзин деп, Джемма көзнөктиң каалгаларын жаап, көжөгөлөрди түжүре тартып ийди, оноң көзнөктиң жанында отургушка отурып алала, ойто ло иштене берди.

— Лампаны слерге күйдүрип берейин бе? — деп, ол бир эмеш унчукпай отурала, сурады.

Овод бажын жайкады.

Бүрүнкүй койылып, оноң ары түүр арга жок болоберерде, Джемма түүп отурган немелерин түре тудала, каламага салып койды. Бир кезек өйгө ол эки колын эки тизезине салып алала, кыймык жок жаткан оору кижи жаар унчукпай көрүп отурды. Энгирдиң бозомтык жарыгы Оводтың казыр, чынааркак, кедер чырайын эмеш жымжада жарыдып, оның оозының жанында уур жүрүмниң артырган ачуурканганду чийүлерин анылап, илелеп турды.

Жүзүн-базын саң башка шүүлтелердиң ортозында оның адазы Артурга кереес эдип таш крест тургусканы ла бу крестте мындый сөстөр бичилгени Джемманың саанаазына кирди:

«Ончо толкулар ла жоткондор мениң үстүмле өткөн».

Бир частың туркунына олордың бирүзи де кыңыс эдип эрмек айтпады. Арт учында Джемма өрө туруп, комнатадаң араай чыга берди. Оноң ойто комнатага күйдүрип салган лампалу кирип жадала, оору кижи уйуктап калган болор бо деп сананып, Джемма эжиктиң жанында тура түшти. Је јүк ле лампаның жарыгы Оводтың көзине тийип ийерде, ол көзин ачып ийди.

— Мен кофе кайнадала, экелдим — деп, Джемма айтты.

— Оны кайдаар-кайдаар тургузып салала, мениң жаныма келип отурзагар.

Ол Джемманың эки колын кабыра тутты.

— Мен слердиң айткан сөстөригерди сананып көрдим — деп, ол айтты. — Мениң јүрүмимде эби жок жастыра неме болуп калганы керегинде айтканыгар чыпчын. Је кижи јүрүминде санаа-күүни јеткедий үй кижиге туштабай туратан учуралдар база бар ине, мен дезе көп шыра көргөм. Мен коркып жадым...

— Коркып жадаар ба?

— Карангуйдаң. Кезикте мен түнде жаңыскан артарынаң жалтанып жадым. Мениң жанымда кандый бир тын-

ду-канду неме јатсын деп сананадым. Ай ла карангуй... Јок, јок, андый эмес. Бу карангуй неме беди. Је керек ич јанында карангуйда ине: анда ый да јок, комудал да јок, јаңыс ла ыҥ-шыҥ артып калган...

Оныҥ көзи јаандай берди. Ол ойто куучындап баштабаганча, Джемма тыныш та тынбай, унчукпай отурды.

— Бу ончозы слерге чөрчөк ошкош көрүнип јат, чын ба? Слер мени оҥдоп болбой јадаар ба? Мынызы слерге ле торт болгой. Је јаңыскан јадарга ченешкен болзом, санаа-укаамды јылыйтып, јүүле берер эдим деп, бодоп турум. Слер мени өйинеҥ өткүре јаман көрбөгөр, мен тоҥ ло јаман кижи эмезим.

— Мен слерди јаман көрбөй јадым — деп, Джемма айтты. — Мен, слер чилеп, көп шыра көрбөгөм. Је уур санааларга, јаан карыкчылга мен база бастыргам. Јаңыс ла коркуштаҥ улам јастыра ла јаман керек эдип ийзеҥ, барып түбинде коркушту карыгып ла санааркап јүрериҥ. Је слердиҥ турумкайыгар сүрекей эмтир. Мен слер чилеп шыра көргөн болзом, чыдажып јүрүп болбой, салымымды каргап, өлүп калар эдим.

Ол Джемманыҥ колын божотпой, бойыныҥ колында бек тудуп алган отурды.

— Айтсагар да — деп, ол араай унчукты, — слер бойыгардыҥ јүрүмигерде качан бир казыр јаман керек эттигер бе?

Джемма унчукпады, је бажын там ла јабызадып ийди. Оныҥ көзиниҥ изү јаштары Оводтыҥ колына тамды.

— Айдыгар — деп, Овод оныҥ колын кезе тудуп, өкпөөрип шымыранды. — Айдыгар! Мен бойым керегинде слерге ончозын куучындап бердим ине.

— Ээ... оноҥ бери удай берди, је мен коркушту керек эткем. Ак јарыктыҥ үстүнде эҥ ле тыҥ сүүген кижиме коркушту јаан јаманым јетиргем.

Оводтыҥ колы тыркырап та турза, је ол Джемманыҥ колын бойыныҥ колынаҥ божотпой отурды.

— Ол бистиҥ нөкөрибис болгон — деп, Джемма оноҥ ары айтты, — мен дезе, полицейский јамылулардыҥ кобына, оны јабарлап коптоп айткан сөстөрине бүткем. Мен оны садынчак таҥма деп бодойло, јаагына тажыгам... Ол дезе ол ло күн сууга түжүп өлүп калган. Эки күн өткөн соҥында ол кичинек те бурулу эмес болгонын мен билип алгам... Мыны эске алынып, шыралап јүрген

jўрўм, слердиң де jўрўмигердең jеңил эмес... Бу керекти тўзедип ийетен арга бар болгон болзо, андый арга мениң колымды кескенинде де болзо, мен колымды карамдабас эдим.

Оводтың көстөринде jеткерлў чедиргендер jалбырт эдип калды. Оның көзинде мындый чедирген барын Джемма качан да көрбөгөн.

Овод кенетийин энчейип, оның колын окшоп ийди.

Джемма коркыганына колын ушта тартып алды.

— Токтогор! — деп, ол jайнап айтты. — Мындый немени качан да этпей jўрўгер. Меге уур.

— Слердиң өлтўрген кижиге уур эмес болгон бо?

— Мениң өлтўрген кижиге... Ах, Чезаре jедип келди! Меге... меге бараргa керек...

Качан Мартини комнатага кирип келерде, Овод jаңыскан jатты. Оның jанында кофелў айак турды.

ТОГУЗЫНЧЫ БАЖАЛЫҚ

Бир канча күндер өткөн соңында Овод общественный библиотеканың бичиктер кычырар залына кирип барала, кардинал Монтанеллиниң алкыштарының jуунтызынаң турган бичиктерди беригер деп сурады. Ол азыйдагызынаң тың аксап турды. Чырайы торт ло тостый ак эмтир. Бу ок залда Оводтоң ыраак jок отурган Риккардо бажын өрө көдўрип, ол jаар көрди. Риккардо Оводты сўрекей сўўп jўретен, jе Оводтың кылыгынаң ого jарабай турган сок ло jаңыс неме — Овод бойының общественный өштўлерин өйинең өткўре казырланып истеп туратаны болгон.

— Слер ырызы jок кардиналга база ла jаңы табару белетеп тургар ба? — деп, Риккардо чөкөп сурады.

— К-күндўлў наjы, слер нениң учун улусты к-ко-ммой амадулу болор деп бодойдыгар? Крестў кижи мынайда сананар ба? Мен j-jаңы газетке бистиң өйдөги теология керегинде статья белетеп турум.

— Кандый jаңы газетке? — деп, Риккардо кабагын jемире көрўп сурады.

Печать керегинде jаңы закон чыкса ла, оппозиция

јаңгы радикальный газет чыгарганыла городты чочыдарга турганы — јӱк ле јарымдай јажыт болгон, је андый да болзо, ол эм тура јажыт болгон.

— Ол, байла, «Төгӱнчи» деп адалар, эмезе «Церквениң календары» деп адалар.

— Араайыгар, Риварес. Бис улуска чаптык эдип јадыбыс.

— Је, бойыгардыңг медицинагарла ары кедери уружыгар, меге теологияны шиңдеерге чаптык этпегер. Сынып калган сӧӧктӧр тӱзедип турарыгарда, мен слерге чаптык этпей јадым. А сыныk-бычыкты мен слерденг артык билерим.

Овод алкыштарды кычырып, амыр ла тым отура берди. Библиотекарьлардыңг бирӱзи оныңг јанына базып келди.

— Синьор Риварес, јастырып турум эмежим бе, је слер Амазонканыңг айрыларын шиңдеген Дюпрэниңг экспедициязының члени болгон ошкош эдигер? Слер ол јорук керегинде биске тоолу немелер айдып бередигер бе? Бир келин бистеңг экспедицияның отчетторын сураган, олорды дезе кыптап јазап јадылар!

— Ого кандый јетирӱлер керек болотон?

— Ого јӱк ле экспедицияның атанган јылы ла ол Эквадорды өткӧн јыл керек.

— Экспедиция Парижтеңг 1837 јылда кӱскиде чыккан, келер јылдың јазында Квитоны өткӧн. Бис Бразилияда ӱч јыл өткӱргенис, оноңг Риого тӱжӱп келгенис, 1841 јылда Парижке ойто кайра јанганыс. Бу келинге өскӧ не де керек јок по?

— Јок. Быйан болзын. Оның керексигени ле бу болор. Мен јылдарды бичип алдым. Бэппо, бу чаазынды синьора Боллага апарып беригер. База катап быйан болзын, синьор Риварес. Чаптык этти деп, тарынбагар.

Овод отургуштың сыртына кедейе јадып, кайкап, кабагын өрӧ кӧдӱрди. Бу јылдар ого не керектӱ боло берди? Экспедиция Эквадор ажыра өткӧн јылды ол кайдарга туру?..

Джемма справканы алып алала, јана берди. Апрель 1838 јыл, а Артур 1833 јылда май айда ӧлгӧн. Беш јыл...

Беш јыл... Ол «аргалу бай биледе өскӧм» деп айткан, «бӱдӱп јӱрген кижим мени төгӱндеген», оноң бу төгӱн ачылган деп айткан...

Ол базыдын токтодып, бажын кабыра тутты. О, јок,

мен торт ло jўўлип турган болбойым!.. Jок, андый болор аргазы jок... А ол тушта бис оны бастыра гаваньнаң бедреген эмейис!

— Беш jыл... Ого jирме де jаш кирбеген, качан оны матрос... Анайдарда, айылынаң качып барарда, ол он тогус jашту болгон. «Бўдўн jарым jыл өткөн» — деп, ол айткан ине. Оныҥ чаҥкыр көзи, оныҥ амыр билбес, сўре ле кыймыктанып jўрер сабарлары Артурдыйна кандый тўҥей. Ол нениҥ учун Монтанеллини көрбөй jат? Беш jыл... беш jыл...

Оныҥ чөҥө бергенин билген болзом, оныҥ сөөгин көргөн болзом кайдат! О, ол тушта бу эски шырка арт учында jазылар эди, эске алынган карыкчылду санаа эмдиге jетире кыйнабас эди. Он беш, jирме jыл өткөн соҥында ол темигип, өткөн jўрўмине өйиневҥ өткўре карыкпас эди.

Оныҥ jалын-jиит jаш jўрўмин бу керек корондоп салган. Кўннеҥ кўнге, jылдаҥ jылга jастыра эткен керегин сананып шыралаган. Өткөн өйдиҥ коркушту элгеези оны истеп, оныҥ көзиниҥ алдында элбеҥдеп, оныҥ санаазынаҥ чыкпай турган. Кўннеҥ кўнге, jылдаҥ jылга ого суула агып браткан өлўп калган кижи көрўнген. Оныҥ jўрегинде чылаазыны jок кыйгылар көдўрилип туратан: «Артур өлгөн! Оны мен өлтўргем!» Кезикте ого мындый уур jўкти алып jўрерге сўрекей кўч, мынаҥ ары оны көдўрип апарар арга jок деп көрўнетен.

Je ол уур jўкти ойто jўктенерге, эмди ол jўрўминиҥ тал ортозын да берер эди. Оны өлтўрип салгам деген санаа, оныҥ карыкчылду jўрўминиҥ ўзўги jок шыразы, кыйыны болгон. Бу уур шыраны ол jўрегинде сўрекей узак алып jўрген, оныҥ учун ол эмди оныҥ уурына jаба бастырып, качан да jыгылбас. Je оны ол суу jаар ийде салбай, а... Ол отургушка отурып алала, эки колыла jўзин бектеп ийди. Оныҥ бастыра jўрўмин бу өлўмниҥ каранҥуй ээлгези бектеп салган! Мыны сананарга кандый кўч. О, ол оны jаҥыс ла өлўмге ийде салган болзо кайдат, je оноҥ до коркушту керекке ийде салган болордоҥ айабас!..

Оныҥ өткөн коркушту jўрўмин өткўре ол санаазында араай алтамдарла jана болбой өдўп чыкты. Оныҥ jўрўмин, ол jўрген чилеп, оныҥ шыразын ол шыралаган чылап, санаазында ончозын jарт билип, көрўп турды: кижиниҥ чыдал-кўчи jогын, электедип базындырганын,

өлүмнең ары кыйын көргөнин, сок јаңыскан артып калганын, тынын үзүги јоктоң эгеп, үзерге једип брааткан ооруның шыразын — мыны ончозын не деп айдар? Онула кожо ол кирлү, јескинчилү чадырда јаткан чылап, Джеммага бу јүрүм јап-јарт көрүнип турды. Бойы онула мөңүн казатан рудниктерде, кофе өскүретен кыраларда, јескинчилү циркте кожо шыралагандый билдирет...

Тенибер цирк... Јок, ол мыны ончозын ундыыр учурлу. Мыны ончозын сананып отурза, арт учында сагышты да јылыйтып салардаң маат јок.

Ол бичик бичиир столдың јаан эмес кайырчагын чыгара тартып келди. Мында оның акту бойына сүрекей јуук немелери јаткан. Олорды јоголтып саларга оның күчи јетпеген. Ол эш кереги јок чүмдү немелер јуурын сүүбейтен, је андый да болзо, ол бир кезек немелерди чеберлеп јүретен. Бу оның сок-јаңыс бош јаны болгон. Оны учына јетире көмө базарга, ол бой-бойыла тартыжып јүретен.

Ол кайырчактаң јүзүн-базын немелерди чыгарып турды: бу Джиованнининг баштапкы письмозы, бу өлүп јадарда колында тудунып јаткан чечектер, бу оның јада калган балазының чачы, бу оның адазының сөөгининг үстүнде јаткан јалбырак. Кайырчактың түбинде Артурдың он јаштуда јураткан кичинегеш портреди јатты. Бу оның артып калган јаңыс портреди болгон.

Ол портретти тудунганча отургушка отурала, уулчактың јараш кеберин узак ајыктай берди. Арт учында Артурдың кебери оның алдына јап-јарт, торт ло тирү немедий тура берди. Эмди оның чырайын ол сүрекей чокум көрүп турды! Јука эриндери, ару, јалакай, јаан чаңкыр көстөри — ол кече ле јаңы өлгөн чилеп, Джемманың санаазында јажын чакка артып калган. Оның көзининг јажы мөлтүрежип агып, јаштар портретти бектеп ийди.

О, мындый шүүлте оның санаазына канайып кирди! Бу кирлү, јескинчилү јүрүмнең туку качан ырап калган кижини тирү деп сананары јаман белге эмес пе? Ол тирү артып, јараш галстуктарлу, коронду тилдү, серемјилү јүрүмдү Овод болуп калганча, өлүп калган болзо, муң катап артык болор! Јок, јок! Бу јүк ле јескинчилү ле јүүлгексү санаа. Бойымды эш кереги јок санааркаштарла јүүлгип браадым. Артур өлүп калган!

— Керерге кем јок по? — деп эжиктең јымжак үн угулды.

Джемма коркушту тың чочыганына портретти колынаң ычкынып ийди. Овод комнатаны кечире аксаңдап базып келеле, портретти јерденг көдүрип, Джеммага берди.

— Слер мени кандый тың коркыттыгар! — деп, Джемма айтты.

— Б-буруумды таштагар. Мен слерге чаптык эдип ийдим бе?

— Јок, мен эски-каскы немелеримди көрүп јаткам.

Бир минут кирези ол алаңзып турды, оноң портретти Оводко туда берди.

— Бу јурук керегинде слер нени айдарыгар?

Овод јурукты ајыктап турарда, оның чырайы кубулар ба, јок по деп, ол тыныш та тынбай, оның јүрүми Оводтың чырайы кубулганынаң камааңду чылап, кезе ајыктап, ширтеп турды. Је оның чырайынаң Джемма нени де кычырып болбоды. Оның чырайынаң көрүнип турган сок јаңыс неме — ол портретти тегине ле сонуркап көрүп турганы болды.

— Слер меге сүрекей күч задача бердигер — деп, Овод айтты. — Портрет өчөмиксиреп калган, ого үзеери балдардың чырайын таныырга сүрекей күч. Је мен бодозом, бу уулчак чыдап келзе, ырызы јок кижи болор. Ол эр кемине јетпей јүрүп, ол јерге атана берзе, оның бойына торт болор.

— Нениң учун?

— Оның алдындагы эрдиниң чийүзин ајыктап көрзөгөр. Мындый бүдүмдү улус шырадаң өскө нени де көрбөй јат. Бу телекейде андый улуска онду јүрүм јок. Ак јарыктың үстүнде јаңыс ла бойын кичееген улус јакшы јүрүп јат.

— Портрет слерге таныш улустың ортозында кемге-кемге түңей көрүнет пе?

Овод портретти узак ширтеп көрди.

— Ээ. Кандый саң башка неме!.. Ээ, сүрекей түңей эмтир.

— Кемге?

— К-к-кардинал Монтанеллиге. Ак-чек јүрүмдү кардиналда јеен бар болор бо? Бу кем, билерге јараар ба?

— Бу мениң најымның кичү тужундагы портреди. Ол керегинде мен слерге куучындагам.

— Слердиң өлтүрген кижиниң бе?

Джемма чочып, селт этти. Бу сөстөрди Овод кандый јеңил ле карам-кайрал јок айтты!

— Ээ, ол кижиниң... Ол чындап ла өлгөн болзо.

— Өлгөн болзо?

Джемма оның чырайынаң көзин албай, ајыктап турды.

— Кезикте мен аланзып јадым. Сөөгин таппаганыс ине. Ол слер чилеп ок, айылынаң качып, Түштүк Америка јаар сала берген болордоң айабас.

— Ол анаар барбаган деп, иженер керек. Бир өйдө мен көп ј-јуулашкам, алтыгы ороон јаар ас эмес улус аткаргам, је оны Түштүк Америка јаар аткарган болзом, амыр уйуктап болбос эдим, слерди мен бүдүмчилеп турум.

Өкпөөрип турганын јаба базарга албаданып, Джемма колын кезе ууштанып ийди.

— Анайдарда — деп, Джемма эрмекке кириштн, — ол сууга чөңүп өлбөгөн болзо... ол слер чилеп тирү артып калган болзо, слер чилеп шыралаган болзо, јерине ойто качан да јанып келбес, өткөн өйди ундыбас деп слер сананып туругар ба? Ол качан да ундыбас деп бодоп туругар ба? Мене сүрекей күч болгон, ундыбагар! Көригер!

Джемма маңдайына түжүп келген быјыраш чачтарды тескери эдип ийерде, оның толгомолду чачтарының ортозынаң јалбак ак чийү көрүнип келди.

Олор унчугушпай узак турдылар.

— Мен бодозом — деп, Овод араай айтты, — өлгөн кижи өлгөн лө бойы артса, торт. Ундыырга јеңил эмес. Мен слердиң өлгөн нәјыгар болгон болзом, өлгөн лө б-бойым а-артып калар эдим.

Джемма портретти ойто кайырчакка салала, кайырчакты бектеп салды.

— Мен слерге бир јаан эмес керекти кожо шүүжип көрөргө келдим, аргалу болзо, таң алдынаң куучындажалы. Өскө улус бого киришпезин. Менин бажымда бир план бар.

Джемма столго отургушты коштой тургузып ийеле, отурып алды.

— Печать аайынча чыгарып јаткан јаңы закон керегинде нени сананып туругар?

— Ол керегинде мен нени сананып турум ба? Мен

бодозом, оноң тузалу ла неме болбос, је чек өтпөк јок болгончо, јарым да өтпөк болзо, јакшы деп айдар керек.

— Мында алаңзу јок. Анайдарда, слер либералдардың чыгарарга белетеп турган јаңы газеттеринің бирӱзинде иштеерге кӱӱнзеп туругар ба?

— Ээ, мен бу иште иштеер деп санангам. Јаңы газет чыгарар туштa практический иш сӱрекей көп болуп јат. Темдектезе, типографияны, редакцияны тӧзӧӧри, газеттерди таркадары...

— Слер бойыгардың ийде-кӱчигерди бу эш кереги јок ишке узак өйдің туркунына ӱрееригер бе?

— Нениң учун ӱрееригер бе?

— Оноң башка мыны не деп айдар? Слерле кожо иштеп турган эр улустаң слер чик јок санаалу инегер, слер мыны јакшы билереер, слер ончо ишти бойыгардың колыгарда тудуп јадыгар, андый да болзо, олјодо јӱрген кижи чилеп, ончо улуска багып, эң уур иштерди бӱдӱрип јадыгар. Санаа-шӱӱлте јанынаң Грассини ле Галли, слерге көрӧ, торт ло јаш балдар, а слер дезе олордың корректураларын тӱзедип јадыгар. Торт ло јаңжыгып калган керектер ошкош.

— Баштапкызында, мен бастыра өйимди јаңыс ла корректуралар кычырарына божотпой јадым, а экинчизинде дезе, слер менің билеримди өйинең өткӱре көпчидип турган ошкожыгар.

— Слерди мен терең шӱӱлтелӱ, билер, санаалу кижи деп, бодоп турум. Мынызы сӱрекей јаан учурлу неме. Комитеттиң чылаазынду јуундары болуп турган туштa, слерге улустың шӱӱлтелериниң уйан јаны иле көрӱне беретен.

— Мен иштеп турган ижиме комудабай јадым. Мениң бӱдӱрип турган ижим јаан эмес, је кажы ла кижи кӱчи јеткенче иштеп јат ине.

— Синьора Болла, бой-бойыбыска јылу сӧстӧр айдыжып, неме билбес улус болуп араланып, ойнобойлы, бис тӧс сурактаң ырай бердибис. Санаа-шӱӱлтези јанынаң слерденг чик јок јабыс турган улус эткедий ишти эдип турганыгарды, тегин јерге ийде-кӱчигерди чыгарып турганыгарды слер билип туругар ба, айса јок по, јартын айдыгар?

— Је, каруу берзин деп јана баспай некеп турган болзогор, слердиң айтканыгардың бир кезеги чын деп, јартын айдайын.

— Андый болзо, слер ненинг учун мыны эдип jадыгар?

— Ненинг учун дезе, мынаң артык неме эдер чыдалым jок.

— Чыдалаар jок? Неденг улам?

Джемма Овод jаар өөркөп көрди.

— Каруу беригер деп, мындый турумкай некеерге jараар ба...

— Андый да болзо, меге jартын айдыгар, неденг улам?

— Je канайдар. Слерге айдатан учурлу болзом, айдып берейин. Менинг акту бойымныг jүрүмим, оодылып-сайалып, ырызы jок артып калган. Эмди менде чындап та jаан керек эдер ийде-күч, эрчим jок. Мен торт ло революцияныг таакылу jабагазы чылап jаңыс ла бор-ботко партийный иште jараарым. Оны мен ак-чек бүдүрип jадым. Оны кем-кем эдетен учурлу неме ине.

— Ээ. Оны кем-кем бүдүрер учурлу, je оны jажына jаңыс кижи бүдүрер эмес.

— Je бу менинг эдип билетен сок jаңыс ижим болуп jат ине.

Овод кирбиктеринин алдынаң ол jаар саң-башка чингбес көрүшле көрди. Джемма бажын кödүрди.

— Бис ойто ло азыйгы куучынга келдибис, а бистинг ортобыста куучын иш керегинде болор учурлу ине. Мен бүдүргедий иш керегинде куучынды ары кедери токтодып салалы, оноң туза болбос, мен слерди бүдүмчилеп турум. Андый ишти эмди мен эдип болбозым. Je слердинг планыгарды шүүжерге, слерге болужып ийер болорым ба. Ол план неденг туруп jат?

— Слер озо баштап иштең мойнойдыгар, а оноң кандый иш эдетен деп сурап jадыгар. Менинг планыма слерди jаңыс ла шүүлтеле болужыгар деп сурап турган эмезим, je анайда ок ийде-күчигерле болужыгар деп сурап jадым.

— Озо баштап керектинг аайын айдып беригер, оноң куучындажарыбыс.

— Венецияда мылтык-jепселдү түймеен белетелип турганы керегинде слер качан бир уктыгар ба, jартын айдып беригер.

— Мен түймеендердинг планы керегинде, санфедисттердинг туйук jöптöжүзи керегинде сүре ле угуп jадым. Бурулаткандарды jайымдаганынаң бери jаңыс ла ол ке-

регинде айдыжып јат. Је мен олорды темей эрмек деп бодоп јадым.

— Кӧп учуралдарда мен база анайда бодоп јадым. Је мен австриецтерди аңтарарга белетелип турган мылтык-јепселдӱ тӱймеен керегинде айдып јадым. Бастыра провинция ого белетенип јат. Папский областьтың јашӧскӱрими гранды јажытту ӧдӧлӧ, тӱймеенде туружарга белетенип туру... Меге Романьядаң најыларым јетиргилеп јат...

— Айдыгар—деп, Джемма эрмекке киришти,—слердиң најыларыгарга бӱдерге јараар деп, слер бойыгар алаңзу јок бӱдӱп туругар ба?

— Бӱдӱп јадым. Мен олорло кожо иштегем ле олорды акту бойым билерим.

— Ӧскӧртӧ айтса, олор слердиң кирип турган организацияның члендери бе? Буруумды таштагар, је мен немеге бачым бӱтпес кижи, јажытту организациялардаң алып турган јетирӱлердиң чикезине эмештең серенип јадым. Мен бодозом, темиккени аайынча...

— Мени кандый бир организацияның члени деп слерге кем айтты?—деп, Овод кезем сурады.

— Кем де айтпаган, мен бойым билерим.

— А-а,—ол отургуштың сыртына кедейе јадып, кабагын тӱӱп, ол јаар кӧрди.—Слерле кожо иштеген улустың јажытту керектерин слер јаантайын ла сезип ийедигер бе?—деп, ол јарым минут кирези унчукпай отурала, сурады.

— Кӧп сабазында. Мен ајарыңкай ла керектердиң ортозында билдирбес колбуларды кӧрӱп ийетен кижи болорым. Слер менең нени-нени јажырарга турган болзогор, чебер ле ајарыңкай болугар деп, озолодо айдып турум.

— Сескедий немени сезип, билгедий немени билип тургайыгар, мен бого удура нени де айтпай јадым, јаңыс ла керек оноң ары барбайтан болзо. Слердиң серемјигер...

Джемма кайкап ла ӧӧркӧп ол јаар кӧрди.

— Мен бодозом, бу сурак мында чек киришпей јат—деп, ол унчукты.

— Болгон-тушкан улуска слер нени де айтпазыгарды мен билерим, је партияның члендерине, кем билер...

— Партия керектерди факттар ажыра кӧрӱп јат, мениң таң алдынаң серенижимде ле эдрежимде оның ке-

реги јок. Мен ол керегинде кемге де, кайда да айтпагам. Мында кижи алангзыыр неме јок.

— Быйан болзын. Мен кандый организацияга кирип тургапымды слер база билип ийдигер эмеш пе?

— Менинг ачык-јарык эрмегим слерди өөркөтпөс болбой деп, иженип турум. Слер куучынды бойыгар баштадыгар ине. Слерди «бычакчыларла» кожо эмес деп, мен акту јүрегимнең иженип турум.

— Слер бого неңинг учун иженип јадыгар?

— Неңинг учун дезе олордың керегинең чик јок артык керекти эдер аргагар бар.

— Бис ончобыс эдип турган керегибистең чик јок артык керекти эдер аргалу болуп јадыбыс. Слердиң каруугарды слерге ойто кайра јандырып берерим. Мен «бычакчылардың» организациязында турбай, «кызыл курлулардың» организациязында туруп јадым. Олор бойының керегин јакшы билер ле јана баспас улус.

— Өлтүрүш керегинде айдып туругар ба?

— Анайда да онгдоорго кем јок. Бычак база сүрекей керектү неме, је ол јаңыс ла бастыра керекти көдүрер эдип јакшынак төзөп салган пропаганда бар туштa анчадала керектү болуп јат. Шак ла бу шүүлте јанынаң мен «бычакчыларла» јаражып болбогом. Олор ак-јарыктың үстүнде анча јаман немелерди бычактың күчиле јайладар деп сананып јадылар. Бу сүрекей јастыра шүүлте болор. Бычак јайлатса, көпти јайладар ла, је ончозын јайладып болбос.

— Бычакла нени-нени јайладып ийер арга бар деп, слер чындап ла сананып туругар эмежигер бе?

Ол Джемма јаар кайкап көрди.

— Бычакла кандый бир буудакты, темдектезе, санаалу билер шпионды эмезе бөрү ошкош бийди јайладып салар арга бар, мында кичинек те алангзу јок, је шак мынаң улам азыйдагызынаң коомой јаңы айалгалар төзөлөрдөң маат јок, мыны база ундыбас керек. Кажы ла өлтүрүш полицияны там ла там казырландырып јат, албатыны дезе базынчыкка ла калјуурышка үредип јат. Анайдарда, јаңы айалга общественого, эски айалгага көрө, јаан каршузын јетирип јат.

— Революция тужунда не болор деп слер бодоп туругар? Албаты ол туштa албанга темигер деп, сананып туругар эмежигер бе? Јуу, ол — јуу.

— Ээ, је јажыт јок, ачык революция болор туштa —

керек башка ине. Ол албатының јўрўминиң бир өйи, бу өйдө бис келер өйдөги ырыс учун каныбысты төгўп јадыбыс. Коркушту керектер болор, мында кичинек те блааш јок. Кажы ла революцияда андый немелер болуп јат. Је бу јўк ле таң алдынаң турган фактар болор. Аңылу өйдиң аңылу керектери болор. Революционерлердиң амадузы јаңыс ла башкарунын колынаң бир эмеш јакшынак реформалар блаап алары болзо, ол туштa јажытту организация ла бычактаң артык не керек? Олордоң ончо ороондордың башкарулары сўрекей коркып јат ине! Је јаңыс ла башкаруны аңтарганы улусты тўнгей ырысту јўрўмдў эдип болбос деп сананып турган болзогор, слерге иштеерге келижетен эмтир. Эшнеме билбес карангуй улусты каныксырадып ийзегер, олордың кижи бўдўми, кижи ады качан да бийиктебес.

— А кудай јаңының учуры?

— Онгдоп болбой турум.

Овод кўлўмзиренди.

— Јаман керектиң тазылы кайда деген сурakта бис экўниң шўўлтебис эки башка эмтир. Слер эң јаан тўбек кижини јетире кижи деп бодобогонында деп сананып јадыгар.

— Чынынча айтса, кижиниң агару санаа-кўўнин эшнемеге бодобой турганында.

—Кандый форма керек эди—бойыгар талдап алыгар. Мениң шўўлтемле болзо, ончо тўбектердиң ле јастыралардың тазылы — кудай јаңы бисти јўўлтип, тенеерилип турганында болуп јат.

— Слер кудай јаңының кандый бир аңылу бўдўми керегинде айдып турган болбойыгар?

— О, јок! Бу јўк ле тыш бўдўминиң сурактары. Меенин оорузы неде дезе, санаанын кудайзак болгонында, јўзўн-базын немеге бўдеринде, ненин де алдына болзо, бажырарында, эш кереги јок немени өйинең өткўре бийик көдўреринде болуп јат. Слер, байла, мениле јөпсинбей јадыгар. Өлтўрўшти јаңыс ла эдўлерди ле бийлерди јолдоң јайладар эп-арга деп көрўп туру деп, меге серенер болзогор, сўрекей терең јастырарыгар. Бу меге эң ле озо церквениң тоомјызын ўзер, албаты-јонды копчыларды ла јўзўн-базын кан сороочыларды кыйа көрөр кылык-јанга ўредер эң артык эп-сўме болуп јат.

— Слер бу амадуга јединзегер, албатының көксинде

амыр уйуктап јаткан казыр анды ойгозып ийзегер, ол анды церквеге тукурып ийзегер, ол туштa...

— Ол туштa јўрўмимди бергедий ишти мен табарым.

— Тоолу кўндер мынаң кайра слер ол иш керегинде куучындадыгар ба?

— Ээ, ол иш керегинде.

— Слер менең чөкөдигер бе? — деп, Овод сурады.

Джемма бастыра бойы селт эдип, туура көрди.

— Јок. Мен... мен слерденг эмеш коркып јўредим.

Бир минут өткөн соңында Джемма ойто ло ол јаар бурылып, бойыныңг токунаалу ўниле айтты:

— Бу кичинек те туза јок блааш-тартыш. Бистиң шўўлтелерибистиң ортозы сўрекей ыраак эмтир. Мен пропагандага, пропагандага, база катап пропагандага ла јакшы айалга тужунда мылтык-јепселдў тўймеенди јажыт јогынаң көдўрерине бўдўп јадым.

— Акыр, мениң планым керегинде суракка кайра бурылалы: анда пропаганда база бар, је оныңг төс амадузы мылтык-јепселдў тўймеен көдўрери болуп јат.

— Чын эмеш пе?

— Венецианецтерге болужарга Романьядаң көп волонтерлер[1] келип јат деп, мен слерге айттым ине. Тўймеен качан көдўрилип чыгарын бис јарт билбезибис. Ол кўске эмезе кышка јетире удай берерденг айабас. Јетирўни алган ла бойынча, тўс јерлерге тўжўп келерге, јайгыда волонтерлер мылтык-јепселдў, белен болор учурлу. Мен Папский область ажыра јажытту эп-аргала олорго мылтык-јепселдер ле кийим-тудумдар өткўрип ийер болуп молјонгом...

— Чўрче ле сакызагар. Слер ол улусла канайып иштееригер? Венецияныңг ла Ломбардияныңг революционерлери јаңы папаныңг јанында ине. Олор озочыл церковный движениеле кожо либеральный реформалар эдип јадылар. Слер церквени јаратпай турган, оны көрбөй турган кижи, олорло кожо канайып јаражарыгар?

Овод колын јайды.

— Олор өөндөрдөңг эткен наадайла ойногылаза, ойногылагай, мениң не керегим бар эди? Олор јўк ле бойлорыныңг иштерин бўдўрзин. Олор бойыныңг керебинин

---

[1] Волонтер — акту бойыныңг кўўниле јуулу өйдө јууда турушкан, азык-тўлўкле, курсак-тамакла, мылтык-јепселле бойын бойы јеткилдеген, военный службага кирбеген кижи.

тумчугына јанғы папаның сўрин тургузып ийер, мында кичинек те алангзу јок. Је олордың артык барар айры јолы јок бололо, түймеенниң јолыла барза, мениг не керегим бар? Ийтти согорго кандый ла агаш јакшы, албатыны австриецтерге тукурарга кандый ла јуучыл кычыру јакшы.

— Слер меге кандый иш эттирерге туругар?

— Меге границаны ажыра мылтык-јепсел өткўрерге болужыгар.

— Је мен мыны канайып эдетем?

— Меге слерденг артык кем де болужып болбос. Мен мылтыктарды Англиядаг садып аларым. Је оны једетен јерине јетирерге сўрекей кўч неме болуп јат. Оны Папский областьтың портторының бирўзине де экелерге јарабас, сок јанғыс эп-арга мылтык-јепселди Тосканага экелеле, онон олорды Апенниналар ажыра өткўрери болуп јат.

— Је ол туштa бир границаның ордына эки граница өдөргө келижер!

— Андый. Је өскө јолдордо иженчи јок. Чек саду токтоп калган порт ажыра јажытту, јаан кошты өткўрер арга јок. Кошты јўк ле Тосканага јетирип алатан болзобыс, оны Папский областьтың граны ажыра өткўрерин мен бойымның колыма алар эдим. Мениг нөкөрлөрим кырлардагы ончо јолдорды, оруктарды јакшы билер, мылтык-јепселди де јажырар јерди олор јеткилинче табар. Кош талайла Ливорного келер учурлу. Эң ле уур буудак мында болор. Ол јердиң контрабандисттери меге таныш эмес, је слерге олор, байла, таныш болор.

— Сананып, шўўп көрөргө, беш минут беригер. Бу керекте мен тузалу болор болэрым ба. Је куучынды мынаг ары көндўктирерденг озо слерге мындый сурак берерге турум. Бу ишке бычак ла јўзўн-базын албан кирижпес деп, слер меге сөзигерди берип болорыгар ба, јок по?

— Бербей кайткан. Слерди мен слерге јарабай турган ишке тўнгей ле тартпазым, бу јарт неме ине.

— Анайдарда, слер калганчы сөсти качан угарга туругар?

— Менгдеер керек, је андый да болзо, сананып көрўгер деп эки... ўч... кўн берип турум.

— Слер суббот кўн энгирде бош по?

— Акыр, сананып кӧрӧйин... бӱгӱн четверг... пятница... ээ, бош эмтирим.

— Андый болзо, бистиҥ айылга кирип ийигер. Бу ӧйдиҥ туркунына мен слердиҥ сурагаарды шӱӱп, сананып кӧрӧлӧ, калганчы сӧзим айдарым.

Бойымныҥ колыма аҥылу политический иш аларга турум, оныҥ учун мени бу кӱндерге јетире бӱдӱрип турган ижимнеҥ, партияныҥ алдына бӱдӱрип турган каруулу ижимнеҥ, тоолу айлардыҥ туркунына јайымдагар, бу ишти эм тура мен бӱдӱрип болбозым деп, ӧткӧн воскресеньде Джемма Мадзинининҥ партиязыныҥ Флорентийский бӧлӱгининҥ комитедине јетирӱ ийди.

Бу солун табыш комитеттиҥ члендерин бир эмеш кайкатты, је кем де оны јаратпай турум деп айтпады. Ол кӧп јылдардыҥ туркунына партияныҥ члени, оны комитеттиҥ члендери ончозы јакшы билер, ого алаҥзыбай бӱдерге јараар. Шак мынаҥ улам комитеттиҥ члендери синьора Болла сакыбаган јанынаҥ мындый алтам эдип турганда, байла, ол мыны керектӱ деп бодоп јат дештилер.

Оводко кандый да «пограничный иште» болужарга турум деп, ол Мартиниге чикезин айткан. Бойымныҥ узактаҥ бери најыма керектиҥ аайын јажырбай айдып берейин деп, ол Оводтоҥ озолодо јӧп сурап алган.

Олор оныҥ квартиразыныҥ террасазында, туралардыҥ кызыл јабынчыларыныҥ ары јанынаҥ кӧрӱнип турган Фьезоле деп кырдыҥ бажын ајыктап отурдылар. Узак куучындашпай отурала, Мартини арт учында ӧрӧ туруп, эки колын карманына сугуп алала, сыгырып, ары-бери базып турды. Мынызы оныҥ санааркап турганыныҥ темдеги болгон. Бир канча минуттыҥ туркунына Джемма ол јаар кӧрӱп отурды.

— Чезаре, бу слерди сӱрекей кунуктырып туру ба? — деп, Джемма арт учында айтты. — Бу неме слерди кунуктырып турганы меге сӱрекей ачу, је мен бойым баш билинер учурлу, мен бу керекти јакшы, чын керек деп бодоп јадым.

— Мени слердиҥ бӱдӱрерге турган ижигер чочыдып турган эмес — Мартини бӱркӱлип айтты. — Ол иш керегинде мен нени де билбезим. Слер бу ишке туружар болуп јӧбигер бергенигерде, бу јакшы иш болор учурлу. Је мен слердиҥ кожо иштеерге турган кижигерге бӱтпей јадым.

— Слер, байла, оны онгдоп болбой јадыгар. Онула јуук танышкалагымда, мен оны база онгдоп болбой туратам. Ол једикпези јок кижи эмес, анда једикпестер бар, је андый да болзо, ол тоң ло андый јаман кижи эмес.

— Болзо болор — деп айдала, ол бир минут кирези террасала ары-бери базып турала, кенетийин Джемманың јанына токтой түшти.

— Мойногор, Джемма. Мойногор, эм тура орой эмес. Оның сүмезине кирбегер, кийининде бойыгар бойыгарды арбаарыгар.

— Чезаре, — деп, Джемма јымжак үниле айтты, — слер айдып турган сөстөрөрди бойыгар да јетире сананып көрбөй јадыгар. Мени кем де сүмелебей, көкүтпей јат. Керекти ончо јанынаң шүүп көрөлө, мындый шүүлтеге мен бойым таң алдынаң келгем. Мен билерим, слер Риварести көрбөй јадыгар, је бис Риварес керегинде эмес, политический иш керегинде куучындажып јадыбыс ине.

— Джемма, мойногор! Бу јеткерлү кижи. Ол казыр, туйук, неденг де јана баспас кижи... Ого үзеери ол слерди сүүп јат.

Джемма јана болды.

— Чезаре, бу слер нени айдып туругар?

— Ол слерди сүүп јат — деп, Мартини база катап айтты. — Оноң чеберленигер, Джемма.

— Чезаре, мениң каруум, мен оноң ыраак јүрүп болбозым, ненинг учун — бойым да билбей јадым. Бистиң ортобыста кандый да колбу бар, бу колбу бистең кичинек те камаан јок, оның учун бис оны үзүп болбозыбыс.

— Слердиң колбугар мындый бек болзо, мен ого удура нени айдарым — деп, Мартини арып-чылап калган үниле айтты.

Оноң эдетен ижим бар деп айдала, јүре берди. Ол балкашту ороомдорло көп частардың туркунына анғыскан базып јүрди. Бу күн энгирде ого телекей карангуй немедий билдирди.

ОНЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Февраль айдың тал ортозында Овод Ливорно јаар атана берди. Джемма оны анда јуртап јаткан јиит анг-

личанинле, пароходтыҥ агентиле, шӱӱлтези аайынча либерал кижиле таныштырды. Оныҥ ӧбӧгӧни онула Англияда јадарда, таныш болгон. Ол флорентийский радикалдарга бир канча катап јаан эмес болуштар јетирген. Акча-неме јок боло бергенде, акча берип туратан. Бойыныҥ фирмазыныҥ адрезин партийный письмолор аткарып, тузаланарга берип туратан. Је мыны ончозын ол јаантайын јаҥыс ла Джемма ажыра эдетен.

Партийный ээжи аайынча Джемма акту бойыныҥ кӱӱн-табыла мындый колбу, көрӱш-таныш ажыра бойыныҥ партийный керектерин бӱдӱрер аргалу болгон. Је бу учуралда мындый колбу тузалу болор бо? Партияныҥ керектерин јарадып турган иностранецти Сицилиядаҥ письмолор ийерге бойыгардыҥ адрезигерди беригер, эмезе конторагардыҥ темир кайырчагында кандый бир документтерди јажырып салыгар деп айбылаары ла тӱймеенге керектӱ мылтык-јепселдер сугуп салган кошты экелип аларга болужыгар деп сураары чек эки башка неме ине. Англичанинниҥ јӧпсинерине Джемма сӱрекей ас иженип турды.

— Слер ченежип көрӱгер — деп, Джемма Оводко айтты, — је мынаҥ эш-неме болбос болор деп турум. Мениҥ рекомендациям ажыра слер оноҥ беш јӱс скуди[1] сураган болзогор, ол тургуза ла берер эди. Ол чек кериктенип билбес кижи. Слерге керектӱ боло берген болзо, ол слерге бойыныҥ паспортын да берер, кандый бир качып, јажынып јӱрген кижини бойыныҥ погребинде де јажырып салар. Је слер онула мылтыктар керегинде куучындажа берзегер, бис экӱни јӱӱлгек улустар болор деп бодоп, слер јаар кайкап көрӧр.

— Је ол меге кандый бир ӧскӧ эп-арга көргӱзип берер болор бо эмезе бистиҥ керектерибисти јарадып турган матросторло таныштырып ийеди эмеш пе — деп, Овод айтты. — Кандый да болзо, ченежип көрӧр керек.

Бир катап айдыҥ учы јаар ол Джемманыҥ квартиразына азыйдагызынаҥ кеен-седеҥ кийинип ийген келди. Оныҥ чырайын көрӱп ле ийеле, ол јакшынак солундар экелгенин Джемма тургуза ла сезип ийди.

— А, арт учында! Мен слерле не-не болгон болор деп сананып тургам.

---

[1] Скуди — итальянский мӧҥӱн акча, азыйда оныҥ бирӱзи бӱдӱн јарым, эки салковойго турган.

— Мен бичибезе, торт болор деп санангам. А эрте једип келерге арга јок болгон.

— Слер јаңгы ла једип келдигер бе?

— Ээ. Мен јолдоң көндўре ле слерге кирип, керек бўткен деп айдарга келдим.

— Байлей болужар болуп јөпсинди деп айдарга туругар ба?

— Јаңыс ла болужар эмес, је бастыра керекти: коштоорын, тартарын — ончозын бойыныг колына алган. Оныг компаньоны ла најызы Вильямс Саутгемптонноң кошты аткарар туштa акту бойы көрўп, башкарар болуп јөбин берген. Байлей дезе кошты Ливорноныг таможнязы ажыра канайып-канайып өткўрип ийер. Оныг учун мен анда мындый узак јўрдим: Вильямс Саутгемптон јаар атанган. Мен оныла кожо Генуяга јетире јоруктагам.

— Керекти јолой ончо јанынаг шўўжип аларга ба?

— Ээ. Куучындажа-куучындажа, арт учында мен талайдыг ортозында оорып, чек эрмек айдып болбой баргам.

— Слер талайга јўрўп болбой јадыгар ба?—деп, Артур база талайдыг ооруызыла оорып туратанын, адазы олор экўни бир катап талайла яхталу соододып тартып јўргенин эске алынып, Джемма тўрген сурады.

— Талайла көп катап јоруктаган да болзом, талайга чек јўрўп болбой јадым. Је керепти Генуяда коштоп турганча, ончо керекти куучындажып алганыс. Слер Вильямсты, байла, билер болбойыгар? Бу сўрекей јакшы, сагышту уул. Ого бўдерге кем јок. Байлей де оноң коомой уул эмес. Олор экў артык эрмек айтпас, иженчилў уулдар. А эмди дезе мен слерге ончозын јартап куучындап берейин.

Качан Овод айылына јанып келерде, кўн ажып браткан болгон. Садтыг стенезине селбектене өзўп калган јажыл өзўмдер көлөткөдө бўрўнкўй болуп көрўнип турдылар. Ол бир канча бўрлерди ўзе тартып алала, комнатазы јаар апарды. Качан ол кабинеттиг эжигин эча тартып ийерде, Зитта толукта турган отургуштаг өрө туруп, ого удура јўгўрип келди.

— О, Феличе, мен слерди качан да ойто келбес болор деп бодогом.

Овод озо ло баштап оны кабинетке не киргең деп адыларга сананды, је оноң оныла ўч неделениг туркy-

нына тушташпаганын эске алынып, ого колын ичкери сунуп, соок ўниле айтты:

— Јакшы ба, Зитта. Кандый јўрўнг?

Зитта оноң окшош сакып, јўзин јууктадып келди, је ол көрбөчөң болуп, јаныла ӧдӧ басты, вазаны алала, чечектер тургуза берди. Бу ла ок ӧйдӧ эжик кайра ачылып, комнатага торбок ошкош јаан ийт кире мантап келеле, Оводты эбире мантап, секирип, сўўнгенине кынзып, канылап турды. Ол чечектерди туура салып койоло, ийтти сыймай берди.

— Шайтан, бу сен бе, карган најы? Мен бу. Колынды бер.

Зитта ол јаар ачынганду ла казырланганду көрўжиле көрди.

— Ажанатаң ба?—деп, ол соок ўниле сурады.—Мен курсак јакыдып ийгем. Сен бўгўн келерим деп бичиген.

Овод ол јаар тўрген бурылды.

— Мени с-сакыбас керек болгон. Мен бир эмеш јазанып алала, эмди ле келерим. Бу чечектерди суулу вазага тургузып саладың ба?

Качан ол столовыйга кирип келерде, Зитта кўскўнинг јанында туруп алган, тӧжине чечектер кондырып турды. Ол бўгўн, байла, омок-седең, сўўнчилў кижи болорго сананган ошкош. Ол колында кичинек кызыл чечектер тудунып, оныг јанына базып келди.

— Чечектер. Мен сеге олорды тагып берейин.

Ажанар тужунда Овод јалакай кижи болорго бар јок кўчиле албаданып, кӧӧрӧп куучындап отурды. Зитта дезе сўре ле ол јаар көрўп, ырысту кўлўмзиренишле каруу берет. Оны көрўп ийеле, Зиттаның айдары јок сўўнип турганы Оводты бир эмеш кемзиндирип турды. Зитта бойына јуук улустың ортозында јўрўп јат деген шўўлтеге Овод темигип калган: кайдаар-кайдаар јўре берзем, ол эригер болор деген санаа оныг бажына бир де катап кирбеген. Ол једип келерде, оныг сўрекей сўўне бергенинең көргӧндӧ, кандый да болзо, ол, байла, эриккен деп айдарга келижер.

— Террасада отурып, кофе ичер кўўнинг бар ба? — деп, Зитта сурады. — Бўгўн сўрекей јылу энгир.

— Јарайт. Мен сенинг гитарангды алып алайын: сен нени-нени кожонгдоп берер болорың ба.

Овод оныг музыказын анайып ла тыңг сўўбейтен, оныг учун оны кожонгдоп то бер деп көп сурабайтан.

Террасада стенеге коштой јалбак узун такта турган. Бу тактаның учына, јараш төңдөр көрүнип јаткан јерге, Овод отурып алды, Зитта дезе бүркүни тудуп турган колоннага јөлөнип, будын тактаның кырына тееп алган турды. Ол төңдөрдиң јаражыла сонуркабай турган. Ого Оводты ајыктаарга јилбүлү болгон.

— Папироска берзең — деп, Зитта айтты. — Сен атанган күннең ала мен бир де катап таңкы тартпагам.

— Сүрекей јакшы шүүлте айттың. Меге учына јетире ырысту болорго јаңыс ла папироска јетпеј турган.

Зитта ичкери энчејип, оның чырајын лаптап ајыктады.

— Сен чындап та ырысту ба?

Оводтың чырајы јарый берди.

— Ырысту эмеј база. Мен јазап туруп ажанып алгам, алдымда дезе Европаның эң јараш јерлериниң бирүзи көрүнип јат, удабас кофе ичерим, венгерский албатының кожогын угарым. Мениң јүрегимди кандый да санааркаштар кыйнабај јат. Кардым оорыбај јат. Мынаң артык не керек?

— База нени керексип турганыңды мен билерим.

— Нени?

— Мыны — деп, Зитта ого кичинек коробочканы сунды.

— Сахарлап салган миндаль! Сен мыны таңкы тартардаң озо не айтпадың? — деп, Овод чончып сурады.

— Эх, менин тенек уулчагажым! Сен оны таңкыны тартып божојло до, јизең, кем јок. А, кофе белен.

Овод, торт ло каймак ичип отурган киске чилеп, кофени кичинектең амзап ичип, сахарлап салган миндальдарды јакшызынып јип отурды.

— Ливорнодо ичип турган јескинчилү немениң кийининде, изү, јакшы кофени ичерге кандый јакшы — деп, Овод нени де терең сананып, айтты...

— Оныг учун сүре ле айылыңда отур.

— Бош јок... мен эртен ојто ло атанып јадым.

Зиттаның чырајынаң күлүмзиреңиш јылыйа берди.

— Эртен? Нениң учун? Кајдаар?

— Башка-башка јерлерге, бойымның керектериме.

Джеммала кожо куучындашкан куучында ол мылтык-јепселдерди өткүрери јанынаң контрабандисттерле јөптөжөргө Апеннинналар јаар бойы атанар учурлу болгон. Папский областтың граны ажыра јажытту немелер өт-

кӱрерге сӱрекей јеткерлӱ болгон, је сананып алган керекти учына јетирерге, мынаҥ кыйар арга база јок болгон.

— Сӱре ле керектер! — деп, Зитта улу тынала, оноҥ сурады: — Узак јӱреринг бе?

— Јок, узак ла болзо эки эмезе ӱч неделе јӱрерим.

— База ла ол керек аайынча ба? — деп, Зитта кезем сурады.

— «Ол» керек аайынча?

— Сӱре ле мойыныҥды сындырып аларга ченежип турган керегиҥ аайынча ба деп сурап турум. База ла политика ба?

— Ээ, мында бир эмеш политика база бар.

Зитта папиросын чачып ийди.

— Сен мени тӧгӱндеп јадыҥ — деп, ол айтты. — Сени јеткер сакып јат.

— Мен кӧндӱре ле эрликтиҥ јери јаар, јер алдына атанып јадым — деп, Овод јалкуурып айтты. — Анда сениҥ нәјыларыҥ бар эмеш пе, олорго сен куманактыҥ јалбырактарын ийерге турыҥ ба. Андый да болзо, јажыл ӧзӱмди ончозын ӱспес керек.

Зитта колоннага оролып ӧзӱп калган ӧзӱмди јулуп, бир ууш јалбырактарды казырланып, туура мергедеп ийди.

— Сени јеткер сакып јат — деп, ол база катап айтты, — сен дезе меге чикезин айтпай јадыҥ. Сен мениле јаҥыс ла кокурлажарга јараар деп сананып јадыҥ. Сени удабас бууп саларлар, меге де јолугып болбозыҥ. Бу ӱзӱги јок политика мениҥ кӱӱниме тийди.

— М-мениҥ база — деп, Овод эстеп айтты. — Је кандый бир ӧскӧ неме керегинде куучындажалы. Эмезе меге кожоҥ кожоҥдоп береринг бе?

— Јакшы, гитараны бер. Нени кожоҥдоп берейин?

— Јылыйып калган ат керегинде кожоҥды кожоҥдо. Ол кожоҥго сениҥ ӱниҥ сӱрекей јарап јат.

Зитта озо баштап адын јылыйткан, оноҥ айылы-јуртын јылыйткан, оноҥ арт учында сӱӱген кӧӧркийин јылыйткан, је андый да болзо, «Мэгашский јалаҥда мынаҥ кӧп јылыйту болгон» деп бойын токунадып јӱрген кижи керегинде озогы венгерский кожоҥды кожоҥдоп баштады. Бу Оводтыҥ сӱӱген кожоҥы болгон. Онын коркушту мелодиязы ла кунукчылду сӧстӧри ого кандый да јараш музыкадаҥ артык јарап турган.

Зитта сӱрекей јакшы кожоҥдоп турды. Ырысту болорго айдары јок кӱӱнзеп турганы оныҥ ийделӱ, коо, јараш ӱнинеҥ јап-јарт угулат. Ол итальянский, славянский, анчадала германский кожоҥдорды јакшы кожоҥдоп болбой туратан, је венгер албатыныҥ кожоҥдорын ол сӱрекей јараш кожоҥдойтон.

Овод оозын ачып, көзин тазырайта көрӱп алган отурды. Ол качан да мындый јакшы кожоҥдобогон. Је калганчы строканы кожоҥдоп турала, оныҥ ӱни тыркырай берди.

— «О, тӱҥей ле — көби јылыйып калган эмей...»

Зитта кожоҥды ӱзӱп, јажыл өзӱмниҥ ортозына јӱзин јажырып, өксөп ыйлай берди.

— Зитта! — деп, Овод өрө туруп, оныҥ колынаҥ гитараны алып айтты. — Не болды?

Ол јаҥыс ла эки колыла јӱзин бектеп алала, бастыра бойы тыркырап, өксөп ыйлап турды. Овод оныҥ кийининеҥ тартты.

— Не болды, айтсаҥ? — деп, ол эрке сурады.

— Тийбе — деп, өкпөӧрип ыйлап, оноҥ туура чарчап, айтты. — Тийбе меге!

Овод отурган јерине ойто токунаалу базып барала, ыйдыҥ токтоорын сакый берди. Зитта кенетийин оныҥ јанына отура тӱжӱп, оныҥ тизелерин кабыра кучактап ийди.

— Феличе, атанба, атанба!

— Бу керегинде кийининде куучындажалы — деп, ол Зиттаныҥ колын туура јайладып, эрке айтты. — Сен неден коркыдыҥ? Озо баштап сен мыны меге айдып бер.

Зитта бажын јайкады.

— Айса сени өӧрköттим эмеш пе?

— Јок,—деп, Зитта колын кежирине јууктадып, айтты.

— Је айса керек неде?

— Сени өлтӱрип саларлар — деп, ол арт учында айтты. — Сеге келип турган улустыҥ бирӱзи сени јеткер сакып јат деп айтканын уккам. А мен сураарымда, сен сӱре ле каткырып јадыҥ.

— Кару кызычак, — деп, Овод бир эмеш унчукпай отурала, айтты. — Сен немени өйиҥеҥ өткӱре көпчидип јадыҥ. Качан бир туштa мени өлтӱрип саларлар. Революционердиҥ салымы андый ине, је мени эмди ле өлтӱрип салар деп сананарга кандый да шылтак јок. Өскö улус, мен чилеп ок, јеткердиҥ алдында јӱрӱп јат.

— Оскӧ улус? Менинг улуста не керегим бар? Сен мени сӱӱген болзоң, мени санааркашта артырып салала, атанбас эдиң. Сени арестовать эдер болор деп коркып, мен тӱниле уйуктап болбой јадым. Сени ӧлтӱрип салган деп, тӱш тӱженип турадым. Сен бу ийт керегинде мен керегинде сананганынаң чик јок кӧп сананып јадың.

Овод ӧрӧ туруп келеле, террасаның учы јаар араай алтап база берди. Ол мындый эрмек-куучын болор деп сананбаган, оның учун нени айдарын билбей турды. Джемманың айдары чын эмтир. Кей-кебизинге салдырып, биригип алала, эмди бу кӱрмелип калган јӱрӱмди канайып чечер.

— Отурала, онча керек аайынча токунаалу куучындажып алалы — деп, ол Зиттаның јанына базып келеле, айтты. — Бис бой-бойысты јетире ӧгдоп болбой турган турубыс. Сениң чындап та ширтилдеп, чочып јӱргенингди билген болзом, мен каткырбас эдим. Озо баштап меге ончозын јартап бер. Кандый бир јарты јок неме бар болзо, јартына чыгып аларыс.

— Незин јартаар, мен ончозын јарт кӧрӱп јадым, сен мени кичинек те сӱӱбей јадың.

— Каруу кызычаң, бой-бойысла ачык-јарык куучындашсабыс, торт болор эмес пе? Мен бис экӱниң ортодо јӱрӱмде ак-чек болорго кичеенгем, сени качан да тӧгӱндебей јӱрген ошкош эдим...

— О, сен јаантайын ла ончозын ачык-јарык айдатаң. Мени ӱрелип калган калганчы ӱй кижи деп сананып турганыңды, сениле биригерденг озо мени туштаган ла улусла јӱрген деп бодоп турганыңды јажырбайтаң... Сен сӱре ле анайда айдып туратаң...

— Зитта, бу сен нени айдадың! Мен качан да мынайда сананбагам, мен качан да мындый эрмек айтпагам...

— Сен мени качан да сӱӱбегең — деп, Зитта чончып турды.

—Ээ, мен сени качан да сӱӱбегем. Је мени озо баштап тындап ук, бурулаарга чырмайба.

— Мен сени бурулабай јадым. Мен...

— Чӱрче сакы. Мен мындый неме айдарга турум. Мен јадын-јӱрӱм аайынча кандый да анғылу ээжини ајаруга албай да, оны бӱдӱрбей де јадым. Эр кижи ле ӱй кижи бой-бойына јаражып турган ба, айса јарашпай турган ба — тӧс сурак мында деп сананып турум...

— А акча кайда барды — деп, Зитта кенетийин кезем ле коронду каткырды.

Овод кабагын јемире көрүп, бир минут кирези унчукпай турды.

— Ээ, онызы андый. Суракты эңгле јескинчилү јаны бу ине, је мен сеге јарабай турганымды сезип ийген болзом, сени бойымның јанына тударга, сениң уур айалганды качан да тузаланбас эдим, менің сөзиме бүт. Мен бойымның јүрүмимде бир де үй кижиниң алдына мынайда кылынып көрбөгөм, бойымның санаа-күүним јеткени керегинде бир де үй кижиниң алдына төгүн эрмек айтпагам. Мен чын айдып турум. — Овод бир минутка унчукпай барды, је Зитта ого удура нени де айтпады. — Кижи бойының јүрүминде сок јаңыскан артып калган болзо — деп, ол оноң ары айтты, — кандый бир кижи таап алар күүндү болзо, ол үй кижи ого јарап турган болзо, үй кижи оны јарадып, ичине кийдирип турган болзо, ол тушта андый кижи айылду-јуртту болбой, бу үй кижиле кожо јуртаар аргалу, үй кижиге быйанын айдар учурлу деп сананып турум. Бой-бойын төгүндебес, бой-бойын кыйа көрүшпес болзо, мында бир де јаман неме јок. Сениң азыйда өскө эр улустарла колбулу болгоның керегинде мен керек дезе сананбагам да. Бистиң мындый јуртажыбыс кажыбыска ла уур эмес, бистиң кажыс ла јайым, мындый јадын-јүрүм бир бирүбиске уур боло берзе, оның тартынар немези јок деп, сананып јүргем. Је мен јастырып турган болзом, сен бу керекти өскө јанынаң көрүп турган болзоң, ол тушта...

— Ол тушта? — деп, Зитта Овод јаар көрбөй, шымыранды.

— Ол тушта мен сени өөрköткөн турум, бу мени сүрекей кунуктырып јат. Је мен мыны шоктоп, өнөтийин эткен эмезим.

— «Кунуктырат?» «Өнөтийин эмес?» Бу сениң јүрегиң таш па, айса не, Феличе? Сен јүрүминде бир де катап сүүбединг эмеш пе? Сени сүүп турганымды көрбөй турың ба?

Бу сөстөрди угуп ийеле, Оводтың јүреги шимирт эдип калды. Ол «мен сени сүүп јадым» деген сөстөрди укпаганынаң бери сүрекей көп өй өткөн. Зитта кенетийин тура јүгүрип, оны кабыра кучактап ийди.

— Феличе, кожо јүре берели, бу коркушту ороонноң, бу улустаң, бу политикадаң јүре берели. Бистиң анда

не керегис бар эди? Jўре берели, ырысту болорыс. Азыйда сенинг jуртаган jеринге, Тўштўк Америкага, jўре берели.

Öткön коркушту öйлöрди Овод кенетийин эске алынып, билинип келди. Ол Зиттаның колын бойының мойынынаң айрып, тың тудуп ийди.

— Зитта, менинг айтканымды онгдоорго кичеензең. Мен сени сўўбей jадым, сўўген де болзом, сениле кожо барбас эдим. Менинг Италияда ижим, нöкöрлöрим бар.

—Ого ўзеери, сўўп турган кижиң бар! — деп, Зитта чыдажып болбой, кыйгырып ийди. — О, мен сени öлтўрип ийерге белен! Сен нöкöрлöриң керегинде сананбай jадың, сен кем керегинде сананып турганынды мен билерим!

— Араай — деп, Овод айтты. — Сен öкпööрип, кереги jок немелер айдып jадың.

— Сен мени синьора Болла керегинде айдып туру деп сананып туруң ба? Мени мындый белен тöгўндеп болбос эмейиң. Онына сен jаңыс ла политика керегинде куучындажып jадың. Оны сен, мени чилеп ок, ас сўўп jадың. Сен jаңыс ла кардинал керегинде сананадың.

Оводтың jўреги шимирт эдип калды.

— Кардинал керегинде? — деп, Овод катап сурады.

— Ээ, кўскиде мында алкыштар айдаачы кардинал Монтанелли керегинде. Онын абразы öдўп jадарда, сенинг чырайынды мен көрбöди деп бе? Сен шак ла бу платок тый ак куу болгоң. Мен онын адын jўк ле адап ийеримде, эмди де сен jалбырак чылап тыркырап туруң.

— Нени айдып турганынды бойың да билбей jадың. Мен кардиналды көрöр кўўним jок. Ол менинг коркушту jаан öштўўм.

Öштўўң бе, айса jок по, je сен оны ак jарыктың ўстўнде кемнең де артык сўўп jадың. Кўчиң jедер болзо, менинг көзиме чике көрўп, бу тöгўн деп айдып көр.

Овод бура согуп, сад jаар көрўп тура берди. Нени эдип ийгенине бойы да коркып, Зитта Овод jаар туйказынаң көрўп турды. Оводтың унчукпай турганында кандый да саң башка темдек бар болды. Арт учында Зитта онын janына öнöлöп барала, коркып калган балачак чылап, jалтанып, онын колынаң араай тартып ийди. Ол Зитта jаар бурылды.

— Бу чын — деп, Овод айтты.

ОН БИРИНЧИ БАЖАЛЫК

— А м-мен кырларда оныла кайда-кайда тушташпазым ба? Бризигелла меге сүрекей јеткерлү јер.

— Романьяда кажы ла алтам јер слерге јеткерлү; је тургуза өйдө Бризигелладаң артык јер јок.

— Нениң учун?

— Эмди ле јартап берейин. Бу чаңкыр күртүшкелү неме слердиң јүзигерди көрүп ийбезин: ол јеткерлү эдү... Ээ, јоткон сүрекей болгон. Виноградниктерди салкын качан да мынайып тың үребеген эди.

Овод столдың үстүне колын ичкери чөйө салып, арыган-чылаган, эмезе өйинең өткүре ичип ийген кижи болуп араланып, столдың үстүне көңкөрө јада берди. Чаңкыр күртүшкелү кижи, кыптың ичин түрген ајыктап ийеле, бир шили аракы тургузып алала, түжүм керегинде куучындажып отурган эки крестьянинди ле колына бажын салып, столдың үстүне көңкөрө јадып алган кырлардың кижизин көрүп ийди. Марради ошкош кичинек деремнелердиң кабак аракы ичетен тураларында улустың мынайда јыргап, куучындажып отургандарына ол көп катап туштап туратан. Мында отурып тыңдаар да неме јок эмтир деп сананала, ол садып алган аракызын бир уун ичип, кабак ичетен туранық ором јаары экинчи кыбына кире берди. Ол анда прилавкага тайанып алала, кабак ичетен туранық ээзиле калыражып куучындажып, көзининг кырыла экинчи кыпта столды эбире отурган үч кижини јарымдай ачык эжиктең шыкалап көрүп турды. Крестьяндар аракыдаң амзагылап, јут-јулакай керегинде, аш-тус керегинде куучындажып отурдылар, кырлардың кижизи дезе коркыыр-үркүүр немези јок, уйады ару кижиниң уйкузыла коркырада козырыктап уйуктап јатты.

Арт учында шпион, байла, бу кабак ичетен турада тегин јерге өй јылыйтып, кетегедий серемјилү неме јок деп бодогон ошкош. Ол ичкен аракызы учун акчаны төлөп береле, кабак ичетен турадаң чыгып, оромды төмөн јалкуурып, јайбайтып база берди.

Овод өрө өңдөйип, эстеп, керилип, уйкузырап турган кижи болуп араланып, чамчазының јеңиле көзин арлады.

— Истеш јакшы төзөлгөн эмтир — деп, ол карманыңаң томырак бычагын чыгарып, столдо јаткан арыштың калажын тиле кезип, айтты. — Слерди олор калганчы өйлөрдө сүрекей кинчектеди бе, Микеле?

— Август айда ачу тиштеер томоноктордоң ары. Бир де минутка амыр бербей јадылар. Қайдаар ла барза, шпиондордоң ло көп неме јок. Азыйда олор кырларга, тайга-ташту јерлерге келеринең јалтангылап туратан, эмди дезе кырла экиденг-ўчтең тенигилеп јўргўлейт. Андыйы чын ба, Джино? Шак ла мынаң улам, бис слерди Доминикиноло городто тушташтырар деп шўўштибис.

— Је нениң учун кыйыжы јок Бризигеллада? Граннын јанында городто јаантайын ла толо шпиондор болуп јат ине.

— Тургуза өйдө Бризигелла туштажуга сўрекей эптў, јакшы јер. Мында ороонның ончо талаларынаң мўргўўлге келген улус толуп калган.

— Је бу город јолдың ичинде эмес ине.

— Ээ, ол Рим јаар барган јолдың тууразында туруп јат. Андый да болзо, Рим јаар мўргўўлге брааткан улустар алкыш угарга Бризигелла ажыра баргылап јадылар.

— Бризигеллада кайкамчылу неме бар деп мен билбегем.

— Анда кардинал бар. Былтыр декабрь айда алкыштар айдарга ол Флоренцияга келип јўргени санаагарга кирет пе? Шак ла ол кардинал Монтанелли мында болор. Ол сўрекей јаан тал-табыш чыгарып туру дежет.

— Болзо болор. Мен алкыштар угарга јўрбей јадым.

— Билереер бе, оны агару кижи дешкилейт.

— Андый атты-чууны ого кем берген?

— Билбезим. Је нениң учун оның мындый јакшы магы јайылып турган дезе, ол бар-јогын јоктуларга ўлеп береле, бойы тегин абыс чылап, чўм-чам јок јатканында деп бодоп турум.

— Ого ўзеери — деп, Джино кошты, — ол јаңыс ла акча-јөөжөзин берип турган эмес, је бойының бастыра јўрўмин берип јат: јоктуларга болужып, оору улусты јакшы кичеезин деп некейт. Эртен турадаң ала энирге јетире ого улустар суракту келгилейт. Мен абыстарды база сўўбей јадым, Микеле, је монсиньор Монтанелли бистиң өскө кардиналдарыска тўңгей эмес.

— Ол куурмакчыга тўңгей эмес, агару кижиге тўңгей! — деп, Микеле айтты. — Је кандый да болзо, албаты оны сўрекей тың сўўп јат. Қалганчы өйлөрдө мўргўўлге брааткан улустар, Бризигелла јаар баргылап, оноң алкыш-быйан аларга келгилеп турадылар. Доминикино анаар јеңгил баалу кресттер ле јиңјилер апарарга туру.

Албаты мындый немелерди садып алала, олорды кардиналга аластаттырып аларга сӱӱп јадылар. Аластап салган кресттерди оноҥ бойынын балдарынын мойындарына илип бередилер.

— Чӱрче ле сакыгар. Мен канайып баратам? Мӱргӱӱлге јӱрген кижи болуп баратам ба? План меге сӱрекей јарап јат, је бу бойынча анаар барып болбозым: анда мени арестовать эткилеп ийзе, слерге серемји база једер.

— Слерди арестовать этпестер. Слерге белетеген сӱрекей јакшы костюм, паспорт, ончо ло керектӱ немелер бар.

— Бу кандый костюм?

— Испанияда Сиерры деп кырларда азыйда тонокчы, кижи ӧлтӱреечи болуп јӱрген, эмди дезе килинчегин алынып, мӱргӱп, карганып јӱрген карган тербезенниҥ кеберин тартынарыгар. Ол карган былтыр Анкондо јаан оору јадарда, бистиҥ најыларыбыстыҥ бирӱзи ого килеп, оны керепке отургузала, Венецияга экелип тӱжӱрип салган, анда карганныҥ најылары бар болгон. Ол биске неле-неле де болзо быйанын јетирерге, бойыныҥ чаазындарын, документтерин артырып салган. Эмди олор сӱрекей керектӱ боло берди.

— Килинчегин алынган тонокчы? Полицияны канайдар?

— О, бу јанынаҥ керек айдары јок јакшы туруп јат! Ол тоолу јылдар мынаҥ кайра тӱрмедеҥ чыккан, оноҥ бери сӱнезин аргадап аларга Иерусалимге ле оноҥ до ӧскӧ агару јерлерге барып јӱрген. Ол ӧскӧ кижини ӧлтӱрердиҥ ордына, таныбай, бойыныҥ уулын ӧлтӱрген, мындый керек эдип салганы керегинде полицияга бойы барып угускан.

— Ол чек ле карып калган кижи бе?

— Ээ, је слерге буурыл чачтаҥ ла буурыл сагалдаҥ кондырып ийзе, арткан темдектеригер ого келиже берер.

— Мен Доминикиного кайда туштаар учурлу?

— Слер мӱргӱӱлге брааткан улуска бурулчыкта кожула беререер, ол јерди бис слерге картадаҥ кӧргӱзип берерис. Кырларда јӱрӱп астым деп улуска айдарыгар. Качан городко једип келзегер, улусла кожо саду ӧдӧтӧн јалаҥга барыгар. Ол кардиналдыҥ ӧргӧӧзиниҥ одожында болор.

— Ол агару да кижи болзо, ӧргӧӧдӧ јадып турган туру ине?

— Ол өргөөниң бир келтегейинде јадып јат, экинчи келтегейин дезе больница эдип салган. Мүргүүлге браткан улустар өргөөниң јанына токтоп, кардиналдаң алкыш-быйан сурап аларга, оның чыгарын сакыырлар, бу ла ок өйдө слердиң јаныгарга колында калама тудунган Доминикино једип келеле: «Слер мүргүүлге брааткан кижи бе, адабыс?»—деп сураар. Слер ого мынайда каруу береригер: «Мен килинчектү кижи». Ол туштa Доминикино каламазын јерге салып койоло, јеңиниң уштугыла јүзин арлаар, слер дезе ого јинји учун алты сольдо берейин деп айдарыгар.

— Кайда јуулыжары керегинде бис мында молјожып аларыс, чын ба?

— Калык-јон кардиналды опсыркап ајыктап турганча, слер јеткилинче эрмектежип аларыгар. Бистиң шүүжип алган планыбыс мындый болор, је ол слерге јарабай турган болзо, јолугушты өскөртө эдери керегинде бис Доминикиного јетирип ийерис.

— Јок, јок, слердиң планыгар јараар. Јаңыс ла сагалды ла чачты јазап јазагар.

. . . . . .

— Слер мүргүүлге брааткан кижи бе, адабыс?

Овод епископтың өргөөзиниң таш тепкиштериниң бир чертүзинде отурды. Оның буурыл, јелбер чачтары маңдайына, јүзине түжүп келген эмтир. Ол бажын өрө көдүрип, айдар болуп молјожып алган сөстөрин үни тунгактып, өскө ороонның кижизиниң айдыжыла јаан јастыралу айтты. Доминикино ийинин арта түшкен кайышты чечип, кресттер ле јинјилер салып койгон каламазын јерге тургузып салды.

Мүргүүлге брааткан улустың ортозынаң бу эки кижи јаар кем де ајару этпеди, је олор экү чеберленгилеп, ширтилдегилеп, озо баштап билишпес улус болуп куучындажа бердилер. Доминикино јербойының тилиле куучындайт. Овод дезе итальянский тилге өскө ороонның сөстөрин кожуп, булгай-телгей куучындайт.

— Оның преосвященствозы! Оның преосвященствозы келип јат! — дежип, өргөөниң эжигинде турган улустар кыйгырыштылар.

— Туура туругар! Оның преосвященствозына јол беригер!

Овод ло Доминикино өрө турдылар.

— Бу слерге, адабыс — деп айдала, Доминикино чаазынга ороп салган кудайдың јаан эмес сүрин оның ала-канына салып берди, — алыгар, Римге једип барзагар, мен учун кудайга бажырарыгар.

Овод кудайдың сүрин койыны јаар сугуп ийеле, кардиналды көрөргө, бура сокты.

Ол тепкиштиң үстүги чертүзинде туруп алала, албатыны алкап, огошкы өңдү көс кылбыгар кийимдү, кан ошкош кып-кызыл өңдү бөрүктү турды.

Оноң ол тепкиштерди төмөн араай түжүп келерде, улус оны курчай алып, оның колынаң ала койгылап, окшогылап турдылар. Көп улустар оның алдына чөгөдөгилеп, элбек эдегинең окшогылайт.

— Амыр јадыгар, балдарым!

Бу өткүн, јалакай үнди угуп, Овод бажын төмөн бөкөйтип ийерде, оның јелбер буурыл чачы јүзин бектеп ийди. Мүргүүлге брааткан карганның колында тайак тыркырай бергенин Доминикино көрүп ийеле, «кандый јакшы артист!» деп, бойында сананды.

Јуугында турган үй кижи тепкиште отурган уулчагын өрө көдүрип, айтты:

— Баралы, Чекко, кудай балдарды алкаганы чылап, оның преосвященствозы сеге бойының алкыжын јетирип берзин.

Овод ичкери алтайла, тура түшти. Јүрүм кандый кату! Эбире турган кырлардың улузы, мүргүүлге брааткан јүзүн-базын туш улустар оныла куучындажар, көрөр аргалу. Ол олордың балдарының баштарын сыймаар. Азыйда оны канайда айдатаны чылап ок бу крестьянский уулчакты «каруум» деп айдардаң айабас...

Овод ойто ло тепкишке отурып, ол јаар көрбөскө, туура көрди. О, бу үнди укпаска кулакты бөктөп алала, јажына беретен јер бар болгон болзо кайдар! Мындый немеге кижиниң јүреги чыдажып болор бо... бу кару, эрке колдоң једип тударга чек күч эмес ине...

— Јылынып аларга мениң айылыма киредигер бе, најым? — деген јымжак, јалакай үн угулды. — Мен көрзөм, слер соокко тоңуп јүрген ошкожыгар.

Оводтың јүреги согулбай барды. Анча-мынча ол нени де оңдоп болбой, јаңыс ла јүреги эмди-эмди ле јарыла бергедий тыңыскып, сыстап оорып турганын, оноң кан ойто кайра тебилип, эди-канына изү толкуларла јайылып

барганын сезип турды. Монтанеллиниң јымжак колы ийинине келип тийгенин ол кенетийин билип ийди.

— Слер јаан ачу-корон, шыра көргөн болорыгар. Мен слерге неле-неле болужып болбозым ба?

Овод бажын јайкады.

— Слер мүргүүлге брааткан кижи бе?

— Мен килинчектү кижи.

Монтанеллиниң берген сурагы парольдың (јажытту молјоныштың) сөстөрине сүрекей келишкен учун, Овод аргазын таппай, сууга чөңүп браадала, сок јаңыс сыргалјыннаң тудунган кижи чилеп, бу сөстөң ала койды. Ол болгобос јанынаң парольдың каруузын айдып ийди. Кардиналдың колы оның ийинине араай тийип ийерде, ол бастыра бойы тыркырай берди.

Кардинал оның үстүне там јабызада энчейди .

— Слер мениле көстиң көскө таң алдынаң куучындажарга туругар эмежигер бе? Мен неле-неле слерге болужып ийер болзом...

Арт учында Овод кичинек те јалтаныжы јогынаң Монтанеллиниң көзине удура көрди. Ол токунап, бойын тудунып, бек сананып ийген ошкош.

— Мынаң эш-неме болбос — деп, ол айтты, — мениң шырамды, ачу-коронымды астадып болбозың.

Кыймырашкан улустың ортозынаң полицейский јамылу чыгып келди.

— Кириштн деп ачынбагар, кардинал адабыс. Мен бодозом, бу карган өрөкөннің сагыжы эмеш једикпес ошкош. Ол јаманы јок кижи, документтери јеткил, бүдүмчилү, оның учун бис ого тийбей јадыбыс. Ол коркушту уур керек эткен учун кыйынду айдуулда јүрген, эмди бойының эткен килинчегинең айрыларга кудайга бажырып, кунугып јүри.

— Уур керек учун — деп, Овод бажын јайкап, араай айтты.

— Быйан болзын, капитан. Аргалу болзогор, мынаң эмеш ырада барыгар. Бурузын алынып, санааркап јүрген кижиге болужарга качан да орой эмес, мениң најым. Бүгүн энгирде мениң айылыма кирип ийедигер бе?

— Акту бойының уулының өлүминде бурулу кижини айылына слердиң преосвященствого кийдирер бе? — Сурак сүрекей кату ла ангдыганду болды. Монтанелли мындый суракты угуп ийеле, бастыра бойы селт эдип, онон, соок салкын орой согуп ийген чилеп, курбуйа берди.

— Слер кандый да уур керек эткен болзогор, слерди кыйа көрөринең мени кудай аргадагай! — деп, Монтанелли бийик көдүрингилү айтты.—Оның көзиниң алдында ончобыс түңей килинчектүлер эмейис, бистиң чындыгыбыс неме беди, ол кирлү самтар тоннының эдегине де турбас ине. Слер мениң айылыма келзегер, өрө турган кудайды өлөр коногым јетсе, мени мынайда уткыгар деп јайнап турганым чылап, слерди јакшы уткыырым.

Овод өкпөөрип, кенетийин колын ичкери сунды.

— Угугар! — деп, ол айтты. — Слер, крестүлер, ончогор база угугар! Кижи акту бойыныңсок јаңыс уулын өлтүрген болзо, адазын сүүген уулды, көзиниң оды, көксиниң каны уулын өлтүрген болзо, төгүнле, мекеле оны кара тузакка кийдирген болзо, оның оноң айрылып чыгар аргазы јок, оноң чыгар аргазы јаңыс өлүм болгон болзо, андый кижи төмөн јаткан јерде де, өрө турган теңериде де неге иженер? Мен кудайдың да, улустың да алдына бойымның буруумды алынгам. Улустың эткен кату кезедүзин мен өлбөй-барбай өдүп чыккам, олор мени јайымга божодып ийгендер. Је мениң кудайым меге качан «болор» деп айдар? Оның каргыжын мениң јүрегимнең кемниң алкыжы айрыыр? Мениң эткен керегимди кемниң быйаны јеңилтер?

Тып-тымык боло берди. Јуулган калык-јон Монтанелли јаар унчугушпай көрүп турдылар. Оның төжинде крест тыркырап турганы иле көрүнип турды. Арт учында ол бажын көдүрип, тыркырап турган колыла албатыјонго алкыжын ийди.

— Кудай килемкей! — деп, ол айтты, — оның ширеезиниң јанына бойыңның уур шырангды сал, эмезе «Шыркалу, шыралу јүректең јана болорго јарабас» — деп айдылган.

Ол араай бурылып, јалангды кечире базып ийди. Ол кемле-кемле куучындажарга, эмезе кандый бир уулчакты ба, айса кызычакты ба эркелеерге кажы ла алтамның бажында токтоп турды.

Ол ло күн энгирде Овод јуун болотон квартирага келди. Квартиранын адрезин ол Доминикинонын берген кудайдың сүрин ороп салган чаазыннаң кычырып алган. Бу јербойыныңдокторыныңорганизацияның активный членининг туразы болуптыр. Улустың көп сабазы јуулып калган эмтир. Олор Оводты сүрекей јаан сүүнчилү уткыдылар. Мынызы оның башчы болгон ат-нерезин керелейт.

— Слердиң ойто келгенигерге бис сүрекей сүүнип турубыс — деп, доктор айтты, — је неденг де артык сүүнип турганыбыс — слердиң мынаң тал-табыш јогынаң ырысту јылыйып калганыгар керегинде болуп јат. Слердиң бери келгенигер — сүрекей јеткерлү керек, мен бу планды јаратпай турган кижи болгом. Бүгүн эртен тура площадьта слерди полицейский күжүлдердиң бирүзи де көрбөди деп, слер бойыгар иженип туругар ба?

— К-көрөрин көргөндөр, је танып болбогондор. Доминикино керекти сүрекей јакшы эптеп салган. Ол кайда болотон?

— Ол эм тура келгелек. Анайдарда, керек јакшы өтти бе? Кардинал слерге алкыш-быйанын берди бе?

— Алкыжын берди бе? Јаңгыс ла алкыш болзо кайтсын! — деген, Доминикиноның үни эжиктең угулды. — Риварес бисти торт ло, јаңгы јылдың пирогы чылап, кайкадып јат. База канча јүзүн таланттарла бисти кайкадарыгар?

— Керек неде? — деп, Овод јалкуурып сурады.

— Слерди мындый јакшы артист деп мен сеспей де јүргем. Мындый ойынды јүрүмимде качан да көрбөгөм. Керек дезе оның преосвященствозының көзининг јажы да ага бербей кайтты.

— Бу канайда болды? Куучындазаар, Риварес.

Овод ийиндерин кызынды. Оның бүгүн эрмек айдар күүни јок болгонын јуулган улус сескилеп ийеле, Доминикиноны куучындап берзегер дештилер. Эртен тура өргөөниг јанында болгон учуралды Доминикино куучындаарда, ончо улус јир каткыда отурдылар. Сок јаңгыс јиит ишмекчи каткырбай отурала, кабагын јемире көрүп, соок үниле айтты:

— Слер бойыгардың керегееерди сүрекей јакшы өткүрген эмтиригер, је јаңгыс ла театральный көргүзүдең кандый туза болгонын мен билбей турум.

— Мындый туза болгон — деп, Овод айтты, — эмди мен бастыра округла јайым базып јүрерим, кайдаар ла барар күүним бар, анаар барарым, меге бир де кижи серенбес. Бүгүнги болгон учурал эртен бастыра городко јайыла берер, меге туштаган шпион шак мынайда сананар: «Бу кече ончо калыктың көзинче площадьта бойының килинчегин алынып мүргүген јүүлгек Диэго эмтир». Бу дезе меге сүрекей керектү болор!

— Ээ, андый! Је мыны кардиналды төгүндежи јогы-

наң эдерге јарабас неме бе? Ол сўрекей јакшы кижи ине. Оныла мынайда кокурлаарга јараар ба.

— Мениң бойыма да ол јакшы кижи ошкош көрўнген — деп, Овод јалкуурып јөпсинди.

— Тенеерибе, Сандро. Биске мында кардиналдар керек јок — деп, Доминикино айтты. — Монсиньор Монтанеллиге Римнең учурал болуп јер берерде, ол анаар јўре берген болзо, Риварес оныла аңдышпас эди.

— Ол Рим јаар нениң учун барбаган дезе, мындагы ижин таштабаска сананган.

— Ол Ламбручининиң агенттерин корондоп өлтўрип салар болор деп коркыйла, барбаган деп айтсагар, чын болор болбой. Олор оны өштөгилеп туратан ошкош эди. Мында алаңзу јок. Монтанеллидий ат-нерелў кардинал мында, јака јерде артарга сананып алган болзо, бис билерис, бу тегиндў керек эмес. Андыйы чын ба, Риварес?

Овод таңкының ыжын буркурадып отурды.

— К-керек «шыралу, шыркалу јўректе» болор бо? — деп, ол ыштың јайылып турганын көрөргө, бажын каңкайтып айтты.

— Керекти баштаар өй јеткен эмес пе, господалар?

Јуунда јуулган улустар мылтык-јепселдерди јажытту өткўрери ле олорды быжу јерлерде јажырары керегинде суралтарды ончо јанынаң шўўжип баштадылар. Овод улустың куучындарын јилбиркеп тыңдап, кажы бирде блааш-тартышту эрмектежип турган улустарды кезем токтодып, јастыра шўўлте эмезе өйинең өткўре јалтанбас пландар айдып турган улусты тўзедип отурды. Качан ончо улус бойлорының шўўлтелерин айдып божоордо, Овод керекти бўдўрерине ууландырылган бойының бир кезек шўўлтелерин айтты. Оның јөбин улустың көп сабазы кичинек те блааш-тартыш јогынаң јарадып ийдилер. Јуун божоды, Овод ойто Тосканага эзен-амыр једип барбаганча, јаан јуундар өткўреринең кыйыжар деп јөп чыгарылган, ненинг учун дезе узак өдўп турган јуундарга полиция ајару эдерден айабас болгон. Он частың кийининде ончо улус тарап-таркай бердилер. Јаңыс ла Овод, Доминикино ло доктор артып калдылар. Олор ўчўлези бир кезек аңылу суралтар шўўжетен комиссияның членлери болгондор.

Блааш-тартышту, изў эрмек-куучын болды. Арт учында Доминикино бойының чазы јаар көрди.

— Он бир час одус минут. Биске мында мынаң узак

артарга јарабас. Оноң башка тўнде городты кайып турган каруулчыктарга каптырарыбыс.

— Кажы киреде каруулчыктар городты кайып көрўп јат? — деп, Овод сурады.

— Он эки час кирезинде. Бу өйдө мен айылымда болорго кўўнзеп турум. Јакшы болзын, Джордано. Кожо баралы ба, Риварес?

— Јок, јаңыскан барзам торт то, јеткер јок то болор болбой. Эмди мен слерге база катап јолугарым ба?

— Ээ, Кастель-Болоньезада јолугарың.

— Мен кандый кийимдў болорымды эмди тура билбей турум, је јажытту пароль сөстөрди слер билеригер ине. Слер мынаң эртен ле барып јадыгар ба?

— Эртен эртен тура мўргўўлге брааткан улусла кожо барарым. Соңзун дезе оорый берген кижи болуп араланып, койчының чадырында артып каларым. Оноң јолды кыскартып, кырларды чике ажып, Кастель-Болоньезага слерден эрте једерим. Јакшы болзындар!

Мўргўўлге брааткан улус конор эдип јазап салган јаан таскактың эжигининг јанына Овод базып келерде, церквенинг сўўри бажында кондырып салган час он эки катап јаңырада согуп ийди. Јерде барчактып калган улустар анаар-мынаар јаттылар. Тўннинг тымыгын коркушту козырыкташ бузуп турды. Јыт деп неме сўрекей эмтир. Овод јескинип, кўўни булгалып, јана болуп, тескерледи. Мында уйуктап, амырап алар деп сананыш та јок эмтир! Оның ордына бир эмеш базып јўреле, өлөңнинг обоозын эмезе ыжык јер таап алза, артык болор болбой. Анда ару да, амыр да болор.

Сўрекей јараш тўн болгон. Кыскылтым-чаңкыр теңериле толо ай араай јылып браатты. Овод городтың оромдорыла тенип базып јўрди. Эртен тура болгон коркушту учурал оның санаазынаң чыкпай турды. Јуунды Бризигеллада өткўрер деген Доминикинонын шўўлтезине јөпсингенине эмди ол сўрекей ачурканат. Эрмек-куучын башталарда ла, бу план јеткерлў деп айдып, бери келерине ол мойноп ийген болзо, туштажатан јерди олор өскө јерге көчўрип ийер эдилер, ол тушта Овод Монтанеллиге туштабас, та эди, бўгўнги јолугуштый коркушту ла каткымчылу јолугуш болбос то эди.

Адабыс кандый өскөргөн! Је ўни азыйгы ла бойы... азыйда ок чылап «каруум» деп ол эрке ле јымжак айдат...

Оромның бир учында түндеги каруулчыктың фонари көрүне берерде, Овод кандый да тыйрык-мыйрык, тапчы ором јаар бура сокты. Тоолу алтамдардың бажында ол епископтың өргөөзи турган площадька чыгара базып келгенин онгдоды. Толу ай ээн площадьты јарыдат. Овод собордың туразында эжиги когус ачык болгонын көрүп ийди. Оны бектеп саларын шаң согоочы, байла, ундып салпан болбой кайтсын. Мындый орой түнде церкведе кем болотон эди база. Церквенің ичине кирип, такталардың бирүзине јадып уйуктап алза кайдар? Бу јыду таскакта уйуктаганынаң чик јок артык болор эмес пе. Эртен тура дезе, ол шаң согооочы келерден озо, эжиктең араай јылбырт эдип чыга берер. Је оның мында конгонын көргүлеп те ийзе, байла, сагыжы јок Диэго кандый бир толукта бажырып отурарда, оны көрбөй, церквени бектегилеп салган туру деп санангылаар.

Эжиктиң јанында ол анча-мынча тыңдаалап турала, аксак та болзо, тал-табыш јок базатан чекчил базыдыла араай базып, церквеге кирип барды. Айдың јарыгы көзнөктөр өткүре чалып, таш полго чөйбөйө јаткылайт. Анчадала алтарьды ай торт ло түштий јарыдып турды. Анда не болуп турганы јап-јарт көрүнет. Кардинал Монтанелли ширеенің јанында колын бажырарга белетей тудуп, тизеленип алган, бөрүк јок, јаңыскан отурды.

Овод көлөткө јаар кире конды. Монтанелли оны көргөлөктө, јүре берзе кайдар? Бу кыйалтазы јок эң ле төп, эң ле килемкей санаа-күүн болор. Шак мынайда кылынганынаң артык оның нени де эдер аргазы јок. Је андый да болзо, базып барала, оның чырайын база бир катап көрүп алза кайдар, мында ненің јаманы бар. Эмди мында туш-туура улус јок ине, анайдарда, эртен турагы башталган эш кереги јок комедияны ойто катап ойнобоско до јараар. Адабыстың чырайын база катап качанның качан да көрбөс тө болорым! Адабыс мени көрбөзө, торт. Оның јанына билдирбезинең јылбырт эдип ёдүп јадала, оның чырайын ого јүк бир де катап болзо көрүп аладым. Оноң ойто ло азыйгы ижимди бүдүредим.

Колонналардың көлөткөлөрине јажынып, араай ла чекчил алтап, алтарьдың јанына једип барала, ширее јаар кирген эжиктиң јанына ол тура түшти. Епископтың ширеезининг көлөткөзи оны јажырарга јеткилинче

элбек јаан болгон. Овод тыныш та тынбай, көлөткөлӱ карангуй јерге кирип алды.

— Кайран уулчагым! О, кудай! Кайран уулчагым!

Айдары јок ачу-коронын бадырып болбой, айдынып отурган кижининг коркушту шымыранышын угуп ийеле, Оводтын јӱреги шимирт эдип калды. Оноң өкпө-јӱреги көксине бадышпай, оның өксөп ыйлап турганы угулды. Бу ла ок өйдө Монтанелли колын уужап, ал-санаага тӱжӱп, ачу-короңго бастырып салган отурганын Овод көрӱп ийди.

Монтанеллини мынайып шыралап јӱрген деп ол билбеген. «Ол керегинде незин санааркаар. Оның шырказы туку качан јазылып калган эмей» — деп, Овод бойында ачурканып айдынып јӱретен. Эмди, көп јылдар өткөн кийининде, оның шырказы јазылардаң болгой, там ары оорып јӱргенин ол көрӱп ийди. Мыны эмди јазып ийерге кандый јеңил! Јӱк ле колды өрө көдӱрип ийеле: «Адабыс, бу — мен!» — деп, айдып ийер керек.

Джемманың чачында база ак кылдар бар. О, өткөн өйлөрди ундыйтан арга бар болзо кайдат! Јаңыс ла санаага теренгжий кирип калган эзирик матросты, сахардың кыраларын, тербезен циркти санаадаң чыгара чачар, ундыыр чыдал бар болзо кайдат! О, мындый ширага кандый шыра тӱңдежер! Олорды таштаарга кӱӱнзеп, өткөн өйлөрди ундыырга амадап, је мынаң эш-неме болбозын билип јӱрерге кандый кӱч!

Арт учында Монтанелли өрө туруп келеле, крестенип ийеле, ширеедең туура база берди. Кардинал оны көрӱп ийбезин, јӱректиң согулганын угуп ийбезин деп Овод аайы-бажы јок коркып, бастыра бойы тыркырап, карангуй толук јаар тескерледи. Оноң ол јеңил тынды: Монтанелли оның јаныла сӱрекей јуук та өткөн болзо, оның кызыл өңдӱ кардинальский мантия кийиминиң кыры Оводтың јаагына тийе де берген болзо, ол нени де көрбөгөн.

...Көрбөгөн... О, ол нени эдип ийди! Нени эдип ийди! Бу сок јаңыс эптӱ учурал болгон. Ол мыны тузаланып болбоды, баалу өйди јылыйтып салды. Овод көлөткөдөң јарык јерге чыга конуп, ичкери тап этти.

— Адабыс!

Ээн турага јаңыланып јайыла берген бойының ӱни оның јӱрегин шимиредип, коркушла толтырып ийди. Ол ойто ло көлөткө јаар кире конды. Монтанелли колонна-

ның јанына тура түжүп, аайы-бажы јок коркыганына алырайып калган көстөриле алды јаар көрүп, кыймык јок тынгап турды. Ол узак тынгаган ба, айса јок по — Овод бойы да билбес болор. Бу ары көрөлө, бери көрөргө јеткелек болгон бо, айса айдары јок узак болгон бо. Кенетийин ол билинип келди. Монтанелли јыгыларга турган кижи чилеп, ары-бери јайканып, эрмек айтпай да турган болзо, эриндерин кыймыктадып турды.

— Артур — деп, арт учында араай шымыраныш угулды. — Ээ, суу терең...

Овод ичкери басты.

— Буруумды таштагар, слердиң преосвященствогор, слерди јербойының абыстарының бирүзи деп бодогом.

— А, мүргүүлге брааткан кижи бедигер? — деп, Монтанелли токунап унчукты, је оның колында сурку-рап турган сапфирдин[1] кыймыктаганынаң кардиналдың колы тыркырап турганын Овод көрүп ийди. — Слерге не-не керек болды эмеш пе, мениң најым? Орой түн, церквени бектеерге керек.

— Эби јок керек эдип ийген болзом, буруумды таштагар, господин кардинал. Эжик ачык турарда, церквеге кирип, кудайга бажырып салза кайдар деп санандым. Оноң кирип келеле, санааркап бажырып отурган абысты көрүп ийеле, акыр, ол бажырып божозо, оноң алкыш-быйан сураар туру деп, унчукпай, сакыдым.

Ол эртен тура Доминикинодоң садып алган кичинек теленгир крестти көргүсти. Монтанелли оның колынаң кичинек крестти алала, алтарьга кирип барала, оны ширеге салып ийеле, бир минуттың бажында ойто колына алала, айтты:

— Ал, уулым, сүнең токунаалу јүргей, нениң учун дезе бистиң кудайыс килемкей ле јалакай. Римге једеле, оның јердеги элчизинең, агару адабыстаң, алкыш сура. Кудайдың алкыжы сени корыгай!

Овод алкыш-быйан аларга бажын бөкөйтип ийеле, оноң ойто бажын көдүрип, эжик јаар ууланып басты.

— Уксаң да — деп, Монтанелли кенетийин унчукты. Ол бир колыла алтарьдың решетказынаң тудунып алган турды. — Качан сен Римде агару алкыш алзаң — деп, ол айтты, — јүреги ачу коронло толо, кудайдың кату кезедүзи јеткен кижи учун бажырып салзаң.

Монтанеллиниң үнинең оның ыйламзырап турганы

[1] Сапфир — көк, чаңкыр эмезе јажыл өңдү баалу таш.

угула берерде, Оводтың кату күүн-табы јымжап, арлык-берлик боло берди. Эмеш ле болзо, ол шүүлтезин өскөртип ийер эди. Је оның санаазына тербезен циркте јүрген јүрүми көрүнип келди.

— Је менің үнимди кудай угар ба? Оның ширеезине, слердің преосвященствогор, мен агару јүрүмнің сыйын, јажытту уйаттаң шыралабай, амыр јүрген ару сүненің кежигин экелип салатан аргалу болзом...

Монтанелли кенетийин бура сокты.

— Кудайдың ширеезине мен сок јаңыс шыралап калган јүрегимди экелерим — деп, ол айтты.

Бир канча күндер өткөн соңында Овод Пистойядаң келген абрала Флоренцияга једип келди. Ол эң ле озо Джемманың квартиразына барды, је ол үйде јок эмтир. Эртен эртен тура кирип ийерим деп айдыгар деп јакып ийеле, ол јанып ийди. «Эмди, байла, Зитта менің кабинедиме табару этпес болбой» — деп, ол бойында сананды. Оның күнүркеген эрмегин база ла угарга келижетен эмтир деп сананарга ого сүрекей уур болды. Зитта оны бойының күнүркежиле сүрекей кыјырантыдып јат ине.

— Јакшы ба, Бианка — деп, ол эжик ачкан јалчы кыска айтты. — Мадам Ренни бүгүн бери келбеди бе?

Бианка ол јаар кайкап көрди.

— Мадам Ренни? Ол ойто јанып келген бе?

— Слер нени айдып тураар? — деп, Овод кайкаганына кабагын өрө көдүрип, бозогодо тура түжүп, сурады.

— Слер атана ла бередеерде, ол бойыла кожо нени де албай, чек ле сакыбаган јанынаң слердиң кийнеерденг ары атана берген. Керек дезе атанып јадым деп айтпаган да.

— Менің кийинимнең ары? Эки неделе мынаң кайра?

— Ээ, барин, ол ло күн атана берген. Кийими, не-немези эмдиге јетире анаар-мынаар чачылып калган јадыры. Айылдаштар ончозы бу керегинде калыражып јадылар.

Овод бир де сөс айтпай, бура согуп, тепкишти төмөн түжүп, Зиттаның туразы јаар барган аллеяла базып ийди.

Оның квартиразында не де кубулбаган, азыйгы ла

бойы эмтир. Ончо немелер бойлорының јерлеринде јаттылар. Письмо до, не де јок болды.

— Барин — деп, Бианка эжикти ачып айтты,—мында бир карган эмеген...

Овод казырланып кайра көрди.

— Слерге не керек? Слер мени не истеп туругар?

— Кандый да карган эмеген слерди сурулап туру.

— А ого не керек? М-мени бош јок деп айдыгар. Оныла куучындажып болбозым.

— Слер атана берген күннең ала ол кажы ла күн энгирде келип јат ине. Оноң слерди качан келер деп ол үзүги јок сурап јат.

— Ого не керек, сурап угугар... Акыр, бойсын, бойым туштажып көрөйин...

Карган эмеген оны айылчылар отуратан кыптың эжигинде сакып отурды. Оның кийими сүрекей коомой болды. Чырчыйа кадып калган чочогой ошкош чырчык күрең чырайлу эмтир. Бажын чоокыр арчуулла ороп алган болуптыр. Качан Овод кирип барарда, ол өрө туруп, суркурап турган кара көстөриле оны ајыктады.

— Аксак господин слер болорыгар ба? — деп, ол Оводты будынаң ала бажына чыгара кезе ширтеп, айтты. — Мен слерге Зитта Реннинің айбызыла келгем.

Ол кабинединиң эжигин кайра ачып, карган эмегенди бойынаң озолодо кийдирип, бойы оның кийининең ары кирип, Бианка куучынды угуп ийбезин деп, эжикти кептей јаап ийди.

— Отурыгар. А эмди ады-јолыгар кем, слер не кижи — айдып беригер.

— Меним ады-јолымда, мен кем болгонымда слердиң керегеер јок. Зитта Ренни слерди таштап, менің уулымла кожо јүре берген деп, слерге айдарга келгем.

— С... слердиң уулыгарла?

— Ээ, барин. Сүүгенигди бойың токтодып болбогон болзоң, өскө улус оны блаап алды деп, комудаар учурың јок. Менің уулымның каны чейдем суу эмес, чын ла изү канның бойы. Ол роман укту албатының уулы.

— Айдарда, сен цыган эмеген бе? Зитта бойының албатызына јанып барды ба?

Карган эмеген Овод јаар кайкаганду ла шоотконду көрди. Бу кресттү таңмалар керек дезе, качан олорды јамандап та турза, ачынарга да күчтери јетпей туратан ошкош.

— Ол слерле кожо артсын ба база! Слер андый улустаҥ эмес эмейигер! Бистиҥ кыстар кезикте кылыктары тудуп па, айса акчага болуп па, слерге беринип јадылар. Је олордыҥ роман укту каны олорды арт учында ойто ло романский албатыга экелип јат.

Оводтыҥ чырайы токунаалу ла соок болды.

— Ол ӱӱрлӱ кӧчкӱн цыгандарла кожо барган ба, айса јаҥыс ла слердиҥ уулыгарла кожо барган ба?

Эмеген јаркырада каткыра берди.

— Слер оны некежип, ойто кайра экелерге ченежер деп сананып туругар эмежигер бе? Орой! Мыны эртеҥ сананар керек болгон.

— Јок, мен јаҥыс ла слер айткадый болзогор, немениҥ чынын, тӧгӱнин билерге турум.

Эмеген ийиндерин кызынды. Айткылашка кичинек те ајару этпей турган кижини айткылаарга да керек јок болгон.

— Је, чынын да айдып бергейим ле. Слер оны таштап ийер кӱн ол јаан јолдыҥ ичинде мениҥ уулыма туштайла, онула бистиҥ албатыныҥ тилиле куучындажа берген. Ол мангдык-торко кийимдӱ де болзо, бистиҥ албатыныҥ кызы болгонын мениҥ уулым танып ийеле, онын айдый јараш чырайын кӧрӱп, ого санаа-кӱӱни једип, оны сӱӱген. Бистиҥ эр улустар канайда сӱӱйтен эди, анайда ок сӱӱген, онон оны бистиҥ одуга экелген. Ол кӧӧркий кызычак биске шыралу јӱрӱмин куучындап, ыйлап, сыктап турарда, мыны ончозын угуп, ого килеп, бистиҥ јӱректеribис сыстап оорыган. Бис оны токунадарга бар јок кӱчибисти салганыс. Арт учында ол кееркемјилӱ баалу кийимдерин уштыйла, бистиҥ кыстардыҥ кийими ошкош кийим кийип алала, мениҥ уулымла кожо эмеген-ӧбӧгӧн улус болуп јуртаарга сӧзин берген. «Мен сени сӱӱбей турум» ла «менде бош јок» — деп, мениҥ уулым ого айтпас. Качан ӱй кижи јиит тужунда ого эр кижи керек. Слерди кижи эр кижи деп айдар ба? Слерди кабыра кучактап турган јараш кысты да слер канайда окшоорын билбейдигер!

— Зиттаныҥ айбызыла келгем деп айттыгар ине — деп, Овод эрмекке кириштн.

— Ээ, мен оныҥ айбызыла келгем. Слерге оныҥ сӧстӧрин јетирерге, кӧчкӱн табордоҥ ӧнӧтийин соҥдоп артып калгам. Ол мени мынайда айт деп јакыган: «Эш кереги јок немелер керегинде калыражар, эди-каны соок,

бийик ўредўлў господалар менинг кўўниме тийди. Эмди јайым јўрўмге, бойымнынг албатыма јанып браадым. Мен ўй кижи, мен оны сўўгем, шак онынг учун, онынг ойножы болуп артар кўўним јок болгон». Онынг сени таштап барганын мен јарадып јадым. Бистинг кыстар бойлорынынг јаражыла акча иштеп алгай. Мында кичинек те јаман неме јок. Јараш кебер олорго тегин берилген беди? Је роман укту ўй кижи слердинг уктынг кижизин сўўп болбос.

Овод ӧрӧ турды.

— Онынг айттырган сӧстӧри ончозы ла бу ба? — деп, ол сурады. — Мени онынг кылыгын јарадып туру ла ол ырысту болор деп иженип туру деп, ого айдып барыгар. Онынг ўстўне кожуп та айдарым јок, кородып та айдарым јок. Јакшы болзын!

Карган эмеген каалганы калырт этире јапканча, Овод кыймык та јок турды. Онон кресло отургушка отурып, алаканыла јўзин бектеп ийди.

База бир согулта! Онынг азыйдагы омок кылык-јангынанг ого јўк кичинек те оодык артпады эмеш пе? Кижи чыдашкадый шырага ол чыдажып, ончо кинчекти кӧрўп, ӧдўп келген ине. Онынг алтындый јўрегин кирлў балкашту јерге таштагылап, ӧткӧн улустынг буттарына тепсеткилеген. Онынг јўрегинде шырказы јок бўдўн јер јок. Оны кемнинг каргышту кыйа кӧрўжи, кемнинг базыныжы шыркалабады деп айдар.

Кылеп, бойына јууктадып алган цыган кызы эмди колына ӧзӧктў камчы алып, калганчы согултаны база этти.

Эжикте Шайтаннынг комудалду кынзыжы угуларда, ого эжик ачып берерге, Овод ӧрӧ турды. Ийт сўўгенинен канылап, ээзине удура чурап барды, је кандый да коомой керек болгонын сезип ийеле, соок тумчугын онынг салактап калган колына тўртўрип алала, онын будынынг јанында кебиске уккур јада берди.

Бир час ӧткӧн соңында тыш јанындагы эжикке Джемма базып келди. Ол кўзўнгини шынырадып ийди, је ого кем де каруу бербеди. Оводтынг ажанар кўўни јок болгонын кӧрўп ийеле, Бианка коштой айылдарга айылдай берген. Ол эжиктерди бектебей ачык артырып, эжиктеги кыпта ўспекчинди ӧчӧмик кўйдўрип салган. Джемма анча-мынча сакып турала, айылга кирип, айылдынг ээзин бедреер туру деп сананды. Ого онына кожо

јуукта ла јаңы Байлейден келген солундарды шўўжип көрөргө керек болгон.

Ол кабинеттиң эжигин токулдадып ийерде, кабинеттең Оводтың ўни угулды:

— Слер јўре де берзегер кем јок, Бианка. Меге не де керек јок.

Джемма эжикти араай ачты. Комнатада карангуй болды, је коридордо турган лампа комнатаны кечире јарыдып турды. Ол Оводты көрўп ийди. Овод бажы салактап калган сок јаңыскан отурды. Оның будының јанында тыйрыйа јадып алган ийт уйуктап јатты.

— Бу мен — деп, Джемма айтты.

Овод тўрген тура јўгўрди.

— Джемма, Джемма! О, слерди көрөргө мен сўрекей кўўнзегем!

Джемма оозын да ачарга јеткелекте, ол оның јанында тизеленип алган, јўзин оның платьезининг кыптарына јажырып алган турды. Ол бастыра бойы селеңдеп, көзининг јажы акпай, өксөп турды...

Джемма унчукпай кыймык јок турды. Оның ого неле де болужар аргазы јок болгон ине! Мынаң коркушту неме бар ба? Ол оның шыразын көрө-тура ого болушту нени де эдип болбос... Оны кыйын-шырадаң айрыырга оның тыны керек болгон болзо, ол сўўнип өлөр эди! О, ол оның ўстўне энчейип, оны кабыра кучактаар, бойының јўрегине оны јаба тудар, оны келер өйдөги јеткерлў тўбектердең бойының көксиле де болзо туй алып корыыр аргалу болгон болзо кайдат! Ол тушта ол ойто ло Артур боло берер эди. Јаркынду јарык оның өткөн јўрўминиң карангуй көлөткөлөрин јоголтып ийер эди.

Јок, мындый неме качан да болбос! Ол өткөн јўрўмин ундып болор бо? Оны јер алдына ол бойы, акту бойының колыла ийде салып ийген эмес пе?

Ырысту амадулар јоголып, тўндий карангуйга чөнгө берди.

Овод меңдеп өрө туруп, отургушка отурала, алаканыла көзин бектеп, торт ло ойо тиштеп ийерге турган чылап, эрдин кезе тиштеп отурды.

Чылаазынду бир канча минуттар өтти.

Овод бажын көдўрип, токунаалу ўниле айтты:

— Буруумды таштагар. Мен слерди коркыдып ийдим ошкош.

Джемма ого эки колын ичкери сунды.

— Najым — деп, ол айтты, — меге бир эмеш те болзо бўдерге, эмди бис экўниг najылыгыс jеткилинче бек эмес пе? Слерди не кыйнап туру, меге куучындап беригер?

— О, бу jаҥыс ла мениҥ шырам эмей. Оныла мен слерди незин кинчектеерим?

— Мени тыҥдап угугар — деп, Джемма оны токунадарга, оныҥ тыркырап турган колын кабыра тудуп, айтты. — Мен тийер учурым jок немеге эмдиге jетире тийбей jўргем. Je слер акту бойыгардыҥ кўўнигерле меге ончозын куучындап бергенигер. Сыйныгарга бўдўп айткан чылап, бир кезек jетире айдылбаган немелерди меге бўдўп айдарыгар ба? Кичинек те болзо, сўўнчи алып турган болзогор, тыш кеберигер бу ла бойы арткай, je jўрегеердеҥ уур санааларды туура таштагар, бойыгарга килеп, туура таштагар!

Овод бажын там ла jабызада бөкөйтти.

— Слерге чыдамкай болорго келижетен эмтир — деп, ол айтты. — Мендий карындаш слерге jаан сўўнчи экелбес деп, коркып турум. Je слер jаҥыс ла билетен болзогор!.. Бу калганчы кўндерде мен арай ла болзо сагыжымды ычкынбадым. Олор торт ло Тўштўк Америкадагы jўрўмиме тўҥей болгон. Билбезим, бу та неден улам болбой, je эдў эди-канымды ойто ло ээлеп ийди... — Оныҥ ўни ўзўле берди.

— Слердиҥ шырагарды кожо шыралайын — деп, Джемма шымыранды.

Овод бажын оныҥ колына бөкөйтти.

Ўчинчи бўлўк

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

Калганчы беш неделенин туркунына Овод ло Джемма көөрөгилеп, ач-амыры јок иштегилеп, өйдин өткөнин де билбей калдылар. Акту бойлорыныҥ керектерин сананарга олордо ийде--күч те, бош өй дө јок болгон. Мылтык-јепселдерди олор Папский область јаар јажытту өткүрип ийгендер. Је эмди эҥ ле уур, эҥ ле јеткерлү керекти бүдүрери артты. Јажытту јерлерде — куй таштарда ла јуукаларда сугуп салган мылтык-јепселдерди билдирбезинеҥ өзөктөргө түжүрип, јаан јажытту јерлерге јетирип, оноҥ ары јурттар сайын тартып, таркадар керек. Область ичинде шпиондор кыймыражып турган. Јууга керектү немелер белетеери јанынаҥ Оводтыҥ чыгартулу кижизи, Доминикино, болуш беригер эмезе бир эмеш өй беригер деп некеп, Флоренцияга элчи ийди.

Ишти канайып та болзо июнь айдыҥ тал ортозы кирезинде божодып салар керек деп Овод турумкай некеп турган, је јаман јолдорло уур коштордыҥ тартары, шпиондордоҥ јажынып јүрери керекти узадып, Доминикиноны бош ло ал-санаага түжүрип турган.

«Мен торт ло эки оттыҥ ортозында кижи ошкош — деп, ол бичиген. — Шпиондор сескилеп ийер болор деп коркып, ишти араай өткүрип турум. Је ишти бойыныҥ өйинде бүдүрерге, мен оны јылгыр эдер учурлу. Онын учун меге иштеҥкей, капшуун кижи ийигер, эмезе июль айдыҥ баштапкы неделезинеҥ бери керек бүтпес деп венецианецтерге јетиригер».

Доминикинонын письмозын Овод Джеммага апарды. Джемма письмоны ширтеп кычыра берди, Овод де-

зе кабагын јемире көрүп, кискени койынына отургузып алала, оның арказының түгин атырайта сыймап отурды.

— Керек коомой —деп, Джемма айтты. — Венецианецтерди бис үч неделенің туркунына сакыдып болбос болбойыс.

— Андый, сакыдып болбозыбыс. Бу кандый эш кереги јок шүүлте! Доминикино мыны б-билер учурлу, б-болгон ошкош эди. Биске венецианецтерле эптежерге келижип јат.

— Андый да болзо Доминикиноны бурулаарга јарабас. Ол, байла, бар јок күчи јеткенче албаданып јат, је јаңыскан эдип болбос немени ол канайып эдер?

— Онызы чын. Мында ол бурулу эмес. Анда јаңыс кижи эмес, эки кижи болгон болзо, мындый түбек болбос эди. Мындый каруулу ишке ийерге бисте ого јүк эки кижи болор учурлу. Бирүзи — јажытту складты корулаар, экинчизи — коштор аткарар. Оның некеери јарт. Ого чындап та эрчимдү, иштеңкей болушчы керек.

— Је ого болушчы эдип кемди ийерис? Флоренциядаң ийгедий кижибис јок.

— Андый болзо, м-мен бойым барар учурлу.

Джемма отургуштың сыртына кедейе јадып, кабактарын бийик көдүрип, ол јаар кайкап көрди.

— Јок, бу јарабас. Бу өйинең өткүре јалтамчылу неме.

— Өскө эп-сүме табар арга јок болзо, меге бойыма атанарга келижетен эмтир.

— Өскө эп-сүмени табар керек. Божогоны ла ол. Слер бойоор атанадым деп сананбагар да.

Оводтың кедери тудуп, алдыгы эрди тартыла берди.

— О-оңдоп болбой турум. нениң учун сананарга да јарабас?

— Ого јүк бир минутка да болзо токунаалу сананып көрзөгөр, билип аларыгар. Слердиң бери келгенеерденг бери јүк ле беш неделе өтти. Полиция мүргүүлге јүрген карган керегинде, байла, нени-нени јыткарып ийген болор, эмди олор оның изин бедреп, бастыра ороонды тибирип јадылар. Тыш бүдүмигерди сүрекей јакшы кубултып турганыгарды мен билерим, је слер крестьянин де болуп кубулып алараарда, Диэго до болуп кубулып алараарда, слерди канча кире көп улус көргөнин сананып көрзөгөр. Јүзигерде сорбыгарды да, аксак будыгарды да слер кайдаар да јажырып болбозыгар.

— Ак јарыктың үстүнде аксак улус көп эмей.

— Онызы андый ла, је Романьяда слер ошкош аксак бутту, јүзинде үлдү кескен сорбылу, слердиң колоор ошкош тоозы јок шыркалу колду, күреҥ чырайлу да болзо, слердиң көзигер ошкош чап-чаҥкыр көстү улус тоҥ ло көп эмес.

— Көсти тоого албайлы. Мен оны өскөртө будып аларым.

— Арткан темдектеригерди слер өскөртип болбозыгар. Јок, јок, мынайда эдерге јарабас. Слерди тургуза ла тудуп аларлар.

— Је к-кем-кем Доминикиного болужар учурлу ине!

— Мындый кату өйдө слер полицияның колына кирзегер, сүрекей јакшы болуш болотон туру. Слерди арестовать эткени бастыра керек үрелгенине түҥей болор.

Је Оводты сөстөргө јеҥил керек эмес болгон. Оныҥ учун блааш-тартышту эрмек өйинеҥ өткүре удап, эрмек-куучын арт-учында олорды кандый да аҥылу шүүлтеге экелбеди. Бу кижи канча кире токунаалу турумкай болгонын Джемма јаҥыс ла эмди оҥдоды. Эрмек-куучын андый-мындый, јаан учур јок неме керегинде болгон болзо, Джемма оныла тегин јерге бычашпай, јөпсинип ийер эди. Је бу суракта оныҥ јана базар учуры јок болгон. Оводтың анаар јоруктап барганы текши керекке тузалу да болгожын, оны анда сакып јаткан јеткер Джеммага неден де коркушту, јаан јылыйтулу немедий көрүнген. Оныҥ анаар атанарга јүткүп турганы јаҥыс ла текши керекке болужарга күүнзеп турганы эмес, анайда ок јеткерле ойноорго јилбиркеп турганы болор деп, Джемма сакыбаган јанынаҥ бойында сананды. Ол јеткерлү, јалтанбас јүрүмге темигип калган. Бу аракызак кижи аракы ичерге ачаптанып турганына түҥей неме болгон. Оныҥ учун мындый јилбиркешке кандый да учуралда јана баспай удурлажар деп, Джемма бек сананып алды. Айткан сөстөри оныҥ јана баспас кедер турумкайын кыймыктадып болбозын Джемма көрүп ийеле, калганчы эп-сүмезин тузаланды.

— Кандый да болзо, ак-чек бололы — деп, ол айтты, — немениҥ адын оныҥ чын адыла адайлы. Слер јаҥыс ла Доминикинонын уур керегине болужарга мындый турумкай анаар јүткүп турган эмезигер, је анайда ок слердиҥ санаа-күүнигер јеткен к...

— Төгүн! — деп, Овод октолып чыкты. — Ол меге

не де эмес. Оны качанның качан да көрбөзөм дө алдырбазым! — Ажыра айдынып ийгенин Джемманың чырайынаң кычырып ийеле, ол кенетийин токтоп, унчукпай барды.

Олор бой-бойы јаар кылчас эдип көрүжип ийеле, төмөн көрдилер, је олордың бирүзи де ол кижининг адыјолын санаазынаң чыгара айтпады.

— М-мен Доминикинони аргадаарга турган эмезим — деп, Овод арт учында јелбер киокенинг түгине јүзин јажырып, кимиренди, — је бистең кем-кем болуш јетирерге анаар барбаза, бистиң текши керек јаан јеткердиң алдында турарын мен... мен билип јадым.

Мындый сүмеленишке кичинек те ајару этпей, куучынга кем де киришпеген чилеп, Джемма онон ары айтты:

— Јеткерлү јүрүм сүүп турган күүн-табыгар слерди мындый јорукка ийде салып јат. Оору тужугарда опиум керек болуп турганы чылап, слер эмеш ле јүрексиреп, энчикпей барзагар, јеткерлү јүрүмге јүткүп јадыгар.

— Мен опиум сурабагам — деп, ол катуланып айтты, — оны ич дежип, мени öскö улус албадап туратан.

— Не болды, Кэтти? Кем келди? Менде бош öй јок.

— Барыня, мисс Райттаң кижи келди.

Чыт этире печетеп салган, Папский областьтың марказын јапшырып салган, мисс Райттың адыла ийилген, је ачпаган пакетте письмо бар эмтир. Джемманың школ аайынча азыйдаң бери најыларынаң Флоренцияда јаткандары база бар болгон, оның учун кандый бир јеткерденг чеберленерге јаан учурлу письмолор олордың адрезине ийилетен.

— Бу Микеленинг анғылу јетирүзи — деп, Джемма Апенниналарда пансионның јайгы баазы јеңилгени керегинде письмоны кычырып, страницаның толугында эки јерде чернила тамып калганын көргүзип, онон ары айтты: — Јетирү химический чернилала бичилиптир. Реактив бичик бичиир столдың үчинчи кайырчагында болор. Э, ээ, бу ол эмтир.

Овод письмоны столдың үстүне салала, страницалардың үстүле чичкечек кистьле чийе тартып ийди. Качан чаазында чап-чаңкыр чернилала бичип салган строка көрүнип келерде, ол стулдың сыртына кедейе јадып, јаркырада каткыра берди.

— Не болды? — деп, Джемма меңдеп сурады.

Овод ого письмоны сунды.

«Доминикиноны арестовать эткендер. Тургуза ла келигер».

Джемма колында письмоны салбай, көзин тазырайта көрүп алган, чек чөкөй берген отурды.

— Је канайдар база — деп, Овод арт учында јымжак ўниле шооткон айасту чөйө айтты, — эмди слерге јарт па, мен тургуза ла атанар учурлу, чын ба?

— Ээ, слер атанар учурлу — деп, Джемма улу тынып унчукты. — Мен бойым база атанар учурлу.

Овод ичкери атпас эдип, ол јаар кайкап көрди.

— Слер база? Је...

— Эрмеги јоктоң барар учурлу. Мында, Флоренцияда, бир де кижи артпаганы сўрекей эби јок неме, је эмди анда јаан учур јок. Эң ле тың кичеейтен неме — анда тузалу улусты артыгынча таап алары болуп јат.

— Анда улус артыгынча бар.

— Олор биске керектў улус эмес. Учына јетире бўткедий улус јок. Слерге ас ла салза эки кирези бўдўмчилў, каруулу иштер бўдўрер кижи керек деп, јаңы ла бойыгар айттыгар ине. Онча ишти бўдўрерге Доминикиноның кўчи јетпеген болзо, слердиң кўчигер качан да јетпес. Слер ошкош истедип турган кижиге јажытту иште иштеери јаан буудакту неме болуп јат. Оның учун слерге айдыжы јок болушчы керек. Оскö улуска андый болушчы сўрекей ле тың керек јок болор. Слер ишчилер бар деп иженип јўргенигер. Андый ишчилер слер бойоор ло Доминикино болгон. Эмди дезе слер ле мен болуп јадым.

Овод санана берди.

— Слердиң айтканаар чын — деп, ол арт учында айтты, — бис экў экўлебис тургуза ла атанар учурлу, канча ла кирези тўрген атанзабыс, анча кирези јакшы болор. Је биске кожо атанарга јарабас. Мен бўгўн эңирде атанзам, слер эртен тал тўштиң кийининде атанзагар, артык болор ошкош.

— Мен кайдаар ууланатам?

— Мыны шўўжип көрөр керек. Мен көндўре ле Фаэнцыныг бойына јетире барзам, торт болгодый. Бўгўн орой эңирде атанзам, мен Бурго-Сан-Лоренцо јаар ууланарым. Анда мен контрабандисттердиң болужыла кубулып алала, онон ары барарым.

Джемма кабагын тўўди.

— Мыны өскөртө канайда эдер, билбей турум — деп, ол айтты. — Је слерге мынаң мындый тўрген меңгдейшиңгдей атанарга сўрекей јеткерлў. Ого ўзеери өскөртө кийинери... контрабандисттерге иженерге јараар ба? Туура јолдорло бараргa слерге ас салза, ўч кўн керек. Шак мынайда границага јетире изигерди булгап саларыгар.

— Границада јеткерлў неме јок — деп, Овод кўлўмзиренип, каруузын берди. — Мени границаның ары јанында тудардаң башка, је граннын бойында тудуп болбос. Кырларда мениң коркыыр немем јок. Апенниналарда контрабандисттердиң бирўзи де мен керегинде јаңдарга јетирбес. Слер гранды канайып ёдёригер, мен мыны јетире оңдоп болбой турум.

— О, мында кўч неме јок! Мен Луиза Райттың паспортын сурап алала, маңтадып ийерим. Мени Романьяда кем де билбес, слерди дезе — кажы ла шпион билер.

— Ырыс болуп, кажы ла контрабандист билер.

Джемма чазын көрди.

— Эки час одус минут. Биске јўк ле обедтиң кийини ле эңгир артты.

— Андый болзо, мен эмди ле јанып, ончо керекти белетеп койзом, торт болор. Јакшынак ат таап аларым. Оноң Сан-Лоренцо јаар атанып ийерим. Шак мынайда этсе, иженчилў ошкош.

— Је ат јалдап алары јалтамчылу неме болбой. Онын эзи...

— Мен ат јалдап албазым. Меге оны бўдўмчилў бир кижи берер. Ол меге азыйда да болужып јўретен. Эки неделенің бажында мен оны кандый бир малчы ажыра берип ийерим. Анайдарда, беш часта эмезе беш час одус минутта мында болорым. Бу өйдиң туркунына слер Мартинини бедреп табала, ончозын јартап айдып беретен болзогор, јакшы болор эди.

— Мартинини?! — деп, Джемма јана болуп, кайкап сурады.

— Ээ. Ого ончозын айтпаганча, неме болбос эмтир. Артык эп-арга табылбас ошкош.

— Слер нени айдарга турганыгарды мен јетире оңдоп болбой турум.

—Сакыбаган јанынаң уур айалга тёзёлё берзе, кийин јаныбыста иженчилў кижи болор учурлу. Мындагы улустың ортозынаң мен Мартиниге ончозынаң артык бўдўп јадым. Риккардо до биске кўчи јеткенче болужар эди ле,

је Мартини сӱрекей бӱдӱмчилӱ кижи. Слер оны менең чик јок артык билеригер. Јартын айдыгар.

— Мартини иженчилӱ де, иштегедий де кижи болгонына мен кичинек те алаңзыбай турум. Анайда ок ол биске бастыра бар эп-аргаларла болужар деп сананып турум. Је...

Овод тургуза ла билип ийди.

— Слерди санааркаар ла шыралаар болор деп коркып, слердиң јакшынак нӧкӧригер бойыныг јӱрӱми уур да болзо, слерден болуш сурабай јӱрген болзо, слер, Джемма, нени сананар эдигер? Ол туштa андый нӧкӧрди кандый кижи деп айдарыгар?

— Је, кайтсын — деп, бир эмеш унчукпай отурала, Джемма айтты,—бистиң айылга чӱрче кирип ийигер деп, Кэтти ажыра мен оны айттырып ийерим. Эмди дезе Луизаныг паспортын аларга барадым. Кайдаар ла барарга керек болзо, ал деп ол меге айткан. А акча јанынаң керек кандый? Банктаң бир эмеш акча алып алайын ба?

— Јок, тегин јерге ӧй ӧткӱрбегер. Тудунгадый акча менде бир эмеш бар. Мениң акчам божой берзе, слердийин чыгымдаарыс. Анайдарда, беш час одус минутта јолугужарыс па? Слер ӱйде болор болбойыгар?

— Ээ. Мен анда удабазым.

Овод алты час энгирде једип келди. Джемма ла Мартини террасада отурдылар. Олордың ортозында эрмек-куучын уур болгонын ол тургуза ла сезип ийди. Экӱлезиниң чырайлары кызаргылап калган эмтир. Мартини јер кабагын јемире кӧрӱп алган отурды.

— Слер ончозын белетеп алдыгар ба? — деп, Джемма ӧрӧ кӧрӱп сурады.

— Ээ, белетеп салдым. Слерге акча база экелдим. Мениң адым мени Понте Россоныг заставазында тӱн ортозында сакыыр.

— Бу ӧйинең ӧткӱре орой эмес пе? Слерге таң адып, јер јарыгалакта, улус ойгонголокто, Сан-Лоренцодо болорго керек ине.

— Мен једе берерим. Адым јакшы. Мениң атанганымды кем де кӧрбӧзин деп кичеенип турум. Эмди ойто айылыма кирбезим. Мени ӱйдең чыкпаган болор деп сананып, шпион эжиктиң јанында кетеп туру.

— Слер ого кӧрӱнбей канайып чыктыгар?

— Мен кухняныг кӧзнӧгинең чыгала, туранық кийини јанында садка баргам, онок чеденди ажып, коштой јат-

кан айылдың јиилектӱ садына киргем. Мынайып јӱрӱп, оройтып калдым. Шпионноң көрӱнбей канайып-канайып јажынып чыгарга керек болгон ине. Аттың ээзи мениң кабинедимде орой тӱн киргенче отурар. Качан ол лампаны кӱйдӱрип ийзе, ак шторада кижиниң көлӧткӧзин көрӱп ийеле, айылдың ээзи бӱгӱн кайдаар да барбаска турган турбай, бӱгӱн энгирде ол айылында болотон эмтир деп шпион иженип, токунап, јана берер.

— Заставага барар ӧй јеткенче, слер мында отурараар ба?

— Ээ. Бӱгӱн улуска көрӱнер кӱӱним јок. Таңкы тартар кӱӱнеер бар ба, Мартини? Синьора Болла бисти адылбас, мен билерим.

— Адылатан да болзом, мен тӱңгей ле мында отурбазым. Барып, Кэттиге казан-айак азарга болужайын деп турум.

Качан ол јӱре берерде, Мартини ӧрӧ туруп, эки колын јӱктенип ийеле, комнатаның ичиле ары-бери базып турды. Овод унчукпай таңкылап, тышкары јаап турган туманду јаашты кӧзнӧк ӧткӱре көрӱп отурды.

— Риварес! — деп, Мартини Оводтың одожына тура тӱжӱп, је ол јаар көрбӧй, тӧмӧн көрӱп, айтты. — Слер оны кандый керекке сугарга туругар?

Овод оозынаң соргуулды туура алып, булуттый чаңкыр ышты јайылтып ийди.

— Оны мындый керекке кириш деп, кем де албадабаган, ол бойы кирген — деп, ол айтты.

— Ээ, ээ, мен билерим. Је меге айтсагар да...

Ол унчукпай барды.

— Айдар аргалу немени ончозын айдарым.

— Је, андый болзо айдыгар... Слердиң кырлардагы керектеригерди мен чокум билбезим. Бу јаан јеткерлӱ керектер бе? Джемма анда тӱбекке тӱшпес пе?

— Слер немениң чынын билерге туругар ба?

— Ээ, чынын билерге турум.

— Оны јаан јеткер сакып јат.

Мартини бура согуп, токтодынып болбой, ойто ло комнатаның ичиле ары-бери баскындай берди. Оноң ол ойто ло тура тӱшти.

— Мен слерге база ла бир сурак бererге турум. Каруу берер кӱӱнеер јок болзо, бербегер, мынызы бойоордо туру, је качан каруу берзегер, чып-чын беригер. Слер оны сӱӱп јадаар ба?

Овод сигаразының когын чебер тўжўрип ийеле, оноң кыңыс та эдип унчукпай, таңкылай берди.

— Слер менің сурағыма каруу бербеске туругар ба? Унчукпай отурганыгарды канайда оңдойын?

— Јок, јалаң дööн эрмек айтпазаар, слер меге ненің учун мындый сурак берип туругар, мынын јартын билер учурым бар ба?

— Ненің учун? О, кудай-май! Слер мыны бойоор канайып оңдобой туругар?

— А, андый ба! — деп, Овод сигаразын туура салып, Мартининің көзине чике көрўп унчукты. — Ээ, — деп, ол арт учында араай айтты, — мен оны сўўп јадым. Је мыны оның бойына айдарга туру, оны кинчектеерге туру деп, сананбагар. Мен...

Оводтың ўни угулар-угулбас шымыранышка көчö берди. Мартини оның јанына јуук базып келди.

— Слер...

— Мен ölўп каларым.

Овод чындап та ölўп калган кижи чилеп, ölўмзирей берген соок көстöриле ичкери көрўп отурды. Оноң ойто ло кандый да саң башка, кичинек те иженчи јок ўниле куучындап баштады:

— Бўдўн-бўткўл, эзен-амыр артарым деп, менде кичинек те иженчи јок, је мыны слер ого озолодо айтпагар. Менің ордымда öскö дö кижи турган болзо, оның јўрўми менийиндий ок јеткердің алдында болор эди. Ол мыны ончозын, мен чилеп, јакшы билер. Је контрабандисттер оны тўбекке тўжўрбеске кичеенерлер. Олор сўрекей јакшы уулдар. Менің мойыным туку качан тузакка кирип калган, качан гранды кечип ле барзам, буумјы тузак кезе тартыла берер.

— Риварес, слер нени айдарга тураар? Керек јеткерлў, анчадала слерге јеткерлў, мен мыны билип јадым, је слер гранды јаңыс катап эмес, канча-канча катап ырысту ödўп јўрген кижи инегер.

— Ээ, бу öйгö јетире ырысту öткöм, је эмди кыйалтазы јок тўбекке тўжерим.

— Уксагар да, Риварес. Анаар мындый кўўн-санаалу бararга јарабас. Тўбекке тўжетен эмтирим деп бек сананып алала, атанган кижи — айдыжы јок тўбекке тўжер. Слердің ордыгарга мен барайын. Мен бўдўргедий ончо ишти бўдўрип саларым. Слер дезе најыларыгарга јартамалду письмо бичип ийигер...

— Слерди меним ордыма өлтүрип салзындар ба? Бу санаалу ла шүүлте болуптыр!

— О, мени өлтүрип болбостор. Олор мени ас билер. Јеткер болуп мени...

Ол тура түшти, Овод оны көзи чылаганча ширтеп, ајыктап отурды.

Мартининиң колы салактай берди.

— Мени јылыйтканы ого, байла, тоң ло андый уур болбос—деп, ол чек токунаалу айтты. — Ого үзеери, Риварес, бу общественный керек ине, оның учун бис керекти тоолу улуска көп туза берип турган јанынаң көрөр учурлу. Слер общество менең чик јок тузалу кижи болуп јадыгар. Экономисттер андый кижини «эң тузалу» кижи деп айдып јат. Мындый немени онгдоорго мен јеткилинче сагышту кижи болуп јадым. Слерди сүүр кандый да аңылу шылтак менде јок. Слер јаан, мен дезе кичинек кижи. Слерди менең артык, менең јакшы кижи деп, кичинек те сананбай јадым, је слер менең јаан кижи, слердиң өлүмигер текши керекке мениң өлүмимнең чик јок јаан коромјы экелер.

Эрмек-куучын биржада акциялардың баазы керегинде болгон чылап, ол токунаалу куучындап турды. Овод, оның үстүне соок суу уруп ийгендий, тыртас эдип, ол јаар көрди.

— Мартини, бис эш-кереги јок неме керегинде тегин јерге калыражып јадыбыс.

— Слер эш-кереги јок неме айдып јадыгар — деп. Мартини кабагын јемире көрүп айтты.

— Слер база айдып јадыгар. Дон-Карлос[1] ло Маркиз Поза[2] чылап, јаңыс ла романтический өлүмге јилбиркебейли деп, кудайдың учун сурап турум. Бис экү он тогузынчы чактың улузы. Мениң эткен керегим өлүмле божойтон учурлу болзо, меге өлөргө келижетен туру.

— Мениң керегим јүрүмде керектү болзо, меге јүрер-

---

[1] Дон-Карлос (1545—1568), испанский король Филипп II-чиниң јаан уулы. Адазының јаңына удурлажып турарда, адазы оны түрмеге отургузып салган. Дон-Карлос түрмеде өлгөн. Оның кеберин немецкий поэт Шиллер «Дон-Карлос» деп бойының трагедиязында көргүскен.

[2] Маркиз Поза — ол ок трагедияның төс геройлорының биризи, јайым учун јалбышту тартыжаачы ла кулда јаткан Фландрияның коручызы. Дон Карлостың најызы, оны јайымдаарга болуп, јүрүмин берген.

ге келижетен туру. Нени де эдип болбозыҥ... Слер ырысту ла кижи, Риварес!

— Ээ — деп, Овод јөпсинди. — Мен сүрекей ырысту кижи эдим.

Бир канча минуттардыҥ туркунына олор унчугушпай, таҥкылап отурдылар, оноҥ түндеги јорукты лаптап туруп шүүжип көрдилер. Тал түштеги ажаныштыҥ кийининде олор үчүн эрмек-куучынды керекти бүдүрерине ууландыргылап ийдилер. Јартына чыгатан јаан учурлу сурактар бар болгон. Он бир часта Мартини өрө туруп, бөрүгин кийди.

— Мен айылыма барып, јолго кийетен плащымды слерге экелип берейин, Риварес. Мындый јеҥилчек костюм кийгенче, плащ кийип алзагар, слерди бачым таныбастар. Мен јаан эмес кайу эдип ийейин, шпиондор бу тураны кетегилеп туру ба, јок по, билип аларга керек, кандый да болзо, немени быжулап этсе, јакшы ине.

— Слер мениле кожо заставага јетире барараар ба?

— Ээ, барарым. Бисти кем-кем истешсе, төрт көс эки көстөҥ артык ине. Мен ойто он эки часта келерим. Мен јокко барбагар. Күзүҥини шыҥырадып, улуска чаптык этпеске, мен түлкүүрди алып алзам, торт болор ошкош, Джемма.

Джемма оныҥ чырайы јаар лаптап көрөлө, оны Оводло јаҥыскандыра артырып койорго, оныҥ өнөтийин кылынып турганын билип ийди.

— Бис слерле эртен куучындажып аларыс — деп, Джемма айтты. — Эртен тура өй јеткилинче болор.

— О, андый эмей! Өй артыгынча болор. Слерге база эки-үч сурак берер күүним бар болгон, Риварес, је алдырбас, айла заставага браадала, јолой куучындажып аларыс. Кэттини барып уйукта деп айдыгар, Джемма, бойлороор аргалу ла болзо, араай куучындашкар. Је, он эки часка јетире јакшы болзын!

Ол бажыла олорго кекип ийеле, күлүмзиренип, комнатаҥ чыга берди. Оноҥ синьора Болланыҥ айылчылары јүргүлей берди деп, коштой јаткан айылдаштарга билдиртерге, тыш јанындагы эжикти јырс этире јаап ийди.

Джемма Кэттини барып амырагар деп айдарга кухня јаар барала, кухняда кайнадып салган кара кофе экелди.

— Бир эмеш јадып амырайдыгар ба? — деп, ол сурады. — Бүгүн түнде слерге уйуктаарга келишпес ине.

— Слер јастырып туругар. Сан-Лоренцодо мене

костюм бедреп тапканча, мен анда уйуктап аларым.

— Андый болзо, бир айак кофе ичип ийигер. Чӱрче ле сакыгар, мен слерге бисквит алып берейин.

Буфеттинг эң алдындагы кыбынаң тату-тамзык немелерди аларга, Джемма полго тизеленип отурды. Овод оныңг ӱстӱне энчейди.

—Ол јаткан неме не? Шоколадный конфеттер ле английский карамель! О, бу торт ло кааннынг јийтен курсагы туру ине!

Оныңг сӱӱнчилӱ ӱнин угуп ийеле, Джемма ол јаар көрӱп, араай кӱлӱмзиренип ийди.

— Слер тату немелерди база сӱӱп јадаар ба? Мен оны сӱре ле Чезареге артырып саладым. Ол амтанду неме көргӧндӧ, торт ло кичӱ балачак чылап сӱӱне берер.

— Ч-чын ла андый ба? Је слер ого эртен јаңыдаң алып бередеер, мынызын дезе меге беригер. Карамельди мен карманыма салып алайын. Ол меним ырызы јок јӱрӱмимде сок јаңыс сӱӱнчи болзын. Мени кыйнап ӧлтӱрерденг озо, карамельди соорып јип аларга, меге олор јӧлтӧрин берер болбой деп, и-иженип т-урум.

— Карамельдерге кап таап берейин, сакыгар. Олор сӱрекей јапшынчаң ине. Шоколадный конфеттер сеге керек пе?

— Јок, мен олорды слерле кожо јийин деп турум.

— Мен шоколадты сӱӱбей јадым. Барып, кижи чилеп, токунаалу отурыгар. Бис экӱниң бир бирӱбисти ӧлтӱрип салар. Ого јетире, байла, онгду куучындажып та болбос болбойыс...

— Ол ш-шоколадты сӱӱбей јат — деп, Овод араай кимиренип, арбанды. — Тыдылганча ажанарга келижетен эмтир. Бу торт ло кыйнадып ӧлтӱртерденг озо ажанатан ажанышка тӱнгей, чын ба? Бӱгӱн слер меним ончо чӧрчӧгимди бӱдӱрер учурлу. Эң ле озо слерди бу отургушка отурзын деп кӱӱнзеп турум. Слер меге јадарга јӧп бергенигер, анайдарда мен мында јадып алайын. Бу сӱрекей јакшы болор.

Овод кебиске чӧйбӧйӧ јадып алала, чаганактанып ӧрӧ ӧнгдӧйӧлӧ, оныңг чырайы јаар көрӱп јатты.

— Слердиңг чырайаар торт ло тостый куу! Бу нениңг учун дезе, слер јӱрӱм керегинде сананып јадыгар, шоколадты дезе сӱӱбей јадыгар.

— Ого јӱк беш минутка тӧп сагышту болзогор! Керек ӧлӱм ле јӱрӱм керегинде ине.

— Бир де минутка төп санаалу болор күүним јок, најым. Јүрүм де, өлүм де санааркашка турбас неме ине.

Ол Джемманың эки колын кабыра тудуп, сабарларының учтарыла олорды сыймай берди.

— Минерва[1] чылап, мен јаар соок сыркынду көрбөзөөр. Оноң башка мен ыйлап ийерим, мени карамдап, меге килеп, слердиң ичеер ачыыр. Јараш күлүмзиренижигерле күлүмзиренип ийзегер. Је, је, арбанбагар, меннің јакшынак најым. Эптү-јөптү балдар чылап, бисквитти эки башка үлежип јийли, өөркөшпөйли, керишпейли — эртен өлүм ине.

Овод тарелкадаң амтанду бисквитти алала, оның сахарла кеелеп эткен өзөгин эки башка түп-түңгей бөлүкке сындырарга сүрекей кичеенип, эки эдип сындырып ийди.

— Бу курсак, ак санаалу улус церкведең алып туратан курсак ошкош, алкыш быйанду курсак болгой. Бис ј-јаңыс чөөчөйдөң аракы и-ичер учурлу. Ээ, ээ, шак мынайда ичерис.

Джемма чөөчөйди тургузып койды.

— Токтозоор — деп, ол ыйламзырап, үни тыркырап айтты. Ол јаар көрүп ийеле, ойто ло оның эки колынаң тутты.

— Је, болды, болды, экем. Эмди токунаалу отуралы. Качан бистиң бир бирүбис өлүп калза, эзен артканыс бу минуттарды эске алынар. Бу күүлеп, чуркурап јаткан телекейди ундып салала, кол колыбыстаң тудужып алала, бойыбыстың јолыбысла ичкери баралы. Јер алдында өлүмниң јажытту јерине барарыс, јаркынду мак чечектер ортозында јадарыс. Араай! Кичинек те тал-табыш этпей, чып-чым отуралы.

Овод бажын бөкөйтип, оның тизезине јүзин јажырып ийди. Джемма нени де айтпай, ичкери энчейип, оның бажына бойының колын салды. Минуттар ээчий минуттар өдөт, өйлөр ырап барат, олор дезе кыймык та јок, унчугушпай отурдылар.

— Кайран најым, он эки час јууктап келди — деп, арт учында Джемма унчукты. Овод бажын көдүрди. — Биске јүк ле тоолу минуттар артты деп, Джемма айтты.

---

[1] Минерва — јебрен Римде науканың, искусствоның, узаныштың кудайы.

— Мартини эмди ле једип келер. База катап јолугушпас та болорыс. Слерде меге айдатан не де јок по?

Овод араай өрө туруп келеле, комнатаның бир учы јаар база берди. Бир минут кирези олор унчугушпай турдылар.

— Мен слерге мындый неме айдар учурлу — деп, ол угулар-угулбас эрмектенди. — Менің айдатаным мындый неме болор...

Ол тура түжүп, оноң көзнөктің бозогозына такталанып отурала, эки колыла јүзин јаба тудуп ийди.

— Арт учында меге килеерге слерге көп лө өй керек болгон турбай — деп, Джемма айтты.

— Мен бойым да јүрүмимде килемјини ас көргөм. Озо баштап мен слерге айт та, айтпа да, түңгей ле деп санангам.

— Эмди слер анайда сананбай јадыгар ба?

Джемма оның каруу берерин бир минут кирези сакып турала, оноң комнатаны кечире базып барала, ого коштой тура берди.

— Арт учында неменің чынын айтсагар — деп, ол шымыранды. — Слерди өлтүрип салза, мен дезе тирү артып калзам, мен бастыра јүрүмимнің туркунына анайда ла нени де билип болбозым... слер керегинде нени де билип болбозым... сананып көрзөгөр дө...

Овод оның колын тың тутты.

— Мени өлтүрип салза... Билереер бе, качан мен Америка јаар јүре береримде... Ах, Мартини једип, келди!

Ол бастыра бойы селт эдип, тура јүгүрип, эжикти кайра ачып ийди.

— Бир де минут оройтыбай једип келди! Темиккен туру! Слер торт ло т-тирү хронометр эмтиреер, Мартини. J-j-јолго кийетен плащыгар бу ба?

— Ээ, је мында оноң өскө керектү немелер база бар. Мен оны јаашка өткүрбей экелерге кичеенгем, је јаңмыр торт ло көнөктөң урган суу чылап уруп туру. Слерге јорторго сүрекей уур болотон туру деп, коркып турум.

— О, мында бай јок. Ором јайым ба?

— Ээ. Ончо шпиондор уйуктаарга барган ошкош. Мындый јут-јулакайда олор база нени этсин. Бу кофе бе, Джемма? Соокто, јутта атанардаң озо ол изү неме ичип алзын, оноң башка ол соокко алдырар.

— Бу кара кофе. Оны сүрекей түжүре кайнаткам. Эмди кухняга барала, сүт кайнадып экелейин.

Джемма өксөп ыйлабаска чырмайып, тижин кезе тиштенип, кухня јаар јўре берди. Качан ол кухнядаң кайнадып салган сўт экелерде, Овод плащын кийип алган, Мартининиң экелген тере өдўгиниң бууштарын бууштап турды. Ол бут бажына бир айак кофедеҥ ичип алала, јолго кийетен јаан кайпакту шляпазын колына алды.

— Атанар өй јеткен ошкош, Мартини. Заставага барардаҥ озо, исти булгап, бир эмеш калчып базар керек. Эм тура эзен болзын, синьора. Кандый бир јеткер болбозо, пятница кўн Форлиде туштажарыс. Чўрче ле сакыгар: бу мениҥ адрезим болор.

Ол немелер бичийтен книжкезинеҥ бир листти ўзе тартып, ого тегин карандашла тоолу сөстөр бичип ийди.

— Менде адрес бар — деп, Джемма тунгак ўнле айтты.

— Б-бар ба? Је, тўнгей ле, мыны база алыгар, керек болордоҥ айабас. Баралы, Мартини. Араай. Эжикти кыјыратпас керек.

Олор тепкишти төмөн араай тўжўп келдилер. Качан тышкары чыгатан эжик јабыла берерде, Джемма комнатазына кирип келеле, Оводтыҥ берген чаазынын јайа тартып ийди. Адрестиҥ алдында: «Мен слерге јолуксам, оңчозын куучындап бererим» — деп, бичип салган эмтир.

ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Бризигелланыҥ базарында садыжатан кўн болгон. Коштой јаткан деремнелердеҥ келген крестьяндар базарга куштар, чочколор, сўттеҥ эткен курсактар, ўўрлў уйлар экелдилер. Улус базарла ары-бери кыймыражып, каткырыжып, кокурлажып, јеҥил баалу пряниктер ле өскө дө јўзўн-базын тату немелер садып турган садучыларды ууй тутқулап, кўнкузуктыҥ ўренин алгылап турдылар. Кўнге кўрере кўйўп калган, өдўк јок јылаҥаш уулчактар изў кўннииҥ чогына изидинип, јерде јаттылар, олордыҥ энелери дезе агаштардыҥ көлөткөлөринде јымырткаларды, сарјуларды јайа салып ийген отурдылар. Албаты-јонло эзендежерге Монтанелли площадька чыгып келди.

Крестьяндарла куучындажып, Монтанелли ичкери

базып браатты. Қолдорында кызыл мактар, ак нарцисстер тудунып алган бала-барка чуркуражып, кыймыражып, оны тургуза ла курчап ийдилер. Бу јерлик чечектерди олор коштой тӧҥдӧрдӧҥ јулуп алгандар, нениҥ учун дезе кардинал јерлик чечектерди сӱӱп турганы ончо улуска јарлу болгон. Ойгор шӱӱлтелӱ улуста андый кылык-јаҥ бар болуп туратан эмей. Оныҥ ордына ӧскӧ кижи ол чылап ӧргӧӧзин ӧлӧҥ-чӧплӧ, ӧзӱмдерле толтырып турган болзо, улус оны шоодып каткырар эди, је «агару кардинал» мынайда кылынып турганында кижи кайкаар неме јок болгон.

Качан ол бойыныҥ ӧргӧӧзине једип келерде, базар ачыла берди. Чаҥкыр чамчалу, сол јаагында јаан сорбылу, кӧзине јетире тӱжӱп келген јелбер кара чачту, аксак кижи барактардыҥ бирӱзиниҥ јанына базып келеле, итальянский тилле јастыра-мыстыра эрмектенип, ичерге лимонад сурады.

— Слер ӧскӧ јердеҥ келген кижи болбойыгар — деп, ӱй кижи лимонадты уруп, таныш эмес кижини кезе ајыктап, айтты.

— Ээ. Мен Корсикадаҥ келгем.

— Иш бедреп турган болбойыгар?

— Ээ. Эмди удабас ӧлӧҥ чабары башталар ине. Равеннаныҥ јанында бойы таҥ алдынаҥ фермалу господин бар. Ол бу ла јууктарда Бастияда болгон. Равеннаныҥ јанында иш кӧп деп айткан.

— Иш таап аларга слерге кудай болушкай, кудай болушкай; је јаҥыс ла бу јерлерге уур ӧйлӧр келди.

— Корсикада јадын-јӱрӱм чек коомой, эјебис. Бистий јокту улуска јаҥыс ла тородоҥ ӧлӧргӧ келижип јат.

— Слер анаартынаҥ јаҥыскан келдигер бе?

— Јок, нӧкӧримле кожо келгем. Туку кызыл чамчалу кижиле кожо. Эй, Паоло!

Оны адап кыйгырып турганын угуп ийеле, Микеле эки колын карманына сугуп, Овод јаар ууланып, јалкуурып, јайканып базып ийди. Бойын танытпаска чачын јеерен эдип јазап та салган болзо, ол јалтанбас, калапту корсиканецке сӱрекей тӱҥей болды. Овод дезе, ижи јок, тербезен корсиканецтиҥ кеберин тартынып алгандый болды.

Олор экӱ базарлу јалаҥла калчып базып јӱрдилер. Микеле тижи ӧткӱре сыгырып браатты, Овод дезе ийинин ажыра салып алган уур јӱгине бастырып, будыныҥ

аксагын көргүспеске кичеенип, базып браатты. Мында олор экү бир нөкөргө туштайла, ого оноң ары јетиреге јаан јетирү беретен учурлу болгондор. Оның учун ол нөкөрдиң келерин олор сакып турдылар.

— Көрүгер, Марконэ келип јат. Туку, толуктың ары јанында, элбес этти — деп, кенетийин Микеле шымыранды.

Овод там ла јабызада энчейип, атту кижиге удура басты.

— Барин, слерге өлөң чабаачы керек пе? — деп айдала, ол колын јыртылып калган кайпакту бөрүгине тийгизип, оноң аттың тискининең араай тартып ийди.

Бу олордың ортозында анылу темдек болгон. Тыш бүдүмин көргөжин, кандый бир байдың управляющийине түгей кижи адынаң түжүп, адының тискинин ээрдиң үстүне арта таштап ийди.

— Сен кандый иш эдип билериң?

Овод колында тудунып алган бөрүгин уужап турды.

— Өлөң чаап билерим, чеден тудуп билерим — деп, ол үнин кубултпай, айтты. — Бир час түнде, куй таштың јанында. Абралу эки јакшы ат керек. Мен куйда сакыырым... Јер казып база билерим, сударь...

— Јакшы, бу да болор ло. Меге јүк ле өлөң чабаачы керек. Сен качан бир улустың айылында јадып јүрген бединг?

— Ээ, бир катап јаткам. Мылтык-јепселигерди тыңыдып алыгар, ого јаан ајару эдигер. Отрядка да туштажарыстаң маат јок. Агаш аразыла барган јолло јүрбегер, ак јерле јортсогор, торт болор. Шпионго тушташсагар, тегин јерге эрмек-куучын баштабай, тургуза ла адыгар... Иш табылганына сүрекей тың сүүнип турум, сударь.

— Онызы андый ла, меге керекти јакшы билер кижи керек. Бүгүн менде оок акча јок, карганак.

Үлбиреген-самтыраган кийимдү карган тербезен олордың јанына үрбеедеп базып келеле, јайнулу үниле суранып тура берди:

— Агару кыстың адынаң ак јарык ајарбас, сокор карганга килезегер... Тургуза ла мынаң јылыйыгар, мылтык-јепселдү отряд келип јат... Теңгерининг агарудаң агару бала кааны, ару јүрүмдү кыс... слерди, Риварес, бедреп турулар, эки минуттың бажында олор мында болор... Слерди агару өрөкөндөр сыйлагай... Слерге олор-

дың курчузын ўзерге келижетен эмтир. Јажынып барар арга јок, шпиондор кыймыражып јат.

Марконэ Оводко аттың тискинин берди.

— Меңдегер! Кўрге једеле, атты агыдып ийеле, јаратта јажынып алыгар. Бис ончобыс мылтык-јепселдў, олорды божотпой, он минут кирези токтодып тударыс.

— Јок, јок! Слерди ончозын тудуп алзын деп кўўнзебей јадым. Јергелей туруп, мени ээчий ончогор адыгар. Бистиң аттарыбыс јаар ууланыгар, олор өргөөниң толугында тургулап јат. Мылтыктарыгарды белетегер. Бис јуулажып тескерлеерис, качан мен бөрўгимди уштыйла, јерге чачып ийзем, кажыгар ла јўгўрип барала, јуукта турган аттың чылбырын ўзе кезип ийеле, атка мине согуп, мактадыгар. Шак мынайда бис ончобыс агаштарга једип аларыс.

Өлөң чабары керегинде токунаалу, араай куучындажып турган улуска коштой турган улустың ортозынаң кем де ајару этпеди.

Марконэ адын јединип, бууда турган аттардың јаны јаар басты; Овод оның кийининең аксак будын сўўртеп, ўрбеедеп базып ийди, оны ээчий эки колын ичкери сунуп алган көс јок тербезен комудалду калактап барып јатты. Микеле араай сыгырып, олор јаар ууланды, тербезен оның јаныла ёдўп јадала, не болгонын айдып ийген ошкош. Ол агаштың көлөткөзинде сайрап, согоно јип јырлап отурган ўч крестьяниннің јанына токунаалу базып келеле, солунды јетирип ийди.

Олор меңдей-шиңдей өрө тургулап, оны ээчий базып ийдилер. Мындый эп-сўмеле олор билдирбезинең јаңыс јерге јуулыжып келдилер. Эмди өргөө өрө чыккан таш тепкиштердиң алтыгы чертўзинде јуулажарга белен турдылар. Кажы ла кижи карманына сугуп алган колмылтыгын бек тудуп алган турды. Ончолоры өргөөниң јанында буулап салган аттарынаң ырабаска кичеенгилейт.

— Меннің темдек береримди сакып, неме билбеечең улус болуп туругар — деп, Овод араай, је јап-јарт айтты. — Олор бисти таныбастаң айабас. Качан мен адып ийзем, слер ончогор мени ээчий адыгар. Је улустарды атпай, олордың минип алган аттарын адыгар. Ол туштa олордың бистиң кийинибистең сўрўжер аргалары јок болор. Ээчий-деечий адыгар. Ўч кижи атсын, ўч кижи удура мылтыктар октозын. Бистиң ле бистиң аттарыбыстың ортозына кем-кем тура берзе, јыга адыгар. Мен

бойыма чабыдар атты алып јадым. Качан мен бӧрӱгимди ушта тартып, јерге чачып ийзем, кайа да кӧрбӧй, аттар јаар јӱгӱригер.

— Туку келгилеп јат — деп, Микеле айтты.

Овод чырайын кандый да тенексӱ эдип ийеле, кайа кӧрди. Садыжу кенетийин токтой берди, ончо улус бурулчык ором јаар кӧрӱп турдылар. Оног кажызы ла таг атту, мылтык-јепселдӱ он беш кижи араай јортуп клеетти. Кыймырап јаткан улустыг ортозыла олор араай келип јаттылар. Кажы ла толукта тургузып салган шпиондор эмес болзо, улус солдаттар јаар кӧргӱлеп, оосторын ачкылап алган турарда, бу сегис кижи кемге де кӧрӱнбей, јажына берер эди. Микеле Оводко јууктап базып келди.

— Эмди ле јӱре берзебис кайдар?

— Мынайда эдип болбозыбыс. Бисти шпиондор курчап салган, олордыг бирӱзи мени танып ийди ошкош. Ол мыны капитанга јетир деп элчи ийип ийди. Бистиг сок јаңыс эп-аргабыс — олордыг аттарын шыркалаары болуп јат.

— Ол шпион кайда?

— Эг ле озо мениг адатан кижим ол болор. Ончогор белен бе? Олор биске табару эдерге јолды арутап алды. Эмди ле табарарлар.

— Јолдог туура тургулаар! — деп, капитан кыйгырды. — Агару кижиниг адынаг туура туругар деп јакарып турум!

Улус коркып ла кайкап, эки башка јара бӧлинип, јана болдылар. Ӧргӧӧниг эжигинде турган тоолу улуска табарарга солдаттар ичкери јӱткӱдилер. Овод эдегиниг алдынаг колмылтыкты чыгарып келеле, адып ийди. Је ол ого удура келип јаткан отрядты атпай, бу ла ок ӧйдӧ аттар јаар јӱгӱрип брааткан шпионды атты. Онызы топшуурын сый аттырып, јерге меч келип тӱшти. Бу ла ок секундта колмылтыктардаг ээчий-деечий аткан тал-табыш јызырай берди. Оводтыг улустары колмылтыктарынаг аткылап, бойлорыныг аттарына јууктагылап тескерледилер.

Кавалерийский аттардыг бирӱзи карайлап, кабыргалап, туура калыды. Экинчи ат ачу-ачу киштеп ийеле, јерге кӱч келип тӱшти. Кыймырап, чаксырай берген улустыг ортозынаг кыйгылар угулды. Оног солдаттарга јакару берип турган офицердиг бийиркек, јамыркак

ўни ончо ўндерди кömö базып ийди. Ол адыныҥ ўзеҥизине тееп, туруп келеле, ўлдўзиле јаҥып кыйгырды:

— Бери, уулдар! Мени ээчий!

Кенетийин ол јайканып турала, адыныҥ арказына чалкойто јыгыла берди. Оводтыҥ огы јаспай тийген ошкош. Капитанныҥ кийимиле огошкы-кызыл кан тыйрыҥдап ага берди, је ол бар јок кўчиле коркушту чырмайып, öрö öҥдöйип, адыныҥ јалынаҥ тудунып, казырланып кыйгырды:

— Бу аксак эдўни тирўге тудуп болбос болзогор, öлтўрип салыгар! Ол Риварес!

— База бир катаптаҥ адыгар, капшай! — деп, Овод бойыныҥ отрядына кыйгырды. — Оноҥ јўгўригер! — Ол бöрўгин ушта тартала, јерге чачып ийди.

Бу темдек сўрекей öйинде берилген, нениҥ учун дезе, бу ла ок öйдö калјуурыган солдаттардыҥ ўлдўлери Оводтыҥ ўстўнде јалтыража берген.

— Мылтык-бычакты чачыгар! Ончогор!

Монтанелли мынайда кыйгырып, јуулажып турган улустыҥ ортозы јаар чурап барды.

Оны ээчий аайы-бажы јок коркыган солдаттыҥ ачу кыйгызы угулды:

— Слердиҥ преосвященство! Кудай-май, слерди öлтўргилеп ийер!

Је Монтанелли ичкери база бир јаан алтам эделе, Оводтыҥ колмылтыгыныҥ оозыныҥ алдына тура тўшти.

Беш кижи аттарына мине соккылап, кадалгак öксўўр оромды öрö учурткылап браattылар. Марконэ адына база мине сокты. Је ары болуп маҥтадардаҥ озо, ол отрядтыҥ башчызына, Оводко, болуш керек пе, јок по деп кайа кöрди. Чабыдар ат мында ок турган. Чўрче ле болзо, јети кижи ончозы бўдўн-бўткўл кача берер эди. Је бу ла ок öйдö, кызыл-кўреҥ тонду кижи ичкери тап этти, Овод јана болуп, јайканып, оныҥ колмылтык туткан колы салактай берди. Бу секундты солдаттар тузаланып ийдилер. Оны тургуза ла курчай алгылап, јерге јыга тарткылады. Солдаттардыҥ бирўзи дезе оны ўлдўниҥ јалбагыла согуп, колында мылтыгын чарчада тееп ийди. Марконэ ары болуп элес этти. Кавалерийский аттардыҥ туйгактарыныҥ тибирти оныҥ чек ле јуук јанында угулды. Мында артып, олјого киргенинде кичинек те туза јок болгон. Ол ого јаба једижип келеткен солдатты јыга адарга ат ўстўне кайра бурылала, Оводты база катап кö-

рўп ийди. Оның јўзи канга уймалып калган эмтир. Аттар, солдаттар, шпиондор оны тепсегилеп турдылар. Јеңўчилердиң казыр кыйгылары, олордың сўўнип маказыраган ўндери, канзырап чыңыргандары Марконэге угулды.

Не болгонын Монтанелли көрбөгөн. Ол туура базып барала, коркып, чочып калык-јонды токунадып турган. Је ол качан шыркалу шпионды көрөргө, оның ўстўне энчейип келерде, эбире улус коркып, јана болдылар. Ол бажын кодўрди.

Олјого алдырган кижиниң колын кўлийле, оның кўлўлў колынаң армакчыла буулайла, солдаттар оны площадьты кечире сўўртеп брааттылар. Оның тыныжы буулып турды. Оору-сыстаң улам, чырайы кызыл-көк боло берди. Ол кардинал јаар бажын бурып, кугара берген эриндериле кўлўмзиренип, шымыранды:

— У-уткып турум, господин кардинал!..

Беш кўн өткөн соңында Мартини Форлиге једип келди. Джемма ого кепке базып салган көп јарларды почта ажыра аткарып ийген. Мынызы оны тургуза ла атанзын деп јакарып турган темдек болгон. Ол террасада болгон куучынды эске алынып, не болгонын сезип ийген. Оводло кандый да јеткерлў тўбек болгон деп јолой ол ўзе ле сананып клеетти. Је ол канча ла кирези мынайда сананза, анча ла ок кирези Овод јеткерге кирген деген шўўлтези тыңып, ол мындый шўўлтеге чек бўде берди.

— Не болгонын мен билип салгам. Риварести тудуп алгандар, андый ба? — деп, Мартини Джемманың кыбына кирип, айтты.

— Оны өткөн четвергте Бризигеллада арестовать эткендер. Ол солдаттарла удура калапту тартышкан. Отрядтың капитанын ла шпионды шыркалаган. Мылтык-јепселдў тартыжу. Керек коомой!

— Ого тўңей ле. Оның буруузы тегин де јаан. Мылтык-јепселдў удурлашпаган да болзо, керек јеңилбес.

— Олор оны канайдар деп бодоп туругар?

Джемманың чырайы тостый куп-куу боло берди.

— Оныла не болорын не сакыыр?

— Оны јайымдаар арга бар деп бодоп туругар ба?

— Бис оны јайымдаар учурлу.

Мартини кайра бурылып, белин јўктенип, сыгырып

турды. Джемма ого чаптык этпеске унчукпай отурды. Ол бойы да терең санана берди.

— Слер оны көрдигер бе? — деп, Мартини бир минутка базыдын токтодып, сурады.

— Јок, бис оныла эртен эртен тура мында јолугыжар учурлу болгоныс.

— Ээ, ээ. Санаама кирет. Ол кайда отурып јат?

— Шибееде, көс кыйбас каруулда отурып јат. Оның колы-будын темир киженле кижендеп салган дежет.

Мартини мыны керекке албады.

— О, бу неме эмес, јакшынак киреечек кандый ла темир киженди ўзе кезип ийер. Јаңыс ла ол шыркалу болордоң башка...

— Шыркалу дешкен ошкош эди, је шырказы јаан ба, кичинек пе—кем де билбес. Мыны Микеледең сурап уксагар, ол арест тужунда анда болгон.

— Ол канайып тирў арткан? Уур өйдө ол Риварести јаңыскандыра артырып салала, кача берди эмеш пе?

— Мында оның буруузы јок. Ол ончо улустый ок калапту тартышкан, ончо јакаруны кыйа баспай бўдўрген. Бир де кижи планнаң кыйа баспаган, јаңыс ла Риварес бойы јастырган. Ол планды кенете ундып салган ба, айса калганчы минуттарда јастыра неме эдип ийген бе—јарты јок. Бу ончозы кандый да саң башка кайкамчылу неме, оның кылыгын кем де оңдоп болбой јат. Чўрче ле сакыгар, мен эмди ле Микелени бери кычырайын.

Ол комнатадаң чыга коноло, оноң удабай Микелени ле база јалбак јарынду крестьянинди ээчиткенче ойто кирип келди.

— Бу кижиниң ады-јолы Марко, ол бистиң контрабандисттерибистиң бирўзи — деп, Джемма айтты. — Слер ол керегинде укканыгар. Ол јаңы ла келген, оның учун, байла, Микелениң куучынына ўзеери нени-нени кожор болбой. Микеле, бу Чезаре Мартини болор. Ол керегинде мен слерге айткам. Слердиң көзигерче не болгонын Мартиниге ончозын куучындап беригер.

Оводтың улустары ла солдаттар канайда јуулашканы керегинде Микеле кыскарта куучындап берди.

— Бу неден улам болгонын мен эмдиге јетире оңдоп болбой јўрўм — деп, ол учында айтты. — Оны туткулап аларын билген болзобыс, бистиң кемибис те јана баспас эди; је ол бистерге керекти канайда бўдўрери керегинде

јап-јарт јакару берген ине, ол бөрүгин јерге чачып ийеле, солдаттар оны курчаганча, анда артып калар деген шүүлте санаабыска да кирбеген. Ол адыныҥ јанында болгон. Чылбырды үзе кезип јатканын мен бойым көргөм, атка минеримнеҥ озо ого бойымныҥ колымнаҥ октоп салган колмылтыкты бергем. Аксак болгонынаҥ улам, адына минип јадала, јыгылды эмеш пе. Бу мениҥ сок јаҥыс серемјим болор. Је мынайда да болгон болзо, ол адып ийер аргалу болгон ине.

— Јок, мындый неме болбогон — деп, Марконэ эрмек-куучынга кириштн. — Ол атка минерге ченешпеген. Не болгонын мен акту бойымныҥ көзимле көргөм. Мениҥ адым колмылтыктардыҥ күзүрегенинеҥ чочып, кабыргалап кайралаган, оныҥ учун мен ончо улустыҥ учында атангам. Ары болуп маҥтадып јадала, артып калган кижи бар ба деп, кайа көргөм. Кардинал эмес болгон болзо, ол јеткерден түрген айрылып, чыга берер эди.

— А!—деп, Джемма чочып, араай унчукты, а Мартини дезе кайкап сурады:

— Кардинал?

—Ээ, ол ичкери чурап келеле, колмылтыктыҥ оозыныҥ алдына тура берген, көрмөс оны алзын, таҥманы! Риварес мындый неме боло берерде, байла, сүрекей тыҥ чочыган болор, ол колмыктыкту колын төмөн салактадып, экинчи колын мынайда көдүрген—деп, Марконэ сол колыныҥ јудуругыла көзин бектеп, көргүсти. — Бу ла ок өйдө ого онча солдаттар чурап баргандар.

— Нени де оҥдоп болбой турум — деп, Микеле айтты. — Риварес кандый да јеткерде алаатыбас кижи болгон эди.

— Је ол, байла, мылтык-јепсел јок кижини өлтүреринеҥ јалтанып, колмылтыгын, төмөн уулаган болор — деп, Мартини унчукты.

Микеле ийиндерин кызынды.

— Үлдү, мылтык јок кижи јуу-согушка не кирижер? Јуу — ол јуу. Јобош коӈон чылап, олордыҥ тырмактарына каптырганча, Риварес преосвященствоныҥ бойын корголјынла күндүлеп ийген болзо кайдат! Ак јарыктыҥ үстүнде ак-чек улустыҥ тоозы бир кижиге көп, кардиналдый эдүлердиҥ тоозы бир кижиге ас болор эди.

Ол эрин сагалыныҥ учын кезе тиштеп, кайа көрди.

Чўрче ле болзо, ачынган санаазы көксине бадышпай, көзининг јажы төгўле берер эди.

— Керек канайда да болгон болзо — деп, Мартини айтты. — Оны шўўжип отурзабыс, тегин јерге камык өй өдўп калар. Эмди бистинг алдыбыста оны канайда јайымдаары керегинде сурак туруп јат. Мындый јеткерлў керекке ончогорды барар деп иженетен бе?

Мындый эш кереги јок суракка Микеле керек дезе каруу да бербеди, контрабандист дезе шоотконду кўлўмзиренип айтты:

— Кожо чыккан карындажым да мындый керектең мойношкон болзо, мен оны карамдабай өлтўрип салар эдим.

— Јакшы. Андый болзо, керекти шўўжип көрөликтер. Озо ло баштап мындый сурак: слерде шибеенинг планы бар ба?

Джемма кайырчакты ачала, оноң чаазындар чыгарып келди.

— Мен ончо пландарды тургузып алгам. Бу шибеенинг баштапкы кады болор. А бу дезе башнялардың алтыгы ла үстўги каттары болор. Мынызы шибеенинг куйагы. Бу — кобылар јаар барган јолдор. Мында дезе кырлар јаар барган чичкечек јолдор ло јер алдыла барган јажытту өткўштер.

— Ол кандый башняда отурып јат, слер билеригер бе?

— Кўнчыгыш башняда. Темирле чарып салган көзнөктў, тегерик камерада. Мен оны планда темдектеп салгам.

— Бу јетирўлерди слер кайдаң алдыгар?

— Шибеенинг каруулчыгы солдаттаң, «Сверчок» деп чоло атту кижиден. Ол бистинг улустың бирўзининг, Джинонын, ачы карындажы.

— Тўрген тапкан эмтиреер.

— Өйди тегин јерге јылыйтарга јарабас. Джино тургуза ла Бризигелла јаар атанган, а бир кезек јетирўлер дезе бисте азыйда да болгон. Кырларда јажытту јерлердинг списогын Риварес бойы тургускан, көрзөгөр дө — бу оның бичижи.

— Каруулдың солдаттары кандый улустар? — Эм тура бис олорло таныжып болбодыбыс. Сверчок бу ла јуукта келген, ол јаңы нөкөрлөрин јетире билбес.

— Сверчок бойы кандый кижи, Джинодоң сурап угар

керек. Башкару нени эдерге турганын ол билер бе? Jаргы кайда болор? Бризигеллада ба, айса, Равеннада ба?

— Мыны бис билбезибис. Равенна — епархияның төс городы, закон аайынча jаан керектер ле бийик jаргылар jаңыс ла анда болор учурлу. Jе Папский областьта законго jаан ajару этпей jадылар. Ол jаңда турган кижиниң күүн-табыла кубулып jат.

— Равеннага оны апарбастар — деп, Микеле айтты.

— Слер ненинг учун мынайда сананып туругар?

— Менде андый серемjи бар. Бризигелланың военный начальниги полковник Феррари — Риварес шыркалай аткан офицердинг таайы. Бу өштөнкөй неме. Ол өштүзинең өч алгадый учуралды качан да ычкынбас.

— Ривареcти Бризигеллада артырзын деп ол некежер болор деп туругар ба?

— Ривареcти бууп өлтүрери jанынаң ол кичеенер деп сананып турум.

Мартини Джемма jаар көрди. Джемманың чырайы куп ла куу болды, jе бу сөстөрди ол токунаалу тыңдап турды. Байла, ол мындый сөстөргө бош ло шайып калган ошкош.

— Кыйалтазы jок бүдүретен немелерди бүдүрбегенче болбос болбой — деп, ол айтты. — Ол, байла, военный jаргы этсин деп некежер, андый jаргыны эдерине кандый бир шылтак табар, кийининде мындый jаргыны не эткен деп сураза, городтың токунаалу, амыр jадынын корыырга эткем деп актанар.

— А кардинал? Ол законго удура немеге jөпсинер бе?

— Ол военный керектерге киришпей jат.

— Jе онын ады-чуузы jаан кижи ине. Оның jөби jогынаң полковник мындый керекти эдерге тидинип болбос.

— Jе мындый jөпти ого кардинал качан да бербес — деп, Марконэ куучынга кириштн. — Монтанелли сүре ле военный jаргыларды jаратпай туратан. Риварес Бризигеллада отурза, керек тоң ло андый jеткерлү болбос. Кардинал качан да болзо, бурулу кижиге болужар. Ривареcти Равенна jаар алып барбазын деп коркып турум. Анда ол кыйалтазы jок өлөр.

— Оны анаар jетирерге бербес керек — деп, Микеле айтты. — Бис оны jолдо солдаттардаң блаап аларыс. Jе бу шибееден качып барары сүрекей уур керек.

— Мен бодозом — деп, Джемма айтты, — оны Бризигелладаң апарарын сакыбас керек. Бис оны мында, Бри-

зигеллада, јайымдаарга кичеенер учурлу. Өйди јылыйтарга јарабас. Чезаре, бис экӱ шибеенинг планын ла Риварести шибееден јайымдаарын шӱӱжип көрөли. Менде бир шӱӱлте бар, ого сок ло јанғыс неме буудак эдип туру.

— Баралы, Марконэ, — деп Микеле өрө туруп, айтты, —шибееден качарыныг планын олор экӱ шӱӱжип көргөй. Меге бӱгӱн Фолипьяно јаар бараргa керек. Бойымла кожо слерди анаар апарар кӱӱним бар. Винченцо биске патрондор ийбеди. Олор мында ӱч кӱн мынаг озо болор учурлу болгон.

Качан олор экӱлези јӱргӱлей берерде, Мартини Джемманыг јанына базып келеле, ого унчукпай, колын берди. Джемма бир минутка онын колына бойынын колын салды.

— Слер сӱре ле мениг јакшынак најым болгоноор, Чезаре, — деп, ол арт учында айтты, — сыранғай ла уур минуттарда меге болужып јӱретенеер. А эмди текши керекти шӱӱжип көрөли.

ҮЧИНЧИ БАЖАЛЫК

— Мен база катап бӱдӱмчилеп айдып турум, слердиг преосвященствогор, слердиг мойноп турганыгар городко тӱймеенниг јаан јеткерин экелерден маат јок.

Церквениг јаан јамылузыла куучындажып турган учун, городтыг военный начальниги уккур ла тоомјылу кеберин тартынып, кӱндӱлӱ куучындап турды, је андый да болзо, оныг ӱнинен кыјырантып турганы јарт угулат. Оны бӧӧрӧктиг оорузы кыйнаган, ӱйи дезе баалу кийимдер алып, оны тӱредерге јеткен, ого ӱзеери, калганчы ӱч неделениг туркунына онын чыдамкайына ченелте коркушту тыг болгон. Городтыг улустарыныг санаа-кӱӱндери кубулган, олордыг ортозында коомой тал-табыштар там өзӱп, јеткерлӱ ӧй једип келген. Областтыг ичинде анда-мында тӱймеендер кӧдӱрилип турган, бастыра областта мылтык-јепселдер салып турган јажытту складтардыг тоозы јок көп болгон. Военный гарнизондо ийде-кӱч уйан, онын солдаттары серемјилӱ улустар болгон. Ого ӱзеери, ончо керекке кардинал качажа берген. Начальник бойыныг кӧдӧчизиле таг алдынаг куучындажар туштa, кардиналды «эштек ошкош кедер неме» деп айткан. Бу керектер оны торт ло калактаарга јетирген, ого ӱзеери

кайдан да Овод табылып келген. Ол торт эдүнің бойы ине.

Овод элдең ле озо оның кару јеенин ле эң талдама шпионын ак јарыктаң ыраткан. Оноң «сүмелү испанский шилти» ончо каруулчыктарды чындык јолдоң илби-тармала туура тарткан, шылу өткүрип турган ончо офицерлерди јүүлтип салган, түрмени ойын-јыргал өдөтөн јер эдип алган. Оны шибееге экелип сукканынаң бери үч неделе өтти, је Бризигелладагы јаңдар оныла нени эдерин эмдиге јетире билбейт. Бийлер оны ээчий-деечий шылагандар, буруузын алындырарга ончо эп-аргаларды тузалангандар, оны коркыткандар, мекелегендер, оны јүзүнбазын эп-аргаларла ончо јанынаң шиңжүлеп көргөндөр, је шылуның кереги эмдиге јетире бир де алтам ичкери барбаган. Эмди Бризигелланың јамылулары оны тургуза ла Равенна јаар аткарып ийген болзо, торт болор эди деп сананып јадылар. Је бу јастыраны түзедерге орой болгон. Риварести арестовать эткени керегинде военный начальник легатка[1] јетирү бичиир туштa, шылуны Бризигеллада өткүрерге јөп беригер деп бичик ажыра сураган, легат ого бойының андый јөбин берген. Оның учун полковникке эмди бойының сөзин ойто аларга уйатту болгон: өштүүмe күчим јетпеди деп ого јартын айдарга келижер эди.

Уур айалгадаң айрылып чыгарга военный јаргы этсин деп, некежер керек деген шүүлте полковниктиң саназына кирди. Керек шак мындый болор деп, Джемма ла Микеле ажындыра билип салган эмей. Бу полковникке јарап турган сок јаңыс эп-арга болгон, оның учун кардинал Монтанелли военный јаргы эдерине удурлажып тура берерде, оның чыдамкайы түгенип, учында ол тудунып /болбоды:

— Мен бодозом — деп, ол айтты, — мениң болушчыларым ол кижиден канча кирези шыра көргөнин слер билген болзогор, бу керекти өскө көслө көрөр эдигер. Јаргы јанынаң законноң туура базарын јаратпай турганыгарды мен јакшы билип јадым, је бу аңылу учурал ине, оны аңылу јаргыда көрөр керек.

— Мениң шүүлтемле болзо — деп, Монтанелли јөпсинбей, айтты, — кандый да аңылу учурал болзо, оны

---

[1] Легат — папаның гражданский керектер башкарып турган чыгартулу кижизи.

бис закон аайынча јаргылаар учурлу. Тегин гражданинди јажытту военный јаргыла јаргылаар учурыбыс јок. Бу јастыра да, законго удура да керек болор.

— Бу учуралды аайлап баштап көрөли, слердиҥ преосвященство! Риварес кыйалтазы јок бир канча јаан бурулу керектер эткен. Ол Савиньоны өлтүрерге ченешкен улустыҥ ортозында болгон. Ол Тоскана јаар качып болбогон болзо, оны монсиньор Спинола јөптөгөн военный јаргы кыйнап өлтүрер эмезе јажына каторгада јүрер эдип јаргылап салар эди. Оноҥ ло бери ол сүре ле анда-мында түймеендер көдүрип јат. Ол бистиҥ ороондо эҥ ле јеткерлү обществоныҥ члени болуп турганын бис билерис. Ол јажытту полицияныҥ үч агентин бойы өлтүрген, эмезе олорды өлтүрерине бойыныҥ болушчыларына јөбин берген деп серенер учурыбыс јеткилинче бар. Эмди оны Папский областька јажытту эп-сүмеле мылтык-јепсел өткүрип турарда, тудуп алган деп айдарга јараар. Ол јербойыныҥ јаҥдарына мылтык-јепселдү удурлашкан, каруулу иште турган эки кижини уур шыркалаган. Эмди дезе ол городтыҥ амыр, тымык јадынына јаан јеткер болуп јат. Мыны ончозын ајаруга алзабыс, оны военный јаргыла јаргылаар деген сок јаҥыс шүүлтеге келерис.

— Бу кижи кандый да керек эткен болзо — деп, Монтанелли айтты, — бис оны закон аайынча јаргылаар учурлу.

— Закон аайынча јаргылаарга көп шылу, шиҥжү өткүрер керек. Мындый шакпыртка өйиненҥ өткүре көп өй өдөр, биске дезе эмди кажы ла минут баалу болуп јат. Ого үзеери оны кача берер болор деп, мен сүре ле коркып јүредим.

— Кача бергедий болзо, каруулды тыҥыдып салыгар. Бу слердиҥ ижигер.

— Менеҥ камааннду немени мен ончозын эдип јадым, слердиҥ преосвященство, је түрмениҥ ишчилерине ижинерге болбос, ончо каруулчыктарды Риварес тармадап салган. Үч неделениҥ туркунына мен оны каруулдап турган үч каруулчыкты солыгам, је мынаҥ эш-неме болбоды. Оныҥ письмолорын јайымга апарарын ла ого јайым јерденҥ письмо экелерин токтодып болбодым. Тенектер! Олор оны, торт ло үй кижини сүүгени чилеп, сүүп јадылар.

— Бу солун неме эмтир. Ол, байла, тегин кижи эмес болбой кайтсын.

— Тегин кижи эмес, эрликтиҥ ле бойы. Буруумды таштагар, слердиҥ преосвященство, је бу таҥма агару да кижини ачындырып ийер. Слер бӱтпезигер, је мен оны бойым шылап јадым, нениҥ учун дезе оны шылап турган офицер чыдажып болбогон.

— Чыдажып болбогон?..

— Мыны јартаарга сӱрекей кӱч неме, слердиҥ преосвященство, је Риварес шылуда бойын канайда тудуп турганын уккан, көргӧн болзогор, ончозын билип ийер эдигер. Шылу ӧткӱрип турган офицерди јаан керек эткен бурулу кижи, а Риварести јаргычы кижи деп бодоорыгар.

— Је ол кандый коркушту неме эдер? Ол слердиҥ сурактарыгарга каруу береринеҥ мойногой, оноҥ башка ол нени эдер. Бу оныҥ слерле тартыжатан сок јаҥыс эп-аргазы болуп јат.

— Анда кыҥырак бычак ошкош курч тил база бар. Бис ончобыс килинчектӱ улус эмейис, слердиҥ преосвященство, бистиҥ көп сабабыс бу јӱрӱмде оок-тобыр јастыралар эткен ине. Оны калык-јоҥ билзин деп кем де кӱӱнзебей јат. Кижиниҥ бӱткен бӱдӱми андый неме туру. Јирме јыл мынаҥ кайра эткен јастыранды кайдаҥ да казып табала, кенете јӱзине удура чачып турза, нени айдарыҥ?

— Риварес шылу ӧткӱрип турган офицердиҥ кандый бир јажыдын коскоргон бо?

— Ээ. Ол кавалерияда служить эдип турала, тӧлӱге тӱжӱп, полктыҥ акчазынаҥ бир эмеш акча алган ине.

— Јартын айтса, ого бӱдӱмчилеп берип салган общественный акчадаҥ уурдап алган ба?

— О, бу айдыжы јок, сӱрекей коомой кылык, слердиҥ преосвященство, је оныҥ најылары тургуза ла акча јууйла, полктыҥ кассазына тӧлӧп бергендер. Керек мынайда ла токтоп калган. Оныҥ ада-энези јакшы улус болгон. Оноҥ ло бери ол бир де коомой керек этпеген. Бу тал-табышту историяны Риварес кайдаҥ укканын торт ло ондоп болбойдым. Је баштапкы ла шылу тужунда, ол јабыс јамылулардыҥ көзинче ончозын ӱрдӱртип ийген! Бу сӧстӧрди ол, торт ло алкыш кычырып турган кижи чилеп, чырайында кичинек те буру јок айткан! Эмди ол керегинде бастыра область ичинде куучын јӱрӱп јат. Слердиҥ преосвященство ого јӱк бир шылуда болгон болзогор, ончозын билип алар эдеер... Риварес

ол керегинде нени де билбес учурлу. Слер эжиктиң тежигинең ончозын...

Монтанелли полковник јаар бурылып, оны саң башка көрүшле көрди.

— Мен полицейский шпион эмезим — деп, ол айтты, — мен церквениң кижизи. Эжиктиң јыртыгынаң тыңдаары мениң ижим эмес.

— Мен... мен слерди өөркөдөргө сананбадым...

— Мынаң ары бу суракты шүүжери темей неме деп сананып турум. Түрмеде отурган кижини меге ийип ийзегер, мен оныла бойым куучындажарым.

— Оныла куучындажарга ченешпегер деп, слерге, слердиң преосвященство, тоомјылу айдып турум. Ол түзелип болбос кижи. Ол јаңы түбектер эткелекте, оны законның буквазына тайанып, јоголтып салза, амыр да, јеткер јок то болор. Слердиң преосвященство, слер бойыгардыг шүүлтегерди айдып та салган болзогор, мен бу пунктты бүдүрер керек деп, јалтана-јалтана айдып турум. Мен учы-учында городтыг амыры учун монсиньор легаттыг алдында база каруулу кижи инем...

— Мен дезе — деп, Монтанелли оны кезе чапты, — мениң епископствомдо законго јарабас кандый да керек болбозы јанынаң кудайдыг ла агару адабыстыг алдында каруулу болуп јадым. Слер некежип турган болзогор, полковник, мен кардиналга берилген бийик јаңга тайанатан турум. Мен бу городто, амыр-энчү өйдө, јажытту военный јаргы өткүрерине јөбим бербезим. Эртен эртен тураныг он чазында буруладып турган кижиле мында көстиг көскө, керечи јогынаг куучындажарым.

— Онызы бойыгарда туру, слердиң преосвященство, — деп, полковник чырайы бүрүнкүйлеп, је ыккур кеберин тартынып, айтты.

«Турумкайы јанынаг бу экү бой-бойлорына тураган немелер эмтир» — деп, кимиренип, арбанып, полковник чыга берди.

Овод ло кардиналдыг туштажузы керегинде, ол кемге де айтпаган. Јаңыс ла онын колы-будынаг кынјыларды чечип, оны өргөө јаар апарар туштa, керек јартала берди. «Бу Вааламныг эштегиниг бийик јамылу уулы законды бойыныг күүниле кубултып турганы неге јараар? — деп, ол бойыныг јеенине айткан. — Эмди Риварес солдаттарды сүмелейле, бойыныг најыларыныг болужыла јолдоң кача берери арткан туру».

Овод каруулчыктарга бек курчадып, Монтанеллиниг кыбына кирип барды. Ол чаазындар чогуп салган столдо бичик бичип отурды. Кенетийин Оводтыг санаазына мындый ок изӳ јайгы кӳн, мындый ок кабинет, алкыштар бичип салган листтерди ачып, оныг кӧрӳп отурганы кирди. Изӳ кирбезин деп, кӧзнӧктиг јабуларын мынайып ок јаап салган, а тышкары дезе фрукталар садып турган садучы: «Фрукталар! Фрукталар!» — деп, кыйгырып турган.

Кӧзине јетире тӳжӳп турган чачын Овод казырланып туура таштап, јӳзин чырчыйтып ийди.

Монтанелли бажын ӧрӧ кӧдӳрди.

— Эжиктеги кыпта сакып алыгар — деп, ол каруулчыктарга айтты.

— Адылбагар, слердиг преосвященство, — деп, сержант сӳрекей эп јоксынып, араай шымыранып айтты,— је полковник бу кижини сӳрекей јеткерлӳ кижи деп бодоп јат, оныг учун мынайда артырып салза...

Монтанеллиниг кӧстӧри чагыла берди.

— Эжиктеги кыпта сакып алыгар — деп, ол токунаалу ӳниле база катап айтты.

Сержант ла солдаттар буруубысты таштагар дежип кимиректенгилеп, чырайлары коркыгылап калган, комнатадаг чыга кондылар.

— Отурыгар — деп, качан эжик јабыла берерде, кардинал айтты.

Овод кынгыс та эдип эрмек айтпай, отургушка отурып алды.

— Синьор Риварес, — деп, Монтанелли бир эмеш унчукпай турала, айтты, — слерге тоолу суравтар берер деген санаам бар. Ол суравтарга каруу берзегер, мен слерге јаан быйаным айдар эдим.

Овод кӳлӳмзиренди.

— Менииг эмди бӳдӳретен э-э-эг ле тӧс и-ижим улустыг берген суравтарын тыгдап угары болуп јат.

— Оног ол суравтарга каруу бербези, андый ба? Мен андый деп укkан ошкош эдим. Је ол суравтарды слерге шылу ӧткӳрип турган бийлер берген ине. Слердиг карууларыгарды олор слерди бурулаарга тузаланар учурлу...

— А слердиг преосвященствогордыг с-с-суравтары?

Ангдып отурганы сӧстӧринеg эмес, ӳнинеg јап-јарт билдирип турды.

Кардинал тургуза ла онгдоп ийди. Је оның чырайының төп лө јалакай кебери кубулбады.

— Мениң сурактарыма каруу беретен эдигер бе, јок эдигер бе—деп, Монтанелли айтты,—је олор бис экўниң ле ортобыста артып калар. Ол сурактар слердиң политический јажыттарыгарга тийзе, слер олорго каруу бербес эмейигер. Бис бой-бойыбысты чек билишпес те болзобыс, слер меге нени-нени айдар болорыгар деп, мен иженип турум.

— Мен с-с-слерди угуп турум, слердиң преосвященство.

Бу сөстөрди айдып тура, ол бир эмеш бажырып ийгени, оның чырайының кебери кандый да јалтанбас кижини оног нени-нени сураарына тидиндирбес эди.

— Слер јажытту эп-сўмеле мылтык-јепсел бери откўргенигер учун буруладып јадыгар. Мылтыктарла нени эдерге бери экелгенигерди эң ле озо айдыгар.

— Кўжўлдер ө-ө-өлтўрерге.

— Коркушту сөстөр. Слердиң шўўлтегерле јөпсинбей турган слердий ок улус кўжўлдер боло берген бе?

— Олордың к-к-кезиктери.

Монтанелли отургуштың сыртына кедейе јөлөнө отырып алала, тоолу секундтардың туркунына унчукпай, куучындажып отурган кижизин ајыктап отурды.

— Бу слердиң колоордо не?—деп, ол кенетийин сурады.

— Ол ло кўжўлдердиң тиштеринің азыйдагы и-истери.

— Буруумды таштагар, мен ол колыгар керегинде айтпай јадым. Бу колыгарда јаңгы шырка јўрў ине.

Чичкечек, ээлгир кол ончо ло јерден шыркалу ла терези сойылып калган эмтир. Овод ол колын көдўрди. Колының карызы тижип калган болуптыр.

— Н-неге де турбас неме, бойыгар да көрўп јадыгар. Слердиң болужыгарла мени арестовать эдер тужунда,—ол Монтанеллиге бажырып ийди,—солдаттардың бирўзи будыла мениң колыма баскан.

Монтанелли оның колын узак ајыктап отурды.

— Је ўч неделе өткөн соңында, оның кебери ненинг учун мындый коркушту? — деп, ол сурады. — Ол бош ло чамыркап, баалап калган туру ине.

— Темир кынјы учына јетире эмдеп болбогон туру.

Кардинал кабагын тўўди.

— Шыркалу колго олор темир кижен кийдирип салган ба?

— А-а-андый эмей база, слердинг преосвященство. Јангы шыркага ол сӱрекей јараар ине. Эски шыркадан кандый туза болотон эди. Олор јангыс ла сыстап јат. Оны сӱрекей ле тынг оорыдып болбозынг.

Монтанелли Овод јаар база ла катап узак көрӱп отурды, онон өрө туруп, хирургический инструменттер салып койгон кайырчакты ачты.

— Колыгарды бери тудугар—деп, ол айтты.

Овод колын ичкери сунды. Оныг чырайы, тонгуп калган немедий, соок ло кыймык јок болды. Монтанелли шырканы јунала, оны чебер тангып берди. Мындый ишке ол темигип калган ошкош.

— Темир кижендер јанынаг мен тӱрменинг јамылуларыла куучындажып көрөрим — деп, ол айтты. — Эмди дезе мен слерге база бир сурак бererге турум. Слер мынаг ары нени эдерге туругар?

— Менинг к-каруумда јаан чӱм-чам јок, слердинг преосвященство: качарга ченежерим, качып болбозом— өлөрим.

— Ненинг учун өлӧтӧнӧӧр?

— Начальник мени адар эдип јаргыладып болбозо, мени кыйынду иштер бӱдӱрер эдип јаргыладып салар. Кыйынду иштерге мен чыдажып болбозым, өлӱм мени тӱнгей ле көмө базар, ненинг учун дезе менинг су-кадыгым сӱрекей коомой.

Столго тайанып алала, Монтанелли унчукпай, терең санана берди. Овод ого чаптык этпеди. Ол отургуштынг сыртына кедейе отурып, көзин јарымдай јумуп, колдо, бутта темир кижен јок, јайым болгонына јакшызынып отурды.

— Слерге учурал болуп, мынаг кача бererге келишкен болзо—деп, Монтанелли ойто ло куучындап баштады,—ол туштa слер јӱрӱмигерде нени эдер эдигер?

— Кӱжӱлдер өлтӱрер эдим деп, мен слердинг преосвященствого айттым ине.

— Кӱжӱлдер өлтӱрер эдигер. Анайдарда, мен слерге эмди ле мынаг кача бererге болушсам, — мындый јаг да, ийде-кӱч те менде бар болзын, — ол туштa слер јайымда јӱреле, амыр-энчӱ јӱрӱмди тӱймедип, улустынг канын ойто ло тӧгӱп баштаарыгар ба?

Овод стенеде илип салган крест јаар көрди.

— «Амыр-энчӱ эмес, је ӱлдӱ-кылыш»[1]... Э, мен јакшынак обществодо отурган турбайым. Је андый да болзо, мен колмылтыкты артыксынып јадым.

— Синьор Риварес,—деп, кардинал токунаалу ӱниле айтты,—мен слерди јаман айтпагам, слердинг ле слердинг најыларыгардынг шӱӱлтелери керегинде шооткон айасту эрмек айтпагам. Слердинг эрмек-куучыныгар база андый болзын деп менинг иженер учурым бар ба? Эмезе кудайга бӱтпей турган кижи джентльмен эмес деп мени бӱдӱмчилеерге туругар ба?

— Слердинг преосвященство джентльменствоны крестӱлердинг јалакай болорынын эң бийик темдектеринин бирӱзи деп бодоп турганын ч-ч-чек ле ундып салган эмтирим. Слердинг ады-јолы јок коручыгардынг ла менинг ортодо ӧдӱп турган литературный блааш-тартышка учурлап Флоренцияда айткан куучыныгар санаама кирет.

— Мен слерле јанғы ла ол керек аайынча куучындажарга санангам. Слер менинг учун мени коркушту көрбӧй јадыгар, оның тӧс шылтагын слер меге јартап бередигер бе? Слер мени тегин ле бойыгардынг чечен тилигердинг тангмазы эдип алган болзогор, мында кижи кайкаар неме јок. Слердинг политический тартыжугар ол слердинг керегеер, ого ӱзеери бис тургуза ӧйдӧ блааш-тартышту политический эрмек-куучын ӧткӱрбей јадыбыс. Је ол туштa слер мени ӧштӧп, кыйа көрӱп турганыгар меге јарт көрӱнген, бу чындап ла андый болгон болзо, мени ӧштӧргӧ мен слерге качан бир јаманым јетирдим бе, јок по — айдып беригер.

Кардинал ого јаманын јетирген бе!

Овод тангылу колын кејирине јууктатты.

— Слердинг преосвященство Шекспирди эске алынгай — деп, ол кандый да кыјыраң каткыла каткырып айтты. — Оның пьесаларынын бирӱзинде бир кижи бар, ол кижи кискени көрӧр кӱӱни јок болгон. Мен анайда ок абыстарды көрӧр кӱӱним јок. Абысты көргӧмдӧ, т-т-тижимнинг оорузы тудат.

— О, керек јӱк ле мында болзо — деп, Монтанелли

---

[1] «Амыр-энчӱ эмес, је ӱлдӱ-кылыш» — «Јердинг ӱстӱне мени амыр-энчӱ экелди деп сананбагар. Мен амыр-энчӱ экелерге келген эмезим, је ӱлдӱ-кылыш экелерге келгем»—деп, Христос бойынын ӱренчиктерине айтканын Овод эске алынып јат.

колын јаҥыды. Ол куучын божогон деп айдарга санаҥан ошкош. — Кижини öштöп табарза да, је тöгүн немени не бичиир? Менiҥ куучыныма каруу берип тура, менiҥ адааным алып турган кижини мени билер деп бичигенигер. Бу тöгүн неме болгон. Мен слерди öнöтийин мынайда бичиген деп бурулабай јадым, је слердиҥ бичигенигер чын эмес болгон. Мен эмдиге јетире ол писательдиҥ адын билбезим.

Овод бир минуттыҥ туркунына кардинал јаар соок көрүп отурды, оноҥ кедес эдип, кенетийин јаркырада катқыра берди.

— О, јаш баладый улустар! Ах, эш-неме билбес көöркийлер. Ол кем болгонын слер канайып сеспедигер? Јаҥыс туйгактыҥ эки айры барган изин көрбöдигер бе?

— Јартын айтса, синьор Риварес, блааш-тартышту эки статьяны экүлезиҥ слер бичигенигер бе?

— Бу сүрекей коомой кылык болгон, мен билип јадым — деп, Овод буруузы јок, ару јаан чаҥкыр көстöриле кардинал јаар көрүп, айтты. — А слер мыны, устрицаны чылап, чайнабай, бүдүнге ажырып ийгенигер. Мен сүрекей коомой кылыҥам, је бу соотту неме болгон ине.

Монтанелли эрдиҥ кезе тиштеп, ойто ло отургушка отура берди. Куучын башталарда ла, Овод оны ачындырарга кичеенип турганын ол билип ийеле, кандый да болзо, токунаалу болор, бойын бек тудунар деп, шүүнип алган. Эмди ол полковниктиҥ де кородооры јолду эмтир деп, оныҥ ачынчак болгонын актап сананды. Кажы ла күн эки частыҥ туркунына Оводты шылап турган кижи кажы бир учуралда арбанып та ийзе, анда коркушту ла јаман јок.

— Бу куучынды токтодып салалы — деп, ол токунаалу айтты. — Слерге јолугар деген töс амадуумды мен слерге јартаар учурлу. Керек мындый болуп јат. Слерди канайда бурулаар деген суракты учына јетире шүүжер туштa, јербойыныҥ јаҥдары менiҥ кардинал болгон јаан јамыма ајару эдер ле мен бойымныҥ шүүлтемди айдарга сананзам, олор оны тоомјылу угар учурлу. Слерди албанла бурулап салбазын деп, керекке чапчажып, кирижерге турум, слердиҥ јанаардаҥ албанду керек болбозо, андый албан керек јок болуп јат. Слерди неге-неге комудап турган болор бо деп билерге, мен слерди бери

алдыртып алдым. Темир кижендерди кийдирбези јанынаг керекти мен аайлап саларым. Мен слерге болушту сӧсти айдардаг озо, слер не кижи болгоныгарды көрӱп алар учурым бар деп сананып турум.

— Мен неге де комудабай јадым, слердиг преосвященство. Јуу — ол јуу, айалганы көрӱп, тартыжар керек. Мен школдо ӱренип турган ӱренчик эмезим, јажытту эп-аргала мылтык-јепселдер өткӱргеним учун башкару менинг бажымды сыймаар деп, сакыбай јадым. Башкару мени айдыжы јок өштөөр, канча кире кӱчи једер, анча кире өштөөр. Мени кандый кижи деп сонуркап турган болзогор, јартын айдайын, бир катап мен эмеш романтический кебер тартынып алала, слердиг алдыгарга бойымныг оок-тобыр килинчектеримди тоологонымды слер билеригер. Бу слерге ас па? Айса мени база катап айтсын деп туругар ба?

— Мен слерди онгдоп болбой турум — деп, Монтанелли соок айтты.

— Мӱргӱӱлге брааткан карган Диэгоны слердиг преосвященство, байла, ундыбаган болбой? — Овод кенетийин ӱнин өскөртип ийеле, Диэгоныг ӱниле; «Мен килинчектӱ кижи» — деп, чӧйӧ эрмектенди.

Монтанеллиниг колында карандаш тыркырай берди.

— Ойинеg өткӱре! — деп, ол өрө туруп айтты.

Овод јаркырада каткырып ийди. Ол комнатаныг ичиле ары-бери базып турган кардиналды бажын кангкайтып, ајыктап отурды.

— Синьор Риварес, — деп, Монтанелли оныг одожына тура тӱжӱп, айтты, — кижиден чыккан кижи бойыныг эң коркушту өштӱзине де, слер меге эткенигер чилеп, мындый немени этпес эди. Слер менинг јажытту шырамды билип алала, оны ойын эдип алганыгар. Слер слерге јуук кижиниг ачу-коронын шоодып, каткырып јадыгар. Мен слерден база катап сурап турум. Слерге качан бир јаманым јетирдим бе? Јетирбеген болзом, слер мениле ненинг учун мындый јаман кокурлап туругар?

Овод кедейе отурып ийеле, бойыныг соок, јажытту кӱлӱмзиренижиле кӱлӱмзиренип ийди.

— Меге бу сӱрекей с-с-соотту көрӱнген, слердиг преосвященство. Слер мыны јӱрегеерге сӱрекей јуук алындыгар. Ого ӱзеери бу меге бир эмеш тербезен циркти э-э-эске алындырган...

Монтанеллиниң эриндери кугара берди, ол кайа көрөлө, кўзўңини шыңырадып ийди.

— Бурулу кижини апарыгар — деп, ол кирип келген каруулчыктарга айтты.

Качан олор јўргўлей берерде, ол ачынганына бастыра бойы тыркырап, столдың јанында турган отургушка отурды. Оноң епархияның абыстары ийген отчетту книжкени алды јаар јылдыра тартып, көрўп баштады, је удабай оны туура ийде салып, столдың ўстўне энчейип, эки колыла јўзин бектеп ийди. Овод бойының кийининде бойының коркушту көлөткөзин артырып салгандый болды.

ТӦРТИНЧИ БАЖАЛЫК

Монтанелли казырланып ачынган да болзо, бойының эдер болгоң керегин ундыбады. Шыркалу колдорго кийдирип, салган темир кижендерди тургуза ла чечсин деп, ол эрчимдў некеже берерде, тегин де јўўлип брааткан ырызы јок полковник ончо немеге колын јаңып ийеле, Оводтоң бастыра кижендерди чечсин деп јакару берди.

— Эртен оның преосвященствозы база нени јаратпай удурлажар — деп, ол бойының кўдўчизине комудап, арбанып турды, — мен оны кайдаң билерим? Колго кийдирип салган эки кирези темир киженди ол казыр болгонының темдеги деп айдып турган болзо, ол удабас темир решеткаларды јоголторго јуу кўдўрер эмезе Ривареста устрицаларла, трюфельдерле азыразын деп некеер. Мен јиит јўреримде, эдўлер эдўлерле болгон. Олорды кездип, каруузына тургузып туратан. Садынчак неме уурчыдаң оңгду деп ол тушта бир де кижи айтпайтан. Је эмди тўймеенчилер солун улустар боло бердилер. Оның преосвященствозы ончо эрликтерди кўкўдерге, олорго болужарга турган ошкош.

— Ол нениң учун мындый керектерге кирижип јат— деп, кўдўчи айтты. — Ол папаның чыгартулу кижизи эмес, оның гражданский де, военный да керектерге кирижер учуры јок. Закон аайынча...

— Закон керегинде айдарга да турар ба? Агару адабыс тўрмелердиң эжиктерин ачып, бастыра либеральный ийттерди јайымга божодып ийерде, закон тоомјыда болзын деп, сананарга да јарабас! Бу торт ло сагыжы јок

кижиниң ижи! Монсиньор Монтанелли эмди бойыныҥ јаҥын көргүзип јат, онызы јарт. Ол јада калган агару адабыс та тужунда ичкери јылып алган, эмди дезе јаҥы папага сыраҥай ла јуук кижи. Тургуза ла агару адабыстыҥ сүүген улустарыныҥ бирүзи боло берген. Онызы мен база канайып маргыжайын! Анда Ватиканнаҥ келген јажытту инструкция бар болордоҥ маат јок, кижи оны кайдаҥ билер? Эмди ончо неме солынып, собурылып калган. Эртенги күн сеге нени экелер, озолодо билип те болбозыҥ. Озогы јакшы өйлөрдө улус неге тайанарын, неге иженерин билетен, а эмди...

Овод өйи јок кыјыраҥтып ачынганынаҥ улам, айдары јок јүрексиреп, шибееге келерде, таларга јуук болды. Монтанеллиле јолугыжы оныҥ бар-јок ийде-күчин алып барды. Чүрче ле болзо, күчи јетпей калар эди.

Тербезен цирк керегинде кыјыраҥ эрмекти ол калганчы минуттарда шырага чыдажып болбой, айдып ийген. База ла беш минут отурган болзо, ол ыйлап ийер эди. Оныҥ учун эрмек-куучынды өнөтийин үзерге келишти.

Качан оны тоолу частар өткөн соҥында шылуга алдырып келерде, ого берилген ончо суралтарга ол јаҥыс ла коркушту каткыла каруу берди. Полковник арт учында чыдажып болбой, бойын тудунбай, тилин бош салып ийерде, Овод оноҥ артык тыҥ каткыра берди. Мындый коркушту ол качан да каткырбаган. Ырызы јок полковник күзүреп, јызырап, багынбас өштүзин коркушту кезедүлерле кезедип, учы-учында тегин јерге өйди не чыгымдаар деп, бир туштa Джемс Бертонныҥ келген шүүлтезине келди. Айткан сөсти аайлап угарга күүнзебей турган кижини тегин јерге не сөстөөр?

Оводты ойто ло камерага сугуп салдылар. Ол ал санаага түжүп калган, кыймык јок чалкойто јатты. Калјуурып өкпөөригенииҥ кийининде ол јаантайын мындый болотон. Энгирге јетире ол нени де сананбай, керек дезе кыймык та этпей јатты. Эртен турагы тал-табыштy эрмектиҥ, јүрексирештиҥ кийининде, ол нени де керексибей, тыны чыгып калган немедий боло берди: оныҥ бойыныҥ шыразы да эмди ого өскө кижиниҥ шыразындый көрүнет, ол шыра оны базырып салган кандый да уур, јаан, тыны јок немедий билдирет. Бу керек неле де божозо, түҥей ле эмес пе? Сок ло јаҥыс күүнзеген неме кижи чыдажып болбос кыйын капшай ла божой-

тон болзо дегени болуп јат. Јаан кыйын-шырада јаткан кандый ла тынду неме мынайда сананар учурлу. Ол мындый јўрўмнең айрылатан ба, айса оны өлтўргилеп салатан ба, — мынызында бай-баш јок, јаңыс ла кыйынду јўрўм божойтон болзо. Ырыс болуп, ол кача да берерден маат јок, эмезе оны качарга јеткелекте, өлтўргилеп те салардаң айабас, је кандый да болзо, эмди ол качанның качан да адабысты көрўп болбос. А арткандары неме беди — јаңыс ла эш кереги јок шыралу јўрўм ине.

Надзиратель курсак экелерде, Овод ол јаар нени де керектебей турган уур көрўжиле санааркап көрди.

— Канча час?

— Алты час. Мен слерге курсак экелдим, сударь.

Ол јаман јытла јытанып турган, кажы јерде соол калган тўрменің курсагын јескинип ајыктајла, туура көрди. Ол јаңыс ла санааркап, карыгып турган эмес, је анајда ок оорып та турган, оның учун бу курсактың јескинчилў бўдўмин көрөлө, оның кускузы келди.

— Курсак јибезеер, там ары уйадараар — деп, солдат мең деп айтты. — Ого јўк бу калашты јигер, ол слерге ийде-кўч кожор.

Солдат эмеш ўлўш калашты тарелкадаң өрө көдўрип, кандый да саң башка тоомјылу ла төп эрмектенип турды. Калаштың өзөгинде нени де сугуп салган эмтир деп, ол кенетийин сезип ийди. Овод јажытту иште темигип калган кижи ине.

— Артырып салыгар; айса, айла јиирим — деп, ол нени де керектебей турган кижи болуп, араланып айтты. Эжик ачык болгон, оның учун олордың куучынының кажы ла сөзи тепкиште турган сержантка угулып турганын Овод билип турган.

Качан каруулчыктар эжикти бектейле, јўргўлей берерде, эжиктеги јыртыктаң кижи шыкалап көрбөй турганын ол лаптап, быжулап билип алала, калашты колына алып, чебер ооктой берди. Калаштың өзөгинде тоолу сөстөр бичип салган чаазында темир кезетен кичинек киреечектер ороп салган эмтир. Ол чаазынды јазап туруп тўзедип ийеле, камераның ичин өчөмик јарыдып турган лампага јууктадып көрди. Чаазын сўрекей јукачак ла кичинек болгон учун анда кичинек, кичинек буквалarла бичилген сөстөрди кычырарга сўрекей кўч болды. «Эжик ачык. Карангуй тўн. Аргалу ла болзогор,

решетканың темирлерин капшай ўзе киреелейле, камерадаң чыгала, јер алдыла барган өткўшле эки ле ўч частың ортозында келигер. Бис белен, мынаң артык учурал келишпестең маат јок». Ол бастыра бойы тыркырап, чаазынды уужап ийди. Анайдарда, онҷозы белен, ого јаңыс ла решетканың темирлерин ўзе киреелеерге керек, колдың, буттың кижендерин уштып койгоны кандый ырыс! Оноң башка олорды кезип отурарга көп өй өдөр эди. Решеткада канча темир? Төрт темир, кажызын ла эки јерден кезер керек, анайдарда сегис јерден кезерге келижетен эмтир... О, ол меңдезе, мыны не де этпес... Джемма ла Мартини мыны канайып мындый капшай эптеп салды? Кийим, паспорт, квартира табар керек ине? Олор торт ло кош тартатан аттар чылап иштеген болбой... А план Джемманың болбой кайтсын. Ол бойының тенексў шўўлтезине бойы каткырды. Оның планы ба, айса өскө кижиниң планы ба — нези башка, јаңыс ла јакшы план болотон болзо! Је андый да болзо, бу јердиң алдыла барар деген план Джемманың планы болгоны оны сўрекей сўўндирип турды. Контрабандисттердиң планы буудаң эткен тепкишле тўжери болгон. Джемманың планы уур да, кўч те болзо, је бу план кўнчыгыш стененің јанында турган часовойдың јўрўмине кандый да јеткер этпей турган. Оның учун эки планнаң кичинек те алаңзыбай, ол Джемманың планын талдап алган.

Бу план аайынча, олорго болужып турган часовой Сверчок, тўрмеден јер алдыла барган јол јааргы темир каалгачакты, эптў өй учуража берзе, нөкөрине айтпай, ачып салатан ла оноң тўлкўўрди ойто тўрменің караульныйында илип салатан учурлу болгон. Овод дезе темир эжик ачык деп јетирў алган бойынча тургуза ла темир решетканы ўзе киреелеп, чамчазын тиле-тиле јыртала, буу эдип кадала, ол буула јалбак кўнчыгыш стененің ўстўне тўжер учурлу. Оноң каруулчык ары ла көрзө, ол јалбак стененің ўстўле ичкери эңмектеер, бери көрзө, јерге јаба кыймык јок јада берер учурлу. Стененің тўштўк-кўнчыгыш толугында јаан эмес башня бар болгон. Оның јемирилип брааткан стенелерин оны орой туй өзўп калган куманактар тудуп турган. Стененің јанында дезе јемирилип калган таштар јаткан. Бу таштарла, куманактың ортозыла Овод төмөн тўжеле, темир каалгачакты ачып, јер алдыла барган өткўш јолго једетен учурлу болгон. Көп чактар мынаң озо бу јер алдыла

барган јажытту өткўш јол шибеени ле оныҥ одожында төҥдө турган башняны колбоп туратан. Эмди оныла кем де тузаланбай јат. Оныҥ бир кезек јерлери јемирилип калган. Кырдыҥ эдегинде јер алдыла барган јажытту өткўш јол барын јаҥыс ла контрабандисттер билер. Бу өткўш јолго киретен ўйтти быжулап јажырып салган. Тудулу товарлардыҥ складтары шибеенииҥ стенелериниҥ алдында болгонын бир де кижи сеспей турган. Бу ок өйдө таможняныҥ бийлери казырлангандарынаҥ көстөри чагылып калган, эрмек айтпас соок бўдўмдў горецтердиҥ айылдарын тинтигилеп туратан. Овод ол кырдыҥ кајузындагы јажытту ўйттеҥ чыгара јылып келетен ле оноҥ Мартини ле контрабандисттердиҥ бирўзи сакып турган јерге каранўйды тузаланып једетен учурлу болгон. Энгирде кайу өткөн соҥында каалганы билдирбезинеҥ учураган ла кўнде ачып салар арга јок болгон. Јарык тўнде көзнөктөҥ чыгып, төмөн тўжерге сўрекей јеткерлў болгон. Анайдарда, бўгўнги учуралды кыйалтазы јок тузаланар керек. Оныҥ мындый эптў өйди јылыйтар учуры јок.

Ол отурып, калашты, тўрмениҥ өскө курсактарына көрө, јескинбей јип алды. Ийде-кўчти јылыйтпаска, нени де болзо јиирге керек болгон. Оноҥ ол јадып, бир эмеш уйуктап аларга ченежер деп сананып алды. Эдетен иш сўрекей уур да болзо, он частаҥ эрте решетканыҥ темирин киреелеп баштаарга јеткерлў болгон.

Анайдарда, адабыс качышка болужар деп санаҥган туру! Адабыс мындый немеденҥ јалтанбас эмей. Је Овод андый болушка качан да јөпсинбес. Неге де болзо јөпсинер, јаҥыс ла ого јөпсинбес! Качса да, ол нөкөрлөриниҥ болужыла качар. Ол абыстыҥ болужын тузаланбас.

Кандый изў! Јарт ла кўкўрт болотон эмтир. Кей кандый изў, јыду. Ол таҥылу колын бажыныҥ алдына јастык эдип салып алала, уйуктап болбой тымырчылап јатты. Оноҥ колын бажыныҥ алдынаҥ туура алды. Ол кандый кызып јат! Кандый коркушту сыркырап оорып јат! Эски шыркалар ончозы бир уун оорыгылайт... Бу не боло берди?.. О, кандый эш кереги јок неме. Олор, байла, јут-јулакай сезип турган болбой. Темирди киреелеп баштаардаҥ озо ол бир эмеш уйуктап, амырап алар.

Сегис казык, ончозы јоон, бек! Эмди канчузын кезерге керек? Байла, ас арткан болбой! Ол киреелеп баш-

таганынаң бери сүрекей, сүрекей удады ошкош ине, шак мынаң улам оның колы оорып јат. Кандый коркушту оорып јат! Торт ло сөөгинең бери сыстап јат! Је иштең улам кол мынайып оорыйт эмеш пе? Андый ок сыркырууш, кадалгак оорула оның аксак буды оорып јат... Бу база киреелештең эмеш пе? Ол тура јүгүрди. Јок, ол уйуктабаган эмтир. Ол көзин көртөнчө түженип отурган эмтир, көзнөктиң темирин киреелеп турум деп түженген, је ол темирлерге кол до тийбеген болуптыр. Көзнөктиң бек темирлери азыйгы ла бойлоры бозоргылап көрүнгилейт. Ыраак башняның чазы он катап сокты. Ишти баштаар өй јетти.

Эжиктиң јыртыгынаң шыгалап көрүп нйеле, эжиктиң јанында кижи јок болордо, ол төжинде јажырып алган киреечектериниң бирүзин чыгарып келди.

. . . . . .

Јок, онула не де болбогон, не де болбогон! Бу ончозы јүк ле кейтигип турган санаа болбой. Мыкында сыс — ол ичтиң оорузы, эмезе соокко өткөнинниң оорузы. Үч неделениң туркунына түрмедеги јүрүмге ле түрменинг јескинчилү кейине оорып та калза, кайкамчылу неме јок. Бу бүкүлү бойында сайылып оорып турган оору — ол сүре ле отуруштаң табылган оору болор. Ээ, ээ, шак ла андый болор! Оору сүре ле отуруштаң улам табылган. Ол керегинде ол канайып сананбаган болотон!

Акыр, бир эмеш отурып, амырап алар керек. Оору јынгпырай берер, ол ойто ло иштеп баштаар. Эки-үч минуттың бажында оору-сыс ödö берер.

Тым отурганынаң коомой неме јок. Отурганда, оору там тынгып јат. Оның чырайы тостый кугара берди. Јок, өрö туруп, ишти баштаар керек. Ооруны туура таштаар керек. Ооруның сызына чыдажары, чыдашпазы кижиниң бойының чыдамкайынаң камааңду болуп јат. Ол ооруны ајаруга албас, оның сыс-сыркынын токтодып нйер.

Ол ойто ло өрö туруп келеле, јап-јарт үниле айтты:

— Мен оору эмезим. Меге оорып јадарга бош јок. Мен бу темирлерди үзе киреелеер учурлу, меге оорыырга јарабас.

Оноң киреелеп баштады.

Он час он беш минут, одус минут, төртөн минут... Ол

кезет ле кезет... кажы ла катап кирее темирге јыжылып, ачу чыгырганда, оның эди-сөөгин, меезин кем де киреелеп тургандый билдирет. «Кем кемди озо киреелеп салар? —деп, ол каткырымзып, бойынаң сурады: — Мен решетканы ба, айса решетка мени бе?» Ол тижин кезе тиштенип ийеле, амырабай кезе берди.

Он бир час одус минут. Колы күп тижип, көжүп, киреени јүк ле арайдаң тудуп та турган болзо, ол токтомјы јоктоң киреелеп турды. Јок... Оның токтоор ло амыраар учуры јок. Киреени колдоң ычкынып ла ийзе, ишти ойто баштаарга оның күчи јетпес.

Эжиктиң ары јанында каруулчыктың базыды угулды, оның мылтыгының кындагы эжикке калырт эдип согула берди. Овод ижин токтодып ийеле, киреечегин ычкынып, кайа көрди. Сескилеп ийди эмеш пе?

Эжиктеги үйттең чачып ийген кандый да кичинек кара неме камераның полына келип түшти. Овод киреезин туура салып койоло, полго келип түшкен немени көдүрерге бөкөйди. Бу болчоктоп салган чаазын эмтир.

. . . . . .

Төмөн түжүш кандый узак болгон. Кара толкулар дезе эбире толкуланып, оны ончо јанынаң соккон!

Ах! Ол јүк ле полдоң чаазын көдүрерге энчейген ине. Оның бажы бир эмеш айланган. Је кижи энчейип ийгенде, бажы айланып јат ине. Андый ла коркушту неме болбогон. Не де болбогон.

Ол болчоктоп салган чаазынды көдүрип, оны јарыкка јууктадып, чебер јайа тартып көрди.

«Бүгүн түнде кыйалтазы јок келигер. Эртен Сверчокты өскө јерге көчүрип јадылар. Бу бистиң калганчы эпаргабыс».

Ол чаазынды јоголто уужап, јыртып ийеле, киреезин колына алып, ойто ло албаданып, унчукпай иштей берди.

Түннің бир чазы. Ол үч частың туркунына иштеген, сегис темирдиң алтузын кезип салган, эмди эки темир арткан, олорды кезип салза, чыгарга кем јок болор.

Коркушту оорузының туткактары кажы өйдө тудуп туратанын ол эске алынарга чырмайды. Калганчы катап бу јаңы јылдың алдында болгон. Ол беш түнди эске алынарда, бастыра бойы тыркырай берди. Је ол тушта оорунын туткагы кенетийин башталбаган.

Ол киреечегин ычкынып, эки колын өрө көдүрип, кудайга бүтпес болгонынан бери мүргүүлдин сөстөрүн баштапкы ла катап айтты. Ол кудайга да эмес, кемге де эмес, учы жок телекейге, ак-жарыкка аргазы чыгып, мүргүп турды.

«Бүгүн эмес! Эртен оорыйын! Мен эртен кандый ла соруга чыдажарым, је јанғыс ла бүгүн эмес!»

Эки колыла эки шыкшыдын јаба тудуп, ол бир минут кирези токунаалу турды. Оноң киреечегин колына алып, ойто ло иштеп баштады.

Бир час одус минут. Ол калганчы темирди киреелеп баштады. Оның чамчазының јеңги үлбиреп, јыртылып калган, эриндеринде канду көбүктер көрүнип келген, көзининг алдында канду туман јайылып калган, маңдайынаң тер чоройлоп аккан, ол дезе кескен, кескен, кескен...

. . . . . .

Монтанелли јүк ле таң адып клеедерде уйуктады. Ол таң атканча уйуктап болбой, бош ло шыралап калган, оның учун бир эмеш өйгө амыр уйуктап јатты. Оноң түженип, улаарып баштады.

Озо баштап бу јарт эмес, аайы-төйи јок түш болгон. кандый да саң башка немелер көстиң алдына элестелип учуп турган. Ол көлөткөлөрдөң тартыжу, шыра, коркушту немелер көрүнип турган. Оноң ол түш јеринде көрзө, уйуктап болбой, шыралап турган эмтир. Мындый коркушту түштерди ол көп јылдардың туркунына көрүп келген. Бу керек оның түш те јеринде болуп турган болзо, ол түш түженип јатканын, мындый түшти јанғыс катап түженип турган эмезин бойы билип јатты.

Кандый бир эптү јер таап алала, уйуктап аларга, ол элбек ээн чөллө базып јүрди. Мында тоозы јок улустар кыймыражып, чуркураҗып, каткырыжып, кыйгырыжып, шаңдар соккылап, јүзүн-јүүр темирдең эткен немелерди шынырадып турдылар. Ол табышту јерден ырап, өлөңгө, эмезе агаш тактага, эмезе таш плитага јадып алат. Ол көзин јумуп, јарык ого чаптык этпезин деп, алаканыла көзин бектеп, бойында айдынат: «Эмди ле уйуктай берерим». Је кыйгырган, кышкырган, чыңырган-огурган улус ого ойто ло јаба једнжип келет. Оның адын адап, кыйгырыжып тургулайт: «Ойгоныгар, капшай ла ойгоныгар, слер биске керек болуп туругар!»

Ол јымжак дивандар, такталар, отургуштар, торкомаңдык төжөп салган орындар турган јаан јараш өргөөгө кирип келет. Энгирдиң карањуйы койыла берген эмтир, ол бойында айдынат: «Арт учында мында ла амыр јер таап, токунаалу уйуктап алар болбойым». Ол эң ле карањуй деген кыпка кирип барала, орынга јадып ла јадарда, кенетийин кыпка колында јарыткыш тудунган кижи кирип келет, јарыткыш сүрекей јарык эмтир, оның јарыгы көсти кезип турды, кирип келген кижи дезе оның кулагының јанына кыйгырат: «Туругар, слерди кычырып турулар!»

Ол өрө туруп келеле, торт ло шыркалу аң чылап, тентирилип, јайканып, ичкери базып браадат. Бир час түн, түннің тал ортозы ӧдүп калганын ол билип турат. Кыска түннің тал ортозы ӧдө берди! Эки, үч, төрт, беш — алты часта көдүре город ойгонор ло амыр түн јоголор.

Ол экинчи кыпка кирип барала, орынга јадарга ла турарда, кем де кенетийин јастыктаң өңдөйип кыйгырат: «Бу меним орыным!» Ол канайдар да аргазы јок, кайра базат.

Частарды ээчий частар ӧдөт, ол дезе кыптаң кыпка, коридордоң коридорго, турадаң турага базып јүрет. Таң бозорып келди. Јап-јарык тангдак там ла там јуук-тайт. Беш час. Таң адып калган, ол дезе көс тө јумбаган. О, коркушту неме! База бир түш... база бир!

Ол јер алдыла барган узун-узун коридорго кирип барат. Коридорды, јалкын ошкош, јарык лампалар ла люстралар јарыдып турган эмтир, чарып эткен потолоктоң каткы, сүүнчилү музыка, бијелер угулат. Анда, оның үстүнде, тирү улус јаткан ак-јарыкта, кандый да јаан байрам болуп јаткан болбой кайтсын. О, јажынып алала, бир де эмеш болзо, амыр уйуктап алар јер тыбылза кайдар! Кичинек те јер болзо, ого јүк сööктиң орозы да болзо! Бу сöстöрди айдала, ол кижиниң сööги јаткан јердиң кырына бүдүрилип јыгылат. Ородоң ölүмниң соок тыныжы ла јыдыган-ириген неменің јыды јытанат. Је мында бай бар ба? Јаңыс ла уйуктап алатан арга бар болзо кайдат?

— Бу меним ором! — деп, кыйгырган Глэдистиң үни угулат. Ол чирип калган јабынчызынаң бажын чыгарып келеле, ородоң өрө өңдөйип, ол јаар көзин тозырайта көрөт.

Ол оның алдына тизеленип, эки колын ол јаар јайнатанду чөйөт.

— Глэдис! Глэдис! Меге эмеш те болзо килезең! Сенің ороңо јылып киреле, сенің јанынгда бош јерге јадып, бир эмеш уйуктап алайын. Мени сўў деп, мен сенең сурабай јадым. Мен сеге тийбезим, сенең эрмек сурабазым. Меге јаңыс ла сенің јанына јадала, уйуктаарга јөп бер! Каруум, уйуктабаганымнаң бери сўрекей удай берди! Мен эмди бир де кўн чыдажып болбозым. Јарык менің өкпө-јўрегимди өртөди, тал-табыш менің меемди тоозын эдип оодып-сайап салды. Глэдис, сенің ороңо киреле, сениле коштой уйуктаарга меге јөп бер!

Ол оның јабынчызыла јўзин бектеерге сананды. Је Глэдис оноң туурапап, айдары јок коркып, кыйгырып турат:

— Анайдарга јарабас, килинчек! Сен абыс инең!

Ол оноң ары базат ла базат, оноң талайдың јарадына једип келет. Мында сўрекей јарык эмтир. Ээн кайалар куулайыжып калган тургулайт. Амыры јок талай ааайааай онтоп јадат.

— Ах, талай меге килеер болбой — деп, ол айдат. — Ол бойы да сўрекей арып, уйуктап болбой јаткан ине.

Је талайдың толкузынаң Артур чыгып келеле, тың айдат:

— Талай менің!

. . . . . .

—Слердің преосвященство, слердің преосвященство!

Монтанелли кенетийин ойгонып келди. Эжикти токулдаткылайт. Ол өрө туруп, эжикти ачып ийди, кирип келген јалчы оның сагыжы чыгып калган чырайын көрўп ийди.

— Слердің преосвященство, слер оорып калдыгар ба?

Монтанелли алаканыла маңдайын јаба тутты.

— Јок. Мен уйуктап јаткам, слер дезе мени чочыдып ийдигер.

— Буруумды таштагар, слердің преосвященство. Таң јарып клеедерде, слер комнатаның ичиле ары-бери базып тураар деп меге билдирген, мен санангам...

— А эмди канча час?

— Тогус час. Полковник келген, слерге јолугарга туру. Кандый да јаан јетирў экелгем деп айдат. Слердің преосвященство јаантайын ла эрте туруп туратан учун...

— Ол мени төмөн сакып отуры ба? Мен эмди ле келерим.

Ол кийинип алала, төмөн түжүп барды.

— Мындый эрте келеле, слердинг преосвященствоныг анылу ээжизин бузуп ийген болорым деп, коркып турум... — деп, полковник куучынын баштады.

— Байла, андый ла коркушту неме болбогон болбой?

— Бүгүн түнде коркушту неме болгон: Риварес арай ла болзо кача бербеди.

— Ол качып болбогон болзо, анайдарда, јаан ла неме болбогон турбай. Бу канайда болгон?

— Оны түрменинг чеденининг ичинде, темир каалгачактыг јанында јатканын таап алгандар. Үч час эртен тура каруулда јүрген солдаттардыг бирүзи јерде јаткан кижиге учураган. От экелеле, јарыдып көрүп ийзе, ол Риварес болгон. Ол сыранай ла каалгачактыг јанында, јолды кечире санаазы бойында јок, эдреги јаткан. Ончо улусты бут бажына кödүргендер. Мени база ойгозып ийгендер. Мен онын камеразын көрöргö бардым. Көрöр болзо, көзнöкти чарыган ончо темирлерди көрмöс кезип салган, көзнöктöг дезе ич кийимнег јыртала, кадып эткен буу салактап калган. Ол бу бууны төмөн түжеле, стенени кыйкай јылып барган ошкош. Јер алды јаар барган öткүштинг оозындагы каалгачакты кем де ачып салган. Мынаг көргöндö, ол каруулчыктарды карындап салган ошкош.

— Је ол каалгачак јаар барган јолго канайда јеткен? Ол стенеден јыгылган болор бо?

— Мен база озо баштап анайда санангам, је түрменинг врачы оны шингдеп көрöлö, сыныk-бычык та, јыгылганының темдегин де таппаган. Кече энгирде дежурный болгон солдат энгирде Ривареске курсак экелеримде, ол оору јаткан, экелген курсакты јибеген деп айдат. Је мыны чын деп айдарга болбос. Кижи кайкаар неме. Оору кижи андый јоон темирлерди кезип, көзнöктöг качып чыгала, стененинг üстүле јылып барган деп айдарга да болбос!

— Ол бойы нени-нени айдат па?

— Оныг санаазы ордында јок, билинбес јадыры, слердинг преосвященство.

— Эмдиге јетире бе?

— Бирде эмеш билинип келер, онтоп јадар, оног ойто ло билинбей калар.

— Бу кайкамчылу неме эмтир. А доктор нени сананып јат?

— Доктор нени де оңдоп болбойт. Шак мынайда оорыгадый ооруны, јўректиң оорузын, ол оноң таап болбогон. Је кандый да оору болгон болзо, ол оору оны кенетийин сокконы, калганчы минуттарда качкын талып, сагыжы энделип јыгылганы јарт. Мениң бойымның шўўлтемле болзо, ого кудайдың ийген килинчеги тўшкен болор.

Монтанелли кабагын тўўди.

— Слер оны канайдарга тураар — деп, ол оноң сурады.

— Бу сурактың аайына бу ла јууктарда чыгарыс. А эм тура јакшы кезедў алдым. Кижени јок тудуштың бажы ол, буруумды таштагар, слердиң преосвященство.

— Ол оору тушта слер оны темир киженле кижендебес болбойыгар — деп, Монтанелли айтты. — Мен иженип турум. Билинбес оору јаткан кижи эмди качарга ченежеди эмеш пе.

«Оны база катап качып болбос эдерге мен кичеенер эмейим — деп, полковник кардиналдың ӧргӧӧзинең чыгып јадала кимиренди. — Оның преосвященствозы бойының ончо килемкей санааларына карылгай, кайдалык, меге тўңей ле. Риварес эмди бек кынјыда, ол оору да болзын, кадык та болзын, мен оноң темир кижендерди уштыбазым».

. . . . . .

— Је бу канайып мынайда болуп калды не? Качан ончозы белен тушта, качан ол каалганың јанына једип аларда, калганчы минуттарда санаазы энделип, талып, јыгылып калган! Торт ло кандый да коркушту кокур ошкош!

— Мениң шўўлтемле болзо — деп, Мартини айтты,— сок ло јаңыс неме оның оорузының туткагы тутканы. Озо баштап ол бар јок кўчиле оорула тартышкан, оноң арт учында чагы чыгып, санаазы энделе берген болор.

Марконэ каңзазының когын калаптанып кага берди.

— Канайда да болгон болзо, керек божогон, бис эмди ого неле де болужып болбозыбыс. Кӧӧркий!

— Кӧӧркий! — деп, Мартини араай айтты. Овод базылганыла коштой кенетийин телекей ого ээн ле карагуй немедий билдирди.

— А ол нени сананып јат? — деп, контрабандист

Джемма отурган комнатанын учы јаар көзинин кырыла көргүзип сурады. Джемманын колдоры тизезинде бош јатты, көстөри дезе нени де ајарбай, ичкери көрөт.

— Мен оног нени де сурабадым. Не болгонын укканынаг бери ол нени де айтпай јат. Эмди ого чаптык этпезебис, торт болгодый.

Джемма олорды көрбөй тургандый отурды, је эки кижи, кыпта өлгөн кижи салып койгон чылап, араай шымыраныжып куучындажып турдылар. Тал-табыш јок чылаазынду тоолу минуттар өтти. Марконэ өрө туруп, кангазын сугуп алды.

— Энгирде ойто келерим — деп, ол айтты.

Је Мартини чүрче сакыгар деп, ого колын јангыды.

— Барбагар, меге слерле куучындажарга керек. — Ол үнин чек ле угулар-угулбас эдип јабызадып ийди: — Эмди артык иженчи јок деп сананып туругар ба?

— Мында кандый иженчи болор, билбей турум. Экинчи катап ченежип болбозыбыс. Ол су-кадык та болзо, бойыныг бүдүрер ижин бүдүргедий де болзо, бис бистиг бүдүретен ишти бүдүрип болбозыбыс. Эмди ончо каруулчыктарга серенгилеп, олорды солыгылап јат. Сверчок экинчи катап шибееге келип болбос. Айтканыма бүдигер.

— Качан ол јазылып келзе — деп, Мартини айтты, — каруулчыктарды камдалышкан шакпыртла булгайла, олордыг ајарузын өскө јер јаар уулайла, оны јайымдап болбозыбыс па? Слер нени сананып туругар?

— Каруулчыктарды кыймырадала ба? Слер нени айдарга туругар?

— Кудайдыг јаан байрамы тужунда, шибеенин јаныла улустар чубажып өдүп турар туштa, улустыг јолын туй алып, полковниктиг јүзине адып ийзем, каруулчыктар мени тударга јүгүрер эди, аайы-бажы јок шакпырт болор эди, а слердиг нөкөрлөригер дезе мындый өйди тузаланып, оны јайымдап ийер эди. Јуукта ла јангы шак мындый шүүлте санаама кирди.

— Мыны бүдүрип болоды эмежибис пе — деп, Марконэ сананып турала, айтты. — Керек мөрлү болзын деп, оны ончо јанынаг јазап туруп шүүп көрөр керек. Је... — Ол токтой түжүп, Мартини јаар көрди, — је мындый керекти эткедий арга бар болзо, слер полковникти адарыгар ба?

— Мен адарым ба? — деп, Мартини катап сурады. — Джемманы көрзөгөр!

Оноң артык эрмек керек јок болгон. Бу сöстöрдö онҷозы айдылып калган. Марконэ бурылып, Джемма јаар көрди.

Куучын башталганынаң бери Джемма кыймыктанбады. Оның чырайында алаңзыш та, коркуш та, шыралаш та јок болды, јаңыс ла ölүмниң ээлгези көрүнет. Ол јаар көрölö, контрабандисттиң көстöри јаштала берди.

— Меңдегер, Микеле, — деп, ол веранданың эжигин ачып, айтты. — Јобобогон улустаң јаңыс ла слер экү арттыгар. Эдетен керектер дезе сүрекей көп.

Микеле, оны ээчий Джино верандага чыгып келдилер.

— Мен белен — деп, Микеле айтты. — Мен јаңыс ла синьорадаң сураарга санангам...

Ол ойто кыпка кирерге сананды, је Мартини оны јеңинең тартып ийди.

— Ого тийбегер. Јаңыскан отурза, ого артык.

— Оны амырына артырыгар — деп, Марконэ кошты. — Бистиң токунадыжыстаң ого јеңил болбос! Биске ончобыска уур, мыны кудай көрүп јат. Је ого, кööркийге, уурдаң уур.

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Бир неделениң туркунына Овод јаан оору јатты. Туткак коркушту тың болгон, коркыганынаң, аң чылап, казырлана берген полковник оның колдорын, буттарын темир кижендерле кижендейле, ого üзеери оору кижини кайышла орынга јаба таңып салган. Кайыштарды тыңыда тартып салган учун кажы ла кыймыкта кайыш оның эдине там ла теренгжиде бадалып турган. Алтынчы күннің учына јетире ол бу кыйын-шырала јана болбой тартыжып јаткан. Оноң оның чыдамкайы ла турумкайы божоп, ол арай ла болзо ыйлабай, түрменің докторынаң опиум беригер деп јайнап сурай берди. Доктор оның сурагын бүдүрер болды, је полковник мыны угуп ийеле, «мындый тамзыктанышты» токтодып салды.

— Опиум ого нениң учун керек болгон, слер мыны кайдаң билеригер? — деп, ол айткан. — Ол ооручы болуп араланып, опиумды алала, каруулчыкты эзиртип, уйуктадып салала, качарга турган болордоң айабас. Анда кандый ла сүме бар.

— Мен ого бир эмеш опиум берзем, ол оныла каруул-

чыкты уйуктадып болбос болбой — деп, доктор күлүмзиренижин јажырып болбой, айткан. — А кача берер деп коркотоны темей неме. Ол, байла, өлөр болор.

— Кандый да болзо, мен ого опиум бердирбезим. Оны кичеезин, ого килезин деп турган болзо, ол уккур болор учурлу. Бистиҥ оны кату тудуп, кезедер јаҥыбыс бар. Бу оны көзнөктиҥ решетка темирлерине тийбес эдип үредер болор бо.

— Закон кыйынды јаратпай јат ошкош — деп, доктор унчукты, — а мынайда «кату тудуп кезедери» кыйынга јуук неме болуп јат.

— Закон опиум керегинде нени де айтпай турган болбой — деп, полковник кыјыраҥтып айтты.

— Мынызы слердиҥ бойоордо туру, полковник. Је андый да болзо, бу кайыштарды эмеш божодор болбойыгар деп, иженип турум. Олор мында керек јок, олор јаҥыс ла оору кижиниҥ шыразын көптөдип јат. Оны качар деп, эмди коркуш та јок. Оны кынјылардаҥ, кижендердеҥ јайымдап та койзо, ол јаҥыскан өрө туруп болбос.

— Кандый ла кижи јастырып јат, анайда ок доктор до јастырардаҥ айабас. Оны мен бек буулап салгам, ол анайда ла артар.

— Ого јүк кайыштарды эмеш божотсын деп јакарыгар. Оны мынайда јаба таҥып салары — казыр, калју керек ине.

— Ончозы мынайда ла артып калар. Ого үзеери меге казыр, калју керек јанынаҥ эрмек айтпагар деп, сурап турум, сударь. Кандый бир керекти эдип турган болзом, андый керекти эдер учурым бар туру.

Шак мынайда ого јетинчи де күн јенчилте болбогон. Камераныҥ эжигиниҥ јанында каруулда турган солдат кыйында јаткан кижиниҥ кыйгы-кышкызын, онту-калагын тыҥдап, бастыра бойы тыркырап, крестенип турган. Арт учында чыдамкайы божогон ошкош.

Алты час эртен тура, каруулдаҥ барардаҥ озо, солдат камераныҥ эжигин чебер ачала, ого араай кирип барды. Шак мындый кылыгыла дисциплинаны бузуп турганын ол јакшы билип турды, је шыралап, кыйналып јаткан кижиге најылык, кару сөс айдып салбаганча, барып болбоды.

Овод көзин јумуп, оозын эмеш ачып алган, кыймык јок јатты. Солдат оныҥ јанында бир минут кирези унчукпай турды, оноҥ оныҥ үстүне эҥчейип, сурады:

— Слерге мен нени-нени эдип болбозым ба, сударь? Меңдегер, менде јўк ле бир минут артты.

Овод көзин ачты.

— Меге тийбегер — деп, ол онтоды, — мени амырыма артырыгар.

Каруулчык ойто келип, бойының јерине тургалакта, ол терең уйуктап калды.

Он күн өткөн соңында полковник ойто ло өргөөгө келди, је ого кардинал үйде јок, ол Пьеве д' Оттаво јаар јаан оору кижиге јолугарга барган, энгирдең бери келбес деп айттылар.

Энгирде полковник ажанып отурарда, јалчызы кирип келеле, айтты:

— Оның преосвященствозы слерле куучындажарга күүнзеп туру.

Полковник күскүдең бойын түрген көрүнип ийеле, кийими ару, түс болордо, јаанырказан кеберин тартынып, эжиктеги кыпка чыгып барды. Мында оны Монтанелли сакып отурган эмтир. Ол көзнөк јаар санааркап көрүп, сабарларыла креслоның тутказына токулдадып отурды. Кабактарының ортозыла санааркаштың терең чийүлери тартылып калган эмтир.

— Бүгүн слерди кирип јүрди дешкен — деп, ол полковниктиң күндүлү эзендешкенин учына јетире укпай, катy јакару берип турган кеберин тартынып, айтты. Крестьяндарла ол качан да мынайда эрмектешпейтен. — Слер, байла, мениң слерле куучындажарга сананган керек аайынча меге кирип јүрген болбойыгар.

— Мен Риварес керегинде куучындажарга санангам, слердиң преосвященство.

— Мен андый болор деп бодогон эдим ле. Калганчы күндерде мен ол керегинде көп сананадым. Је мыны ончозын айдарданг озо слер меге јаңы нени-нени айдарга туругар ба, јок по, — билерге күүнзеп турум.

Полковник эп-јоксынып, сагалын јулуп турды.

— Слердиң преосвященство меге нени-нени айдарга туру эмеш пе деп, угарга келип јүргем. Мениң айткан планымды слер эмдиге јетире јаратпай турган болзогор, мынаң ары нени эдерин, канайдарын акту бойым билбей турум, оның учун слер меге кандый бир шүүлте айдып беретен болзогор, сүрекей сүүнер эдим.

— Јаңы, јарт эмес немелер бар ба?

— Келер четвергте, үч июльда, кудайдың јаан байра-

мы болор, ол байрамнаң озо бис керектиң аайына чыгар учурлу.

— Ээ, четвергте кудайдың јаан байрамы. Је сурак нениң учун ол күнге јетирилбей јарталатан учурлу?

— Слерге удурлажып турган кижи чилеп кылынарга мен сүрекей эп-јоксынып јүредим, слердиң преосвященство, је ол күнге јетире бис Ривареспи јоголтып салбазабыс, городто түймеен болор деп ажындыра айдып турум. Байрам күн кырларда јаткан калык-јон ончозы бери јуулып келерин слердиң преосвященство бойы билер. Шибеениң эжигин ачып, Ривареспи јайымдаар деген ченелте кыйалтазы јок болор. Је олор нени де эдип болбостор. Керек болзо мен олорды корголјынның күчиле шибеениң эжигинең сүрерим. Ол күн мындый тал-табыш кыйалтазы јок болор. Мында, Романьеде, јалтанбас албаты јуртап јат. Бычактар колго кирген кийининде, онон ары...

— Мен сананзам, керекти бычакташка јетирбес аргабыс бар. Бу јердиң албатызыла эптү-јөптү куучындажарын мен јакшы билерим. Мындый эп-аргала олорды сөстөөргө сүрекей јеңил. Романецти коркыдып эмезе ого удурлажып тура берзең, ол сулукты кезе тиштенип нйер. Ривареспи јайымдаары јанынаң ченелте эдилерге турганы керегинде слерде јетирү бар ба?

— Область ичинде чочыдулу табыштар јүрүп турганы керегинде кече эртен тура меге менинг бүдүмчилү улустарым јетирген. Байла, кандый да јаман керек белетелип турган болор. Је неменинг јартын билер арга јок. Оныг аайы-бажын билетен болзобыс, ого удура нени эдерин билер эдибис. Калганчы тал-табыштың кийининде мен керекти мынаң ары чебер өткүрер туру деп бек сананып алдым.

— Бу ла јуукта өткөн куучын тужунда слер Ривареспи јаан оору, эрмек те айдып болбос, кыймыктанып та болбос јадыры деп айтканыгар. Эмди ол јазылып келди бе?

— Байла, оңдолып келген болбой, слердиң преосвященство. Ол јаан оору јаткан, је јаңыс ла араланган болордоң башка.

— Слерде мынайда серенерге шылтак бар ба?

— Доктор оны араланбай турган деп бүдүмчилейт, је оның оорузы кандый да саң башка деп айдарга турум. Кандый да болзо, ол јазылып јат, оның учун эмди оны шылаарга азыйдагызынаң чик јок күч болуп туру.

— Ол мындый коркушту нени эдип туру?

— Ырыс болуп, ол нени де эдип болбой јат — деп, полковник кайыштар керегинде эске алынып, күлүмзиренип айтты. — Је оның кылык-јаңын айдарга да болбос. Ого тоолу суракгар берерге кече эртен тура мен оның камеразына кирип бардым. Оның шылуга келер чыдалы јок ине. Ого үзеери, ол учына јетире јазылбаганча, оны болгон-тушкан улус көрбөзө, торт болор. Мындый немени эдерге де јеткерлү ине. Тургуза ла кандый бир кейтөгүн неме тапкылап ийер.

— Анайдарда, слер оны шылаарга бардыгар ба?

—Ээ, слердиң преосвященство. Мен оны эмеш санаалу боло берген болор деп иженгем.

Монтанелли кожо куучындажып отурган кижизин, зоологический бүдүми аайынча кандый бир аңылу конгусты ширтеген чилеп, ширтеп көрди.

Је ырыс болуп, полковник бу өйдө кайыш курын түзедип отурала, нени де ајарбай, оноң ары токунаалу үниле куучындады:

— Мен оны кандый да кату кезедүле кезетпегем, је андый да болзо, оны бир эмеш тың тудуп ийерге келишти. Бу военный түрме ине. Оның түрмедеги айалгазын бир эмеш јымжадып ийзе, тузалу болор бо деп иженгем. Бойынды јакшы тудар болзоң, айалганы эмеш јеңилтип ийерим деп айткам. Је ол меге нени айткан болор деп бодоп туругар, слердиң преосвященство? Бир минут кирези ол мен јаар, торт ло чапкыга түшкен бөрү чилеп, көрүп јаткан, оноң чек ле токунаалу үниле мынайда айткан: «Полковник, мен өрө туруп, слердиң кеjиригерди кыйа тудуп болбозым, је менің тиштерим јеткилинче курч. Кеjиригерди менең ыраак тудугар». Ол торт ло казыр ангдый јобожыбас.

— Мени бу кичинек те кайкатпай јат — деп, Монтанелли токунаалу айтты. — Эмди мен слерден бир сурак сурааргa турум. Риварестиң бу түрмеде отурганы бастыра областтың амыр-энчү јадын-јүрүмине јаан јеткерлү чочыду эдип туру деп, слер акту јүрегеерден бүдүп туругар ба?

— Акту јүрегимнең бүдүп јадым, слердиң преосвященство.

— Түймеен-каймаан этпеске, калыктың канын төкпөскө, оны байрамнаң озо кыйалтазы јок јоголтып салар керек деп, сананып туругар ба?

— Четвергке јетире ол мында болор болзо, байрам тужунда городто тўймеен-каймаан болор, ого ўзеери јаан тўймеен болор деп, мен база катап айдып турум.

— Слердиң шўўлтеерле болзо, оны јоголтып ла ийзе, городто јеткерлў неме болбос по?

— Ол туштa тўймеен чек болбос эмезе улустар бир эмеш кыйгырыжар, таштардаң алып, көзнөктөрди оодо согор, керек мында ла токтоп калар. Слердиң преосвященство оны јоголтып салар эп-сўме табатан болзо, мен городто токунаалу айалга болорын бойыма алынар эдим. Оноң башка јаан шакпырт, тўймеен болор. Оны јайымдаарга база катап ченежерлер, ол керек четверг кўнде, јаан байрам тужунда кыйалтазы јок болор. Мен мыны ажындыра айдып турум. Четверг кўн оны шибееде јок деп уккулап ийзе, план анайда ла токтоп калар. А биске олорло тартыжарга келишсе, кыймырап јаткан калыктың ортозында кан төгўлер, кезиш, бычакташ башталар, тўн кирерге јетпес, городты өртөгилеп салгылаар.

— Андый болзо, слер ненинг учун оны Равенна јаар аткарбай јадыгар?

— Мен оны сўўнип аткарар эдим, слердиң преосвященство, мыны кудай көрўп јат! Је ол туштa оны јолдо јайымдап аларга ченешкилезе, олорло удурлажар арга јок болор. Мылтык-јепселдў табаруны токтоткодый солдаттар менде јок, ого ўзеери јербойыныңг улустарыныңг көп сабазында мылталу мылтыктар, бычактар бар.

— Анайдарда, слер военный јаргы эдер деп некен ле мениң јөбимди аларга кўўнзеп туругар ба?

— Буруумды таштагар, слердиң преосвященство, мениң слерденг сурап турган сок јаңыс сурагым — калыкјонның ортодо кан төктирбеске ле тўймеен-каймаан көдўртпеске болужыгар дегени болор. Полковник Фрэди башкарган военный јаргылар бир кезек учуралдарда катy ла кереги јок болгонын, андый јаргылар калык-јонды токунадардың ордына, олорды калјурыдып туратанын мен билип јадым. Је тургуза өйдө военный јаргы сўрекей керектў ле керек дезе тузалу неме болуп јат. Ол тўбектў тўймеенди токтодор эди. Оноң башка килинчек болуп, агару адабыстың токтодып салган военный јаргылары ойто иштеп баштаардаң айабас.

Полковник бойының кыска куучынын бийик көдўрингилў божодоло, кардинал нени айдарын сакый берди. Ого узак сакыырга келишти, кардиналдың арт учында

айткан каруузы оны сакыбаган јанынаң чочыдып, коркушту кайкатты.

— Полковник Феррари, слер кудайга бўдўп јадыгар ба?

— Слердиң преосвященство! — деп, полковник ўни тыркырап, мангаарып, эрмектенди.

— Слер кудайга бўдўп јадыгар ба? — деп, Монтанелли ёрё туруп, оны ченегендў узак кезе ширтеп, база катап айтты.

Полковник ёрё турды.

— Мен крестў кижи, слердиң преосвященство, мени килиичектеримнең айрыырга бу ёйгё јетире кем де, качан да мойнобогон.

Монтанелли мойынында илип алган крезин кёдўрди.

— Слер учун кыйын-шырада ёлгён агару кудайыстың крестине айткан сёзим ончозы чын деп, чертенигер.

Полковник кардинал јаар алаатып калган ајыктап, кыймык јок турды. Ол экўниң кемизи сагыжын јылыйтып ийгенин ол ондоп болбой турды: кардинал јылыйтып ийди бе, айса ол бойы јылыйтып ийди бе.

— Ол кижини ёлтўрерге јёбигерди беригер деп, слер менең сурадыгар. — Монтанелли онон ары айтты. — Слердиң уйадыгар ару болзо, бу крестти окшогор, калыктың каны тёгўлерин токтодор артык эп-арга билбезим деп, база катап айдыгар. Тёгўн неме айтсагар, ол јерде кыйын-шырада јўреригер, мыны ундыбагар.

Экилези бир эмеш унчугушпай турдылар, онон полковник энчейип, крестти окшоды.

— Мен артык эп-арга билбезим — деп, ол айтты.

Монтанелли чыгып бараргa, араай бурылды.

— Калганчы сёзимди эртен айдарым. Је мен озо баштап Ривареске јолугар ла онызла таң алдынаң кёстиң кёскё куучындажар учурлу.

— Слердиң преосвященство... слерге јёп айткадый учурым бар болзо... слерди ого јолукпагар деп айдарга турум. Слерге јолугар кўўним бар деп ол кече меге айттырган, је мен оның сурагына ајару этпегем, нениң учун дезе...

— Ајару этпегенеер! — деп, Монтанелли оны ээчий катап айтты. — Кижи бойының јўрўминиң сыранаай ла уур ёйинде слерден бир сурак сураган, слер дезе ого ајару этпей артырып салганаар!

— Слердиң преосвященство ёёркёп турганына сўре-

кей ачурканып турум. Мен слерге чаптык этпеске санангам, ого ўзеери оның коронду эрмегин угатаны јеңил керек эмес ине. Мен эмди Риварести јакшы билерим, ол слерди јаңыс ла айткылаарга, ачындырарга алдырган, мен оны ажындыра билип јадым. Оның јанына каруулчык јок тушта јууктаарга да јеткерлў деп айдып турум. Оның учун мен оны каршулу керек эдип болбос эдип салгам... је бу јымжак кезедў ине...

—Оору, мылтык, бычак јок кижиге јууктаарга чындап ла јеткерлў деп сананып туругар ба? Ого ўзеери слер оны каршулу керек эдип болбос эдип, «јымжак кезедўле» кезедип салганыгар ине.

оның ўнинең сезип ийеле, кородоп ачынганына чырайы ковникти, јескингендий кыйа көрўп турганын полковник

Монтанеллиниң ўни токунаалу болды, је ол оны, полкып-кызыл боло берди.

— Слердиң преосвященство канайда кылынарын бойы билетен туру — деп, ол сўрекей соок айтты. — Мен слерди јаңыс ла оның кудайды јамандаган эрмек-куучынын укпазын деп кўўнзегем.

— Крестў кижи кудайды јамандаган эрмекти тыңдаганын јаан бурулу килинчек деп бодоп туругар ба, айса кижи-карындашты сыранай ла уур өйдө таштап ийгенин јаан килинчек деп бодоп туругар ба? Слер јартын айдыгар.

Полковник кедейе тартып, кыймык јок турды. Оның јўзи торт ло агаштаң јонуп эткен немедий болды. Ол Монтанеллиге сўрекей өөркөп, бойының јамызы аайынча ол бойын соок ло ангылу тудуп турды.

— Шибееде отурган кижиге, слердиң преосвященство, кажы часта јолугарга туру? — деп, ол оноң сурады.

— Мен эмди ле оноор барып јадым.

— Онызы бойоордо туру, слердиң преосвященство. Оны белетеп салзын деп, мен оноор кижи ийе берейин, слер дезе мында бир эмеш сакып аладыгар ба?

Полковник ангылу тепкиштең тургуза ла тўжўп келди. Монтанелли кайыштарды көрўп ийбезин деп, ол ширтилдеп турды.

— Быйан болзын, мен оны кандый да белетеш јогынаң көрөргө турум. Мен көндўре ле шибее јаар барып јадым. Јакшы болзын, полковник. Карууны слерге эртен тура берерим.

АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Оныҥ камеразыныҥ эжигин ачып турганын угуп ийеле, Овод бажын эжик јаар араай бурыды. Оны кыйнап шылаарга база ла полковник келип јаткан туру деп, ол бойында сананды. Тапчы тепкиште солдаттардыҥ базыды ла олордыҥ мылтыктарыныҥ кындактары стенеге согулганы угулат.

Оноҥ кем де тоомјылу ўниле айтты:

— Мында тепкиштер кадалгак болор, слердиҥ преосвященство.

Овод бастыра бойы тыркырап, öҥдöйöргö тап этти, је кайыштар оныҥ эдине там ла тереҥжиде бадала берди. Ол јўк арайдаҥ тынып, бастыра бойы тыыдынып јатты.

Камерага Монтанелли, оны ээчий сержант ла ўч каруулчык кирип келди.

— Слердиҥ преосвященство, чўрче ле сакып алыгар — деп, сержант ўни эмеш тыркырап айтты. — Слерге эмди ле отургуш экелер. Мен кижи ийе бергем. Буруусты таштагар, слердиҥ преосвященство. Бис слерди сакыган болзобыс, ончозын белетеп салар эдибис.

— Нени де белетебес керек болгон, сержант. Мени кыйында отурган кижиле кожо јаҥыскандыра артырып салыгар. Мени тöмöн сакып алыгар.

— Уктым, слердиҥ преосвященство. Отургушты экелдилер. Оныҥ јанына тургузайын ба?

Овод кöзин јумуп та алган болзо, је Монтанелли оны ајыктап турганын сезип јатты.

— Ол уйуктап јат ошкош, слердиҥ преосвященство... — деп, сержант айтты.

Је бу ла öйдö Овод кöзин ачып ийди.

— Јок, мен уйуктабай јадым — деп, ол айтты.

Солдаттар чыгарга ары болдылар, је Монтанеллиниҥ кенетийин чочыган ўни олорды токтодып ийди.

Ол кыйында јаткан кижиниҥ ўстўне эҥчейип, кайыштарды ајыктап кöрди.

— Мындый јакаруны кем берген? — деп, ол сурады.

Сержант кедейе туруп, честь берди.

— Начальник мынайда јакарган, слердиҥ преосвященство.

— Мен мындый керекти билбедим, синьор Риварес,— деп, Монтанелли айтты. Оныҥ ўнинеҥ сўрекей тереҥ кунугып јўргени угулды.

Овод бойының кыjыраң күлүмзиренижиле күлүмзиренип ийди.

— Олор менің бажымды сыймаарын сакыбай турум деп, мен слердің преосвященствого айткан ошкош эдим.

— Jакару качан берилген, сержант?

— Качарга ченешкенининг кийининде, слердің преосвященство.

— Эки неделе мынаң озо бо? Тургуза ла бычак экелигер, кайыштарды кезигер.

— Буруумды таштагар, слердің преосвященство, доктор база кайыштарды чечерге сананган, je полковник Феррари мыны jаратпаган.

— Тургуза ла бычак экелигер.

Монтанелли ӱнин бийиктетпеген де болзо, je оның чырайы ачынганынаң куп-куу болуп кугара берди. Сержант карманынаң томырак бычакты чыгарып келеле, кыйында jаткан кижиниң ӱстӱне энчейип, колды кезе тангып салган кайышты кезе берди. Ол мыны сӱрекей эби jок кезип, билбес jанынаң кайышты там тынгыда тартып ийди.

Овод чыдамкай да кижи болгон болзо, тыртас эдип, эрдин кезе тиштеп ийди.

Монтанелли ичкери тӱрген алтады.

—Слеф кезип билбейтен эмтиреер, бычакты беригер.

— А-а-а!

Овод колын тӱзедип, jеңил тынды. Бу ла ок ӧйдӧ Монтанелли оның эки будын jайымдап ийди.

— Оның кижендерин чечигер, сержант, оноң менің jанына jууктагар, мен слерле куучындажарга турум.

Монтанелли кӧзнӧктиң jанына базып барала, сержант кижендерди канайда чечип тургынын унчукпай ajыктап турды. Онызы ижин божодоло, оның jанына базып келди.

— Эмди — деп, Монтанелли айтты, — бу ӧйдиң туркунына мында не болгонын куучындап беригер.

Сержантты экинчи катап сурааарга келишпеди, ол тургуза ла не болгонын, ончо кӧргӧн-укканын: Оводтың оорыганын, полковниктиң эткен «кезедӱлерин», бу керекке доктордың кирижерге ченешкенин jилбиркеп куучындап берди.

— Je мен мынайда бодоп jадым, слердің преосвященство—деп, ол кошты,—полковник бойының сурагына каруу аларга, ӧнӧтийин ле кайыштарды чечтирбеген болор.

— Каруу аларга?

— Ээ, слердиң преосвященство. Үч күн мынаң кайра полковник ого, — ол Овод јаар түрген көрди, — берген сурактарыма каруу берерге јөпсинзең, кайыштарды божодып ийерим деп айткан.

Монтанелли казырланып, көзнөктиң бозогозына согуп ийди. Јалакай керсү кардиналдың мынайып ачынганын качан да көрбөгөн учун солдаттар кайкажып, бой-бойы јаар көрүштилер.

Овод дезе, бу өйдө олорды ончозын ундып, темир кижендерден ле кайыш тангулардаң јайымдалганына сүүнип, ары-бери анданып, колы-будын чөйип, керилип јатты... Оның көжүп калган колы-буды амырап, јайымга сүүнип, мылырап турды...

— Эмди барзагар да кем јок, сержант, — деп, кардинал айтты. — Коркыбагар, слер бир де јаман неме этпегенеер. Слер мениң сураган сурактарыма каруу берер учурлу болгоноор. Биске кем де чаптык этпезин деп, кичеенигер. Качан эрмек-куучын божозо, мен слерге келерим.

Эжик јабыла берерде, кардинал көзнөктиң бозогозына тайанып, бир канча минуттардың туркунына ажып браткан күнди ајыктап, кыйыннаң јайымдалып алала, сүүнип јаткан Оводко чаптык этпеске унчуктай турды.

— Слерди мениле таң алдынаң куучындажарга күүнзеп туру деп меге јетиргендер — деп, оның јанына базып келеле, отурып, арт учында ол унчукты. — Су-кадыпар јакшы болзо, эрмек айдар күчигер бар болзо, мен слерди угуп турум.

Ол соок үниле куучындап турды. Овод темир кижен-де, кайыш тангуда јадар туштa, ол оны шыралап, кыйналып јаткан кижи деп көргөн, је эмди ол јайым туштa олор экүниң ортодо калганчы тушташта өткөн куучынды, бу кижи оны коркушту јаман өөрköткөнин кардинал эске алынды.

Овод колын јастанып, кардинал јаар көрди.

Ол энеден чыгарда, эптү кеберлү кижи болгон, оның учун качан оның чырайы көлөткөдө туштa оны көргөн кижи бу кижи кандый коркушту јүрүм өдүп келгенин кичинек те билип болбос болгон. Је качан ол көзнөк јаар көрөрдө, ажып браткан күннiң јарыгына оның тостый куу чырайында калганчы күндердиң туркунына

коркушту шыралаган шыразының истери көрүнип келди, мыны көрүп ийеле, Монтанеллиниң ачыныжы өчө берди.

— Слерди сүрекей тың оорыган дежет — деп, ол айтты. — Мыны эртеден билбегенимде сүрекей санаркап турум. Бу кыйында мен токтодып салар эдим.

Овод ийиндерин кызынды.

— Јууда эп-сүмени талдабай јат — деп, ол соок айтты. — Слердиң преосвященство кынјыларды ла кайыштарды теоретический јанынаң, христианский килемкей болоры јанынаң, јаратпай јадыгар, је полковниктең слердиң шүүлтегерди јаратсын деп некеери јастыра неме болбой. Ол, алангзу јок, бойы кайышка, кынјыга чарыдарга күүнзебей јат, је мен бу сураҥты база а-а-анайда ок көрүп јадым. Тургуза өйдө мен јеңдиртип салган кижи болуп јадым — слер нени эдерге тураар?.. Кандый да болзо, слердиң преосвященство, меге келип јолукканыгар сүрекей јакшы кылык болуп јат. Је мыны слер христианский килемкейигер тудуп эткен болорыгар ба? Кыйында отурган кижиге јолугар. О! Мен ундып салган турум ине: «Кичинектердиң бирүзин кем сугарып салар»[1]. Бу јаан учурлу эмес болзо, је «кичинектердиң бирүзи» слерге јаан быйанын айдып туру.

— Синьор Риварес, — деп, кардинал айтты, — мен бери бойым келбегем, мени слер бери алдырттыгар. Слердиң сөзигер аайынча, слер «јеңдирткен кижи», оныҥ учун мен слерге јолугарга келгем, онон башка мен калганчы куучынның кийининде слерге качан да јолукпас эдим. Је слерде эки јеңилте бар: баштапкызында, слер кыйында отурган кижи, экинчизинде, слер оору јаткан кижи, оныҥ учун менің келбес аргам јок болгон. Слер меге чындап та нени де айдарга мени бери алдырдыгар ба, айса јүк ле карган немени электеп, базынып аларга бери алдырдыгар ба?

Каруу јок болды. Овод кайа көрөлө, эки колыла көзин бектеп ийди.

— Чаптык эттим... адылбагар — деп, ол арт учында тунгак үниле айтты. — Меге, пожалуйста, бир эмеш суу берзегер.

Көзнөктиң бозогозында кружкада суу турды. Монтанелли өрө туруп базып барала, кружкада сууны экелди.

---

[1] Евангелиеде бичилген Христостың сөстөри.

Оног Оводтыг ўстўне эгчейип, оны јардынаг кёдўрип јадарда, оныг чакту сабарлары оныг колын кенетийин темир кыскаштардый кезе тудуп ийди.

— Колыгарды беригер... капшай... Јўк ле бир минутка беригер — деп, оору кижи шымыранды. — О, мынаг не де кубулбас ине! Јўк ле бир минутка!

Ол бастыра бойы тыркырап, мылырап, бажыла Монтанеллиниг ийинине јёлёнди.

— Сууданг ичип ийигер — деп, Монтанелли бир эмеш унчукпай отурала, айтты.

Овод оныг јакылталарын эрмек јогынаг бўдўреле, оног ойто ло чалкойто јадып, кёзин јумуп ийди. Качан Монтанеллиниг колы оныг јаагына тийе берерде, онала та не боло бергенин ол бойы да онгдоп болбоды. Бу оныг јўрўминиг сыранай ла коркушту минуттары болгонын ол онгдоп турды.

Монтанелли отургужын оныг јанына јууктадып ийеле, ойто ло отура берди. Овод ёлўп калган кижи чилеп чёйбёйип, чырайы кёгёрип калган, кыймык јок јатты. Мынайда сўрекей кёп ёй ётти. Арт учында ол кёзин ачып, Монтанелли јаар кёрди.

— Быйан болзын — деп, ол айтты. — Јаманымды таштагар. Слер меге сурак бердигер бе?

—Слерге куучындаарга јарабас. Слер меге нени-нени айдарга турган болзогор, мен эртен келейин — деп, Монтанелли айтты.

— Сурап турум, барбагар, слердиг преосвященство. Мен су-кадык. Мен калганчы ёйлёрдё бир эмеш кыјырантып санааркатам. Ого ўзеери кёп сабазында аралаягам, полковниктег сурагар, ол слерге ончозын куучындап берер.

— Мен бойымныг шўўлтемди артыксынып јадым — деп, Монтанелли токунаалу айтты.

— Полковник база. Ол кезикте курч та, чечен де эрмектер айдып ийет. Оны тып бўдўминен кижи андый деп бодобос, је кезикте оныг шўўлтелери сўрекей солун болуп јат. Откён неделеде, акыр, бу пятница кўн болгон беди, мен калганчы ёйлёрдё кўндерди булгаштырып турар болдым, је онызы тўгей ле, мен оног бир чымчым опиум сурадым. Бу меним санаама сўрекей јарт кирип јат. Ол меним камерама кирип келеле, каалганы кем ачканын айдып берзег, опиум береримм деп айткан. «Слер чындап ла оору болзогор, јёпсинеригер; јёпсинбезегер,

мен слерди к-к-кадык, араланып турган деп бодоорым» — деп, айтканы менинг санаама кирет. Бу коркушту каткымчылу неме деген шўўлте менинг бажыма јаңгыс к-катап кирген эмес. Бу чындап та сўрекей с-с-соотту неме ине...

Ол кенетийин кижининг кулагы тунар өткўн, шаңжак каткызыла карсылдада каткыра берди.

Оның кардинал јаар бурылып келеле, тўрген-тўрген куучындап, туктурылып, сөстөргө карылып турды, оның учун оның айткан сөстөрин онгдоорго јеңил эмес болды.

— Слер мының соотту, каткымчылу болгонын көрбөй туругар ба? Је, а-а-андый эмей база. Кудай јаңының јамылу улустары кокурлап билбейтен. Слер ончо немени к-к-коркушту көслө көрўп јадыгар. Т-т-темдектезе, ол тўнде, церкведе слер кандый бийик кödўрингилў болгон эдигер! Ого ўзеери мен мўргўўлге брааткан тербезеннинг к-к-кийимин кийип аларымда, к-к-кандый б-б-бўдўмдў болдым не! Мен б-б-бодозом, слер бугўн э-э-эгирде бери к-к-келген к-к-керегеердинг каткымчылу јанын б-б-база о-о-онгдобой јадыгар.

Монтанелли өрө турды.

— Мен бери слердинг нени айдарыгарды тыңдап угарга келгем, је слер бўгўн нени де айдып болбойтон эмтиреер, слер өйинең өткўре өкпөөрип јадаар. Оның учун слерди токунадарга доктор керектў эм берип салза, торт болгодый, слер уйкугар јеткенче уйуктап, токунап аларыгар, бис экўнинг ортодо куучынды дезе эртен эртен тура баштаарыс.

— У-у-уйкум јеткенче уйуктап аларым? О, качан слер полковниктинг планына j-j-jöбигерди б-б-берзегер, слердинг преосвященство, мен сўрекей јакшы у-у-уйуктап аларым. Эргекче корголјын — кижини уйуктадарга с-с-сўрекей јакшы эм ине.

— Мен слерди онгдоп болбой турум — деп, Монтанелли ол јаар бурылып, кайкап айтты.

Овод ойто ло карсылдада каткыра берди.

— Слердинг преосвященство, слердиинг преосвященство, чын керек учун тартыжары христианский јалакай, керсў болорының э-э-эң ле јаан темдеги эмес беди! Военный јаргы эдери јанынаң слердинг j-j-jöбигерди аларга полковниктинг турумкай некежип турганын мени билбес б-б-болор деп, с-с-сананып туругар ба? Слердинг преосвященство, слер jöбигерди берген болзогор, торт болор

эди, слердинг ордыгарда öскö дö прелаттар[1] jöптöрин берер эди. Слер сÿрекей кöп jакшы ла сÿрекей ас jаман керектер эдер эдигер! Бу сурак слердинг уйку jок öткÿрген тÿндеригерге турбас деп, слерди бÿдÿмчилеп турум.

— Бир минутка да болзо, каткырбай тым отурыгар, сурап турум — деп, Монтанелли оныг эрмегин ÿзÿп, айтты. — Мыны ончозын кайдаг билеригер, куучындап беригер. Бу керегинде слерле кем куучындашты?

— Мен кижи эмес, э-э-эрлик деп, полковник слерге б-б-бир де к-к-катап айтпады ба? Jок? А меге ол мыны jаантайын ла айдып туратан! Мен улустыг нени с-с-сананып турганын б-б-билери jанынаг чындап та эрлик болорым. Слердинг преосвященство мени к-к-кÖрмöс ошкош jаман кижи деп сананып jат, мениле колбулу сурактыг аайына öскö кижи чыгар учурлу болгон болзо кайдат деп, сÿрекей кÿÿнзеп jат. Ол туштa оныг jымжак, jалакай jÿреги ш-ш-шыралабас эди. Сÿрекей к-к-келиштире айттым, чын ба?

— Мени тынгдап угугар — деп, кардинал ойто ло оныг jанына отурып, чырайын сÿрекей соодып, айтты. — Мыны кандый да эп-аргала укkан болзогор, онызы бойыгарда туру, jе бу чын неме. Слердинг нajыларыгар слерди jайымдаарга база катап ченежер болор деп полковник коркып, андый ченелте болорын слердинг билер эпаргала токтодорго туру. Мен слерле ачык-jарык куучындажып jадым. Мыны бойыгар да кÖрÿп jадыгар.

— Слердинг п-п-реосвященство ч-чын керек учун туружары jанынаг магы jайылып туратан кижи эмей — деп, Овод кунугып айтты.

— Гражданский керектерге юридический jанынаг кирижер учурым jогын слер, байла, билер болбойыгар— деп, Монтанелли оноr ары айтты. — Мен легат эмезим, мен епископ. Jе менинг ады-чуум бу округта jеткилинче jаан, оныг учун полковник менеr jöп jокко мындый керекти эдерге тидинбес. Бу кÿнге jетире мен jана баспай, оныг планына удурлашкам. Эмди ол менинг шÿÿлтемди эреетидерге, четверг кÿн, качан калык-jон jуулып келзе, слерди jайымдаарга мылтык-jепселдÿ ченелте болор ло тегин jерге албатының каны тöгÿлер деп бÿдÿмчилеп туру. Слер мени угуп турыгар ба?

---

[1] Прелат — католический церквениг jаан jамылуларының атнерези.

Овод көзнөк јаар көрүп отурды. Оног Монтанелли јаар бурылып, арып-чылап калган үниле айтты:

— Ээ, мен слерди угуп отурым.

— Мындый куучынга слер јеткилинче бек, су-кадык эмес болорыгар ба? Эртен эртен тура келзем, торт болбос по? Бу сурак сүрекей јаан учурлу сурак, оныг учун слер оны лаптап угар учурлу.

— Мен бу куучынды бүгүн божодып салза, артык деп сананып турум — деп, Овод база ла арып-чылап калган үниле айтты. — Слердиг айткан эрмегееди мен ончозын онгдоп, билип јадым.

— Анайдарда, слерден улам чындап ла түймеенкаймаан боло беретени чын болзо — деп, Монтанелли оног ары айтты. — Слерден улам калыктыг каны төгүлетен болзо, полковникке удурлажып, мен бойымныг мойынына коркушту керек алынып јадым. Оныг сөстөринде чын база бар. Је бир јанынаг сананып көргөжин, ол слерди көрөр күүни јок болгонынаг улам, керекти токунаалу шүүп болбой, јеткерди көлчидип турган болор деп айдар керек. Оныг слерге коркушту казыр болгонын көрөлө, керек шак ла мындый болор деп санандым. — Кардинал полдо јаткан темир кижендер ле кайыштар јаар көрүп ийеле, оног ары куучындады:

— Јөбимди берзем — слерди өлтүрер эдип јаргылаарын јарадып турганым болор. Јөбимди бербезем — тегин јерге бурузы јок улустыг каны төгүлер. Мен бу суракты ончо јанынаг шүүп, кандый бир эп-сүме табарга акту јүрегимнег кичеендим. Эмди, арт учында, ангылу шүүлтеге келдим.

— Мени өлтүрип салала, бурузы јок улусты аргадап аларга ба? Јакшынак христианин сок јагыс мындый шүүлтеге келер учурлу. «Ог колыг сени јаман керекке ийде салып турган болзо...» — деген Христостыг сөзи бар ине. А мен дезе слердиг преосвященствоныг ог колы эмезим, ого үзеери мен слерди јаман айткам. Керектиг аайы јарт. Је слер меге нениг учун мыны көп эрмек-куучын јогынаг айтпадыгар?

Овод арып-чылап калган үниле, куучын чек күүнине тийе берген кижи чилеп, эш-неме керектебей, араай куучындап јатты.

— Је не болды? — деп, ол бир эмеш унчукпай јадала, айтты. — Слердиг преосвященствозыныг шүүлтези андый болды ба?

— Jок.

Овод кыймыктанып, колын jастанып, кирбиктерининг алдынаг кардинал jаар көрди. Монтанелли терең сананаркап калган отурды. Оның бажы jабыс салактан калган эмтир, сабарлары дезе отургуштың тутказын токулдадат. О, бу азыйдаг бери таныш кыймык эмей.

— Мен нени эдерге шўўнип алгам — деп, ол арт учында бажын өрө көдўрип, айтты,—андый немени менең озо кем де этпеген болор. Качан слерди мениле куучындажарга кўўнзеп туру деп, меге jетиргилеерде, мен бери келеле, слерге ончозын куучындап берер, слерди канайда кылынарын бойыгар билигер деп айдар деп, сананып алгам.

— Бойыгар билигер деп меге айдарга ба?

— Синьор Риварес, мен слерге кардинал да болуп эмес, епископ то болуп эмес, jаргычы да болуп эмес, мен слерге тегин кижи болуп келгем. Полковниктинг серенгени аайынча слерди jайымдаары jанынаг планды слер билеригер бе, jок по—айдып беригер деп сурабай jадым. Слер оны билер де болзогор, слер бу jажытты меге айтпазыгар, мен мыны сўрекей jакшы билип турум. Jе слер бойыгарды мен ошкош карган деп сананып көрзөгөр. Мен карган, мен узак jўрбезим. Мен колымды кемниг де канына уймабай, ару jўрўп өлөр кўўним бар.

— Бу өйгө jетире слердиг преосвященствоның колы ару jўрген бе?

Монтанелли бир эмеш кугара берди, jе андый да болзо, токунаалу үниле айтты:

—Бастыра jўрўмимде мен кайда ла болзом, албанла, казыр керекле удура тартышкам. Мен кыйнап өлтўрер эдип jаргылаарын jаантайын ла jаратпай, ого удура тартыжып туратам. Jада калган папа эзен jўрер тужунда, мен военный jаргыларды jоголтсын деп некежип турала, кыйа көрдирип, истеткем. Бойымның ат-неремди, jарлу ады-чуумды бу күндерге jетире jаңыс ла jакшы керек эдеринде тузалангам. Мен чын неме айдып jадым, оның учун слерди менинг сөзиме бўдўгер деп сурап турум. Эмди меним алдымда уур задача туруп jат. Мен бир кижиниг jўрўмин корып аларга болуп, полковниктинг сөзине кирбей мойножып, бастыра городты jеткердиң алдына тургузып jадым. Ол кижи меним jаңдаган jаңымды jамандаган, мени коптогон ло истеген (jе мын-

да бай јок), оны эмди тирӱ артырып салза, ол бойының јӱрӱмин јаман, каршулу керектер эдерине уулаар, мен бу јанынаг кичинек те алангзыбай турум.

Бир минут кирези ол унчукпай отурала, ойто ло оног ары куучындап баштады.

— Синьор Риварес, слерди ле слердиг ижигерди билгеним ажыра мен слерди каршулу, јаман кылыкту кижи деп көрӱп јадым. Мен слерди узак ӧйдиг туркунына казыр, кандый да немениг алдына тура тӱшпес кижи деп, бодоп јӱргем. Мен эмдиге јетире анайда сананып јадым. Је калганчы эки неделенинг туркунына слер эрлӱ, најыларыгарга чындык кижи болгоныгарды кӧрдим. Слерди солдаттар сӱӱп ле тоол јат, мындый немеге кажы ла кижи јединип болбос. Слерди коркушту јаман кижи деп бодогоным јастыра болор, слер тог ло андый коомой кижи эмес болорыгар деп, сананып турум. Оныг учун слерденг, тог ло андый коомой эмес кижиденг неменинг чыныи айдыгар деп, мен јайнап сурап турум ине. Слер менинг ордымда болгон болзогор, нени эдер эдигер?

— Кандый да болзо, мен бойымныг алангзуумды бойым аайлаар эдим, оныг алдына бойым карууда турар эдим. Кресттӱ немелер чилеп, коркып, јалтанып, ӧскӧ улустыг сырты ажыра јажынбас ла олорды менинг учун кандый бир суракгыг јартына чыгыгар деп сурабас эдим.

Оныг калапту, јалбышту эрмеги кенетийин кайнап, јанғы ла эш-неме керектебей, кунугып јаткан кижиниг эрмек-куучынынаг чек башкаланып, кижи танып болбос боло берди. Ол бойының јажынып јӱретен јамынчызын туура таштап ийген ошкош.

— Бис, кудайга бӱтпес улус, — деп, ол јалбышту эрмектенди, — јардына тӱшкен јаан, уур јӱкти кажы ла кижи јалтанбай, ичкери апарар учурлу деп билип јадыбыс. Ол јӱкти кӧдӱрип болбой јыгылып калза, ого ло коомой туру. Је католик дезе онтоп, калактап, бойының агару кудайына бажырып јат, кудайлары ого болужып болбозо, ӧштӱлерине барып јат, олордыг јардына бойының кӧдӱрип болбой турган јӱгин антарып салат. Слердиг меке алкыштарыгарда, кудайдыг бичиги деген кӧк тӧгӱн бичиктеригерде, мындый учуралга учурлаган јакылталар јок эмеш пе, слер ненинг учун менеғ нени эдерин айдып беригер деп сурап туругар. Јер ле тенгери

учун! Уур, каруулу немелерди ончозын менинг мойыныма артып јадыгар, менинг бойымнынг јўгим слерге јеткилинче уур эмес болуп кӧрўнди бе? Ӧлтўрзе де, слер јаан ла болзо кудайга бўтпей турган кижини, кудайдынг ўредўзининг тӧзӧлгӧзин чайкалтып турган немени, ӧлтўреригер ине. Бу јаан бурулу керек эмес.

Ол эрмегин токтодып, јаан тынып ийеле, оноң ары ойто ло айда берди.

— Слер дезе казыр кылык-јаң керегинде куучындап јадыгар! Слер мени тоолу минуттардынг туркунына коркушту кыйнадыгар, ол эштектинг к-к-калпык кулакту уулы бир де јылдынг туркунына мени мынайда кыйнап болбос эди. Мындый немеге оныңг сагыжы јетпес эди. Оныңг сок јаңыс сананып табатан эп-сўмези кайыштарды тыңыда тартары болуп јат, мынаңг артык ол нени де сананып таппас. Мындый казыр, калју неме эдерин кажы ла тенек неме билер ине! А слер дезе чек јаңы аңылу неме сананып таптыгар. «Бойыгарды ӧлтўрер эдип јаргыныңг алдына колыгарды саладыгар ба? Мен мындый немени эдип болбозым, мен јымжак јўректў кижи». Мындый немени јаңыс ла католик, јобош, килемкей, тыңыда кўлип салган кижини кӧрўп ийзе, кугара берер католик сананып табар! Қачан слер бери кирип келеле, полковниктинг «казыр» јакарузына кородоп турарыгарда, мен чын кыйыннынг бойы эмди ле башталатан туру деп санангам! Слер мен јаар не мынайда кӧрўп туругар? Јӧбигерди берип салала, айылыгарга барып ажаныгар. Бу керек мындый сандыруга турар ба? Мени адып салзын, эмезе бууп салзын деп, бойыгардынг полковнигеерге айдыгар... Қанайдатан эди — анайтсын, тирўге ӧртӧйтӧн беди, кааратан беди, канайда эдерге јилбиркеп турган — анайда ла этсин! Јаңыс ла капшай божотсын.

Оводты таныырга кўч болды. Ол коркушту калјуурып ачынганынаң улам, бастыра бойы тыркырап, уур тынып, кӧзинде кӧк чедиргендер јалбырап чыкты.

Монтанелли ӧрӧ туруп келеле, ол јаар унчукпай кӧрўп турды. Оныңг ӧӧркӧп, ачынып айткан эрмегинеңг ол нени де оңдоп болбоды, је мындый эрмекти јаңыс ла арт учында кыйын-шырага чыдажып болбой брааткан кижи айдарын ол јакшы билип турды. Мыны билип алала, ол оныңг јаман айткан сӧстӧрине бир де ачынбады.

— Токунагар — деп, ол унчукты.—Мен слерди килин-

чектеер деп сананбадым. Мен бойымның уур jүгимди слердинг ийинигерге саларга ченешпедим, слердинг jүгигер тегин де уур ине. Мен качан да бир де кижиге мындый jаманым jетирбегем...

— Бу төгүн! — деп, Овод көзи jалбыштанып, кыйгырып ийди. — А епископство?

— Епископство?

— Слер мыны ундып салдыгар ба? Ундыырга сүрекей jенгил эмей! «Сен барбазаар дезең, Артур, мен барып болбозым деп айдарым»... Меге, он тогус jашту уулчакка, слердинг jүрүмигер учун сананарга келишкен! Бу мындый коркушту эмес болгон болзо, бу каткымчылу болор эди!

— Токтогор! — деп, Монтанелли кыйгырып ийеле, эки колын өрө көдүрип, бажын кабыра тутты.

Оног оның колдоры бош салактап, ол бойы көзнөк jаар араай база берди. Ол көзнөктинг бозогозына такталанып алала, эки колыла темир решеткадаң тудунып, маңдайын соок темирге jапшырып ийди. Овод бастыра бойы тыркырап, оны ajыктап jатты.

Анча-мынча болбой, Монтанелли өрө туруп келеле, Оводтың jанына базып келди. Оның эриндери тос чылап кугарып калган эмтир.

— Jаманымды таштагар — деп, ол бойын токунаалу тударга албаданып айтты, — мен эмди ле слерден барар учурлу. Мен оорып турум.

Ол бастыра бойы тыркырап турды. Оводтың ачыныжы тургуза ла өчө берди.

— Адабыс, слер канайып ондоп болбой туругар?

Монтанелли кедес эдип, кыймык jок тура берди.

— Jаңыс ла мындый немени айтпа — деп, ол шымыранды. — Нени айдатан эдиң, айт, jаңыс ла мындый немени сен айтпа! Оног башка мен jүүле берер болорым...

Овод чаганагына өңдөйип, карганның колынаң тутты.

— Адабыс, мениң суура түжүп өлбөгөнимди канайып ондоп болбой туругар?

Карганның колы кенетийин соой берди. Ың-шың, тып-тымык болуп калды. Оног Монтанелли орынның jанына тизеленип, jүзин бу ла jууктагы өштүзиниг төжине jажырып ийди.

. . . . . .

Качан ол бажын өрө көдүрерде, күн кырдың бажына отурып, оның күнбадышта кызыл чогы өчүп, браатқан эмтир.

Адазы ла уулы өйди, отурган јерди, өлүмди, јүрүмди ундып салдылар, олор керек дезе өштүлер де болгонын ундып салдылар.

— Артур, — деп, Монтанелли шымыранып турды, — бу чындап та сен бе? Сен меге ойто бурылдың ба, Артур? Сен өлгөндөрдиң ортозынаң тирилип, бери келдиң бе?

— Өлгөндөрдиң ортозынаң — деп, оны ээчий айдала, Оводтың јүреги шимирт эдип калды.

Энезиниң койынында јаткан оору балачак чылап, ол бажын Монтанеллиниң колына салды.

— Сен ойто бурылдың ба... арт учында ойто бурылдың ба?

Овод улу тынды.

— Ээ, мен ойто бурылгам — деп, ол айтты, — эмди дезе мениле тартыжарга эмезе мени өлтүрип саларга келижер.

— Унчукпа, каруум! Эмди мыны незин айдар! Бис экү карангуйда азып јүреле, бой-бойын көрмөс деп көрүшкен оок балдарга түнгей инебис. Эмди бис бой-бойыбысты табыштыбыс, эбире јарык немедий боло берди. Мениң көөркий уулчагым, сен кандый өскөргөң... кандый коркушту өскөргөң. Сен торт ло талайдый шыра өткөн ошкожың, сен азыйда кандый омок, шулмус уулчак болгон эдиң! Артур, бу чындап ла сен бе? Мен сени сүре ле түш јеримде көрүп туратам, сени јанып келген деп түженип туратам, а оноң ойгонып келзем, эбире ээн ле карангуй болотон. Бу түш эмес, мен ойто ло ойгонып келбезим деп иженер учурым бар ба? Бу түш јеримде эмес, чын јүрүмде деп, бүдерге болушсаң... Ол туштa сениле не болгон эди, ончозын меге куучындап бер.

— Бу сүрекей чүм-чам јок болгон. Мен гаваньда турган керептиң трюмында јажынып алала, Түштүк Америка јаар јүре бергем.

— Анда?

— Андагы јүрүмимди јаңыс ла јүрүм деп айдатан болзо, мен анда... Је мыны незин айдар! Духовный семинариялардаң өскө, слердиң үреткен философиягардаң өскө, мен јүрүмде көп неме көртөм! Слер мени түш је-

римде кӧрӱп туратам деп айттыгар... Мен слерди база тӱженип туратам...

Ол бастыра бойы тыркырап, ӱни тунгактып, ӱзӱле берди.

— Бу Эквадордо — деп, ол ӱни ӱзӱлип айтты, — качан мен темир казатан јерде иштеп турарымда болгон...

— Темир казаачы болуп па?

— Јок, темир казаачынын јалчызы болуп иштегем, кыдат кулла кожо учурашкан ла бор-ботко, болгонтушкан иш эдип туратаныбыс. Бис рудник јаар киретен эжиктиҥ сыраҥай ла јанында баракта уйуктап туратаныбыс. Мен бу ла оорудаҥ ол тушта коркушту шыралап туратам, ого ӱзеери кере тӱжине кызып турган кӱнниҥ алдында таштар тажыгам. Бир катап тӱнде, байла, эдреген болбойым, ненин учун дезе, слерди эжиктеҥ кирип клееткенигерди јап-јарт кӧргӧм. Колыгарда ол стенеде илип салган крестке тӱҥей крест болгон. Слер бажырып, мениҥ јанымла јуук ӧткӧнигер, мен јаар кылчас та эдип кӧрбӧгӧнӧӧр. Мен слердеҥ болуш сурап кыйгыргам, бу кыйынду јӱрӱмди ӱзерге корон эмезе бычак беригер деп сурагам. А слер... О!

Бир колыла ол кӧзин бектеди, оныҥ экинчи колын Монтанелли божотпой отурды.

— Слер мениҥ эрмегимди угуп ийгенигерди мен слердиҥ чырайыгардаҥ танып ийгем, је слер мен јаар кӧрбӧй дӧ, бажырып отурганыгар. Јаҥыс ла мӱргӱп божойло, крестти окшойло, мен јаар кӧрӱп шымыранганыгар: «Мен сеге сӱрекей килейдим, Артур, је мениҥ јаҥым јок... Јаҥым јок». Мен билинип келеле, баракты, кыдат кулды, оору улусты кӧрӱп ийеле, ончозын билип ийгем. Мен ак-јарыктыҥ ӱстӱнде эҥ ле коркушту кыйында јӱргем, слер дезе мени андый кыйыннаҥ айрып аларга кичеенбей, теҥериниҥ, агару кудайыгардыҥ килемјизине јединерге кичеенип турганыгар меге јарт болгон. Мен мыны качан да ундыбай јӱретем. Меге колыгарла качан тийип кӧргӧнигерди мен эмди ундып салдым. Мен ӧрӧ ӧҥдӧйип болбос оору јаткам, мен бир тушта слерди сӱрекей тыҥ сӱӱгем. Је бис экӱниҥ ортобыста јуудаҥ, јуудаҥ база катап јуудаҥ ӧскӧ не де болбос учурлу. Слер мениҥ колымды не салбай отурыгар? Слер мынайда ла кудайга бӱдер болзогор, бис јаҥыс ла ӧштӱлер болорыбысты слер канайып билбей туругар?

Монтанелли эҥчейип, оныҥ шыркалу колынаҥ окшоды.

— Артур, мен канайып кудайга бӱтпейин? Бу коркушту јылдардыҥ туркунына кудайга бӱдӱп јӱргемде, эмди, качан меге кудай сени ойто бурыырда, мен ого канайып бӱтпейин? Мен сени ӧлтӱрип салдым деп сананып јӱргем ине.

— Эмди ӧлтӱретен туругар.

— Артур!

Бу ӧкпӧ-јӱреги кородоп кыйгырган кыйгы болды, је Овод оны укпаган чылап, оноҥ ары айтты:

— Ончо сурак аайынча ак-чек бололы. Јарым санааны не сананар? Бис экӱниҥ ортобыста тӱби јок тамы карарып јат, оны кечире кол-колыбыстаҥ тӱҥей ле тудужып болбозыбыс. Слер бойыгардыҥ кудайыгарды, јаҥдаган јаҥыгарды таштап болбойтон эмтирим деп бек сананып алган болзогор.—ол стенеде илип салган крест јаар тӱрген кӧрди, — ол туштa слерге полковниктиҥ планына јӧпсинерге келижетен эмтир.

— Јӧпсинерге! О, кудай!.. Јӧпсинерге!.. Артур, је мен сени сӱӱп јадым ине!

Оводтыҥ чырайы курыла берди.

— Кемди слер артык сӱӱп јадыгар?

Монтанелли јӱк арайдаҥ ӧрӧ турды, коркушту санаа оныҥ јӱрегин кабыра тудуп, уур таштый, оныҥ бастыра бойын базырып ийген ошкош. Ол бойын баштапкы соок тийип, чырчыйып калган јалбыракка тӱҥей, кары-јажы једип, ал-чагы чыгып калган карган деп сананды. Ол эмди ойгонып келди, оны эбире дезе карангуй ла ээн болды.

— Артур, меге ого јӱк бир эмеш килезеҥ.

— А слер меге килеген бедигер? Слер бойыгардыҥ меке-тӧгӱнигерле мени сахар ӧскӱрер кыраларда иштейтен кулга јетиргенигер. Мен слерге ол керегинде куучындаарымда, слер коркушту коркыганыгардаҥ тыркырап јадыгар... Эх, јымжак јӱректӱ агарулар! Јӱк ле оныҥ уулы ӧлтӧн ине! Слер мени сӱӱп турум деп, айдып јадыгар... О, андый болбой кайтсын! Слердиҥ сӱӱжигерденҥ улам мен учы јок шыра кӧргӧм. Мени азыйдагы Артур ошкош эдип, кубултып аларым деп, сананып туругар эмежигер бе? Мени, јескинчилӱ притондордо[1] ай-

[1] Притон — јаман кылыктар эдерге амадап јуулыжатан тура.

ак јунган кижини, казыр анчаг јаман кылыкту, азыраган малынаг јаман јўрўмдў, фермерлердиг кажагандарын арчыган кижини? Мени, кочўп јўрер тербезен циркте тенектиг кайпак бөрўгин кийип, кўзўнгилер тагынып, клоун болгон кижини, кижи кўўни јок немелердиг јалчызы ла кулы болуп кыйналган кижини? Мал ошкош тангмаларга јалынып јўрген бойымды? Мени, торолоп-шыралап јўрген бойымды, оосту немеге тўкўртип, колду немеге соктырып, бутту немеге тепседип, көгөрө јыдып калган калаштыг кадарын сурап, колым јайып сураныл јўрген бойымды? Ийт јибес курсак јип, ийнеге келбес кеп кийип јўрген бойымды? О, мен мыны ончозын слерге не куучындап турум! Слердиг колыгар мени кандый кыйын-шырага ийде салганын мен ончозын тоолоп болорым ба? А эмди дезе слер мени сўўп турум деп меге айдып јадыгар! Ол сўўжигер јаан ба? Ол сўўш учун слер кудайыгарды таштап болорыгар ба? Иисус слерге болуп нени этти? Оны менеҥ артык сўўргe, кандый кыйын-шыра көргөн? Оны онын өткўре кадап салган колдоры учун сўўп јадыгар ба? Андый болзо, мени ајыктап көрўгер. Мыны көрўгер, мыны база, мыны база көрўгер...

Ол чамчазын јара тартып, эдинде коркушту сорбыларды көргўсти.

— Адабыс, слердиг јўрегеер меге берилер учурлу! Адабыс, слердиг керегеерде ак-јарыктыг ўстўнде ончо шырада мениг көрбөгөн шыра јок! Мен јўрўмимде кандый кыйын көргөнимди слер билген болзогор! Андый да болзо, мениг өлөр кўўним јок! Мен ончо уур кыйындарды јеҥип, бойымныг јўрўмимди чыдамкай, турумкай эдип таскадып, слердиг кудайыгарла јана баспай јуулажарга амадап, јўрўмге ойто бурылгам. Бу амаду мени өлўмнеҥ корыган. Эмди ойто јўрўмге бурылып келеле, мен база ла алты частыг туркунына крестке кере тартырткан, онон өлгөндөрдиг ортозынаҥ тирилип келген кудайды көрўп јадым. Эмди слер мени канайдарыгар? Слер мени канайдарыгар?

Онын ўни ўзўле берди. Монтанелли, торт ло таштаҥ кезип эткен кижи чилеп эмезе туку качан өлөлө, тоҥуп калган кижи чилеп, отургушта бир де кыймык јок отурды.

Оводтыг коркушту эрмегинеҥ ол озо баштап, торт ло камчыла сойдыртып турган кижи чилеп, курбыҥдап, бас-

тыра бойы тыркырап отурган. Је эмди ол чек тожунаалу болуп отурды.

Тал-табыш јок чылаазынду минуттар өтти. Арт учында Монтанелли унчукты, оның ўни кунукчылду ла·анда кичинек те иженчи јок угулды.

— Артур, шўўлтенди меге јазап јартап бер. Сен мени кыйнап јадың, мениң ал-сагыжым айланып, сени онодоп болбой бардым. Сен менең нени некеп туруң!

Овод бойының куп-куу јўзин ол јаар бурыды.

— Мен нени де некебей јадым. Сўўшти кем албанла некейтен эди? Слер бис экўниң бирўбисти талдап алыгар. Слер оны неден де артык сўўп турган болзогор, оны алатан туругар.

— Мен сени онодоп болбой турум — деп, Монтанелли арып-чылап калган ўниле база катап айтты. — Кандый талдаш керегинде айдазың? Өткөн јўрўмди кубултар арга јок ине.

— Слерге бис экўниң бир бирўбисти талдап аларга керек. Слер мени сўўп турган болзогор, бу крестти мойыныгардаң уштыйла, мениле кожо өскө телекейге барыгар. Мениң најыларым мени јайымдаарга база јаңы ченелте эдерлер, слердиң болужыгарла олор мыны јеңил бўдўрип ийерлер. Качан бис граннын ол јанына једип алзабыс, слер мени калык-јонның көзинче уулым деп айдарыгар. Слер мени јеткилинче сўўбей турган болзогор, слердиң кудайыгар слерге менең артык болзо, эмди ле полковникке барала, јөбигерди берип ийигер. Је андый болзо, эмди ле капшай барыгар, мениң кыйын-шырамды тургуза ла ўзўгер. Меге тегин де уур.

Монтанелли бажын көдўрди. Эмди ол керекти онодоп турган ошкош. Оның чыдалы чыгып, бастыра бойы тыркырай берди.

— Мен сениң најыларына болужарым. Је мен сениле кожо барып болбозым, — мен абыс инем.

— А абыстаң мен болуш албазым. Мындый неме керек јок, адабыс! Мен оноң јеткилинче шыралагам. Слер эмезе церкведең мойногор, эмезе менең мойногор.

— Сенең мен канайып айрыларым, Артур?! Сенең канайып айрыларым?!

— Је, андый болзо, церквени таштагар. Бис экўниң бирўбисти талдап алыгар. Сўўжигерди эки башка ўлебегер: бир јарымын меге, экинчи јарымын церквеге. Мен оның столынаң оодыктар терер кўўним јок.

— Артур, Артур, сен мениң јүрегимди эки башка үзе тартарга күүнзеп туруң ба? Сен мени чек јүүлтерге туруң ба?

Овод колыла стенеге согуп ийди.

— Бис экүниң бирүбисти талдап алыгар — деп, ол база катап айтты.

Монтанелли койынында јажырып, сугуп алган акча кабын чыгарып келеле, оның ичинең уужалып, үлбүреп калган чаазынды чыгарды.

— Көр — деп, ол айтты.

«Мен слерге кудайга бүткен чилеп бүткем, слер дезе мени бастыра јүрүмимде төгүндеп јүргенигер». Овод каткырып ийеле, чаазынды ойто кайра берди.

— Он тогус јаштуда кандый сүрекей јиит болуп јадың! Масканы колго алала, кандый бир немени оодо, буза чаап ийери не де эмес. Эмди де мындый немени эдерге уур эмес, је јаңыс ла мен бойым масканың алдында болгом. Је слер эмди де мекелеерге тенектерди көп табарыгар, олор мекеледип турганын качанның качан да сеспестер.

—Нени эдер күүниң бар, оны эткейиң — деп, Монтанелли айтты. — Мен сениң ордыңда болгон болзом, база ла сендий кайралы јок болорым ба, айса кандый, кудай оны билер, је мен сениң некелтеңди бүдүрип болбозым, Артур, јаңыс ла эткедий аргалу немени эдерим. Мен сеге качарга болужайын, качан сен иженчилү јерге једип алзаң, кырларда мениле кандый бир јеткерлү учурал болор эмезе мен уйуктаарга ичетен порошоктың ордына, јастырып, кандый бир неме ичип ийерим. Мының кажызын талдап алатан эдиң, онызы бойыңда туру. Бу сеге болор бо? Мынаң артык мен нени де эдип болбозым. Бу јаан килинчек, је ол мениң јаманымды таштаар деп, иженип турум. Ол килемкей...

Оводтың көксинең комудалду кыйгы чыкты, оның колдоры бош салактай берди.

— О, бу өйинең өткүре! Өйинең өткүре! Мен керегинде мынайда сананарга мен нени эттим? Слерге андый јаңды кем берген?.. Мен слерди өштөөргө турум ба! Мен слерди јаныс ла аргадап аларга турганымды слер канайып онгдоп болбой туругар? Слерди сүүп турганымды слер качанның качан да онгдоп болбос эмежеер бе?

Ол Монтанеллиниң эки колын ала койып, олорды көзиниң јажы төгүлип, изү окшошторло окшой берди.

— Адабыс, мениле кожо баралы! Бу азып-тозун, јастырып јўрген немелерде слердиң негер бар? Олор өткөн чактардың күли ине! Олор тирўге јыдып калган, олордоң өлгөн неменің јыду јыды јытанып јат! Бу телекейдең өскө, ару, јарык телекейге јўре берели! Адабыс, бис — јўрўм, бис — јажына онбос јас, бис — јиит кожоң, бис — кижиликтиң келер өйи. Адабыс, алтын тангдак јарып клеедири, күмўш күн эрте чыксын деп, слер бистиң ижибиске болушпазыгар ба? Ойгоныгар, коркушту түндерди ундып саларыс! Ойгоныгар, јўрўмисти јаңыдаң баштаарыс! Адабыс, мен слерди ўзўги јок сўўп јўретем! Слер мени өлтўрип те турарыгарда, мен слерди сўўгем. Слер мени база катап өлтўреригер бе?

Монтанелли чыдажып болбой, колын кыјырада уужай берди.

— О, кудай, меге килезең!—деп, ол кыйгырып ийди.— Артур, сениң көстөриң энеғниң көстөри ошкош!

Оноң кенетийин эрмек-куучын јок ыг-шыг болуп калды. Олор бой-бойлоры јаар эгирдиң боро бозомтыгы өткўре көргўлеп отурдылар, олордың јўректерин коркушту санаа кабыра тудуп ийди.

— База нени-нени айтсаң — деп, Монтанелли шымыранды, — ого јўк кандый бир иженчи берзең.

— Мениң айдар сөзим јок. Јўрўм меге јаңыс ла церквеле тартыжарга керек болуп јат. Мен кижи эмезим, мен бычак. Меге јўрўмди артырып салзагар, слер бычакты алкайтан тураар.

Монтанелли крест јаар бурылды.

— О, кудай! Сен угуп туруң ба?

Оның ўни тымыкта јылыйып калды. Ого каруу јок болды. Оводтың ичинде өчөнгкөй эрмек ойгонып келди!

— Т-т-тың кыйгырыгар!

Оны согуп ийген чилеп, Монтанелли тура јўгўрди. Бир минут кирези ол кыймык јок ичкери көрўп турды. Оноң сенниктиң[1] кырына отурып, эки колыла јўзин бектеп, өксөп ыйлай берди. Овод бастыра бойы тыркырап, мандайы соок терле бўркеле берди. Бу көстиң јажы не болгонын ол билди.

Бу ыйды укпаска, ол бажын јуурканла ороп ийди. Јўрўм јўрер деген ийде-кўч оның эди-канына толуп келерде, мыны билип, сезип тура, өлөтөни јенгил бе?

---

[1] Сенник — мында: өлөңдў матрац.

Је табышты тундурар арга јок болгон. Ол кулакта шыңырап, мееге тоңдолып, көстиң јажы сабарларды төмөн агып турган.

Оноң Монтанеллиниң ыйлажы токтой берди, ол, ыйы токтой берген кичӱ бала чылап, колпладыла тал-табыш јогынаң көзин, јӱзин арлап отурды. Качан ол өрө туруп келерде, колплат оныҥ тизезинеҥ јылбырап, полго келип тӱшти.

— Мынаң арыгы куучында туза јок эмтир — деп, ол айтты. — Сен мени оңдоп туруҥ ба?

— Ээ, оңдоп турум, — деп. Овод кунугып, уккур айтты. — Бу слердиң буругар эмес.

Монтанелли ол јаар бурылды. Бу кенетийин ык-шык тура берген тымык өлгөн кижиниң орозыныҥ тымыгы болгон, эртен олор экӱниң бирӱзине мындый оро казылар учурлу.

Ажыра алтап болбос буудакка туттурып, бой-бойы јаар јайнаганду көрӱжип турган сӱӱшкендер чилеп, олор экӱ бой-бойы јаар көрӱжип турдылар.

Овод чыдажып болбой, төмөн көрди. Ол јана болуп, јӱзин јажырып ийди, Монтанелли мыны «чык» деп айтканына тӱҥей бододы. Ол араай бурылып, камерадаҥ чыга берди.

Је бир минут өткөн соҥында, Овод кенетийин тура јӱгӱрди.

— О, мен бого чыдажып болбозым! Адабыс, ойто кайра келигер! Келигер!

Эжик бектӱ болды. Ол камераныҥ стенезин эбире узак ајыктап, божогоным ла бу туру деп, билип ийди.

Тышкары, јабыста, таҥ атканча өлөҥ шылырайт, ол өлөҥди эртен темир кӱрекле тазылыла катай казып салар, ол чалдыгып, кургап калар. Караҥуй камерада кыйында отурган кижи јаҥыскан таҥ атканча ыйлайт...

ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

Вторник кӱн эртен тура военный јаргы болды.

Ол узак чӧйилбей, сӱрекей капшай божой берди. Бу јӱк ле јаҥду неме болуп јирме ле минутка өткөн. Тегин јерге өйди не јылыйтар? Адвокатты јаргыга божотпогон.

Керечилер болуп келген улус шыркалу шпион, офицер ле солдаттар болгон. Монтанелли бойының јöбин берип ийген. Јаргының јöби кандый болоры јарт болгон. Јаргычыларга — полковник Феррариге, драгунский майорго ло эки офицерге јаңыс ла јöпти бýдýрери арткан. Бурулап турган актты кычырдылар. Керечилер көргöн-укканын айттылар. Бурулап турган бичикке колдоң салала, бурулаткан кижиге оны бийик кöдýрипилў кычырып бердилер. Ол мыны унчукпай, тыңдап турды, качан оноң слерде айдар сöс бар ба деп, јаң аайынча сурагылаарда, ол јаңыс ла колын јаңыды. Ол тöжинде Монтанеллиниң ычкынып ийген колпладын јажырып алган. Ол платты окшоп, окшоп ийеле, ол тынду неме болгон чылап, оның ýстýне таң атканча ыйлаган. Оның чырайы купкуу, тын јок болды, көзин эбире көстиң јаштары көрýнеп. «Адар эдип јаргылаган» деген сöстöр оны тың коркытпады. Бу сöстöрди угуп ийеле, оның көстöриниң каразы јаанай берди.

— Камера јаар апарыгар — деп, качан ончо керек јангду бýде берерде, полковник јакарды.

Мындый немени көрýп, угуп, јýк арайдаң чыдажып турган сержант кыймык јок турган кижиниң йинине колыла араай тийгизип ийди. Овод ол јаар чочып көрди.

— А, ээ! — деп, ол унчукты. — Мен ундып салдым.

Јаргылаткан кижиле кожо комнатадаң чыгып браткан сержантты полковник кенетийин кайра кычырды.

— Сакыгар, сержант! Мен ого бир неме айдарга турум.

Овод кыймык јок турды. Полковниктиң сöстöри ого јетпей турган ошкош.

— Төрööндöрööргö лö најылараарга нени-нени айттыратаныгар ба? Слерде төрööндöр, карындаштар бар болбой?

Каруу берилбеди.

—Мыны сананып көрölö, меге эмезе абыска айдыгар. Мен мыны ајарулу угарым. Јок, јакылтагарды абыска айтсагар торт болор. Ол эмди ле једип келер, ол слерле кожо таң атканча болор. Слер база нени-нени кýýнзеп турган болзогор...

Овод ол јаар көрди.

— Мени јаңыскан болорго туру деп, абыска айдыгар. Најылар менде јок, јакыйтан јакылта база јок.

— Је слер килинчегеер айдынар инегер.

— Мен кудайга бүтпей јадым. Мени амырыма артырып салыгар деп, сурап турум.

Ол мыны кунукчылду ла токунаалу айтты. Оның үнинең кыјырангтып та, кородоп то турганы билдирбеди. Ол меңдебей кайра бурылды. Эжиктиң јанына ол кенетийин тура түшти.

— Мен ундып салдым, полковник. Мениң слерге бир сурагым бар. Эртен мени күлибезин, көзимди таңбазын деп, јакыгар. Мен чек тым турарым.

. . . . . .

Среда күн эртен тура күн јаңы-јаңы ла өксөп турарда, оны түрмеден курчу чеденниң ичине чыгарып келдилер. Оның аксагы алдындагызынаң чик јок иле билдирип турды. Ол сержанттың колына тайанып, оору-сыска шыралап, јүк арайдаң базып браатты.

Је кечеги јобош, арыган-чылаган кебери оның чырайынаң јоголып калган эмтир. Карангуй, тымык түнде оны кыйнаган коркушту илбизиндер, ол јердеги јүрүм керегинде санаалар олорды јайаган түнле кожо таң адып, јер јарыырда јоголып калды. Јарык күн јарый ла берерде, көстиң көскө өштүлер көрүнип келерде, оның јүрегинде тартыжуның ээлгези ойгонып келди, эмди ол неден де јалтанбай, неден де коркыбай турды.

Стенениң одожында јаргының јөбин бүдүретен алты карабинерлер јергелей турдылар. Бу ол ло куманакла туй өзүп калган, јемирилип браткан, качарга ченежип турар түнде оның түжүп барган стене болуптыр. Колдорында мылтыкту јергелей турган солдаттардың көстөриниң јажы арай ла болзо акпай турды. Олор Оводты өлтүрер учурлу болгоны керегинде санаа олорго коркушту болуп билдирип турды. Курч, чечен тилдү, тапкыр санаалу, омок каткылу, јалтанбас ла јарык кылык- јаңду Овод олордың бир аай кунукчылду јүрүминде јарык күннің чогындый болгон. Эмди дезе ол олордың колынаң өлөр учурлу. Бу олорго јаркынду күн өчө бергениле түнгей болуп јат.

Байбак фиговый агаштың төзинде терең оро карарып јатты. Түнде оны кыйында јүрген улус каскан, көстиң јажы дезе балкашту күрекке төгүлген! Оронын јанына өдүп браадала, ол оронын түби јаар күлүмзиренип карады, оның јанында чалдыгып калган өлөңдөрди көрди, онон каскан јердиң јыдын көксине терең тынды.

Агаштың јанына сержант тура түшти. Овод эбире ачык-јарык күлүмзиренип көрди.

— Мында турајын ба, сержант?

Сержант унчукпай, бажын кекиди. Оның бакпырында кандый да болчок неме токтоп калгандый болды. Оны өлтүредим де деген болзо, ол бир де сөс айдып болбос эди. Мында полковник бойы, оның јеени — капитан, карабинерлерди командовать эдетен начальник ле абыс турдылар.

Олор Оводтың каткырып турган јалтанбас көстөрине удура көрүп болбой, кабактарын түүгилеп, ичкери бастылар.

— Јакшылар ба, господалар! А, абыс та мындый эрте ойгонып келген турбай! Кандый јүреер, капитан? Бистиң бүгүнги тушташ слерге јилбүлү болбой? Чын ба? Слердиң колыгар эмдиге танылу туру ине. Мен ол туштa эмеш јазып ийгем. Бу күлүктер бойлорының керектерин менең артык бүдүрер болор. Андый ба, карындаштар?

Ол солдаттардың бүрүңкүй чырайларын јыктап көрди.

— Бу учуралда таңу керек јок. Мен јаар кунукчылду көрбөгөр! Чончойлорыгарды тырс этирип, чечен адыжаарды көргүзип беригер. Удабас слерге сүрекей көп иш эдерге келижер, ол иштиң бажына та канайып чыгарыгар, билбей турум. Эртеденг темигип алар керек.

— Уулым, — деп, абыс ичкери алтап, унчукты. Артқандары слорды артырып, туура бастылар. — Слер тоолу минуттардың бажында слерди јайаган кудайдың ширеезининг алдына барараар. Оның алдына барарданг озо, баалу минуттарды тузаланып, килинчектеригерди чыгара айдынбаска туругар ба? Килинчектеренг айрылбай, јүректе уур санаалу өлөргө кандый коркушту деп сананып көрүтер, јайнап турум! Слерди јайаган јайаачының алдына барзагар, орой болор. Слер оның ширеезининг јанына кокурлу бараргa туругар эмежигер бе?

— Кокурлу дейзигер бе, адабыс? Слердиң ле слерге түнгей немелер мындый христианский үредүни керексип јадылар. Качан бистиң өй келзе, бис татап калган тоолу карабиндерденг эмес, пушкалардаң адарыбыс, ол туштa бистиң кокурыбыс кандый болгонын көрөригер.

— Слер пушкалардаң адарыгар! О, ырызы јок таңма! Кандый тамының кырында турганыгарды канайып ондоп болбой туругар?

Овод ийини ажыра карарып јаткан оро јаар кылчас эдип көрди.

— Анайдарда, слердий таңма, мени бу орого көмүп ле салза, керектиң божогоны ла ол деп сананып туру ба. Чек токунаалу болорго, ороның үстүне таш салып койодыгар ба? Коркыбагар, күндүлү абыс! Мени кайдаар салып койороор, анда, чычкан чылап, тым јадарым... Је андый да болзо, түңгей ле пушкалардаң адарыс.

— О, килемкей кудайыс! — деп, абыс кыйгырды. — Бу ырызы јок таңманың јаманын ташта!

Команда берип турган офицер јоон үниле «аминь» — деп айтты, полковник ле оның јеени крестенип ийдилер.

Јөптөштөң дө, сөстөштөң дө эш неме болбозын билип ийеле, оноң ары ченежеринең мойноп, абыс бажын јайкап, мүргүүлдиң сөстөрин кычырып, туура база берди. Чүм-чам јок белетеш түрген ödö берди. Овод түп-түс турды; јаңыс ла чыгып клееткен күннің кызыл-сары чокторы јаар бир катап кылчас эдип көрди. Көзимди таңбагар деп ол база катап сурады. Оның јалтанбас чырайын көрүп, полковник арга јокто јөпсинди. Мындый айалга солдаттардың бүдүретен керектерин канча кирези уурладып турганын олор экүлези ундып салдылар.

Овод күлүмзиренип, олордың көстөрине чике көрди. Олордың колында мылтыктар тыркыражып, селеңдежип тургулайт.

— Мен белен — деп, Овод айтты.

Јакару берип турган офицер ичкери алтады. Ол јүрексирегенине бастыра бойы тыркырап турды. Јаргының јөбин бүдүрер керекте ол качан да јакару берип көрбөгөн.

— Белетең! Мылтыкты шыка! Ат!

Овод эмештең таралјыды, је јыгылбады. Кемниң де јалтанып божоткон огы оның јаагын сыйра согуп ийген эмтир. Каннын бир канча тамчылары ак галстукка келип түшти. Экинчи ок тизезине тийген. Качан тарының ыжы серий берерде, Овод јаан сорбыларлу, сенеерип калган колыла јаагынаң аккан кызыл канды арчып, байагызы чылап ок, күлүмзиренип турганын солдаттар көрүп ийдилер.

— Јазып јадаар, карындаштар! — деп, ол айтты. Коркушту коркыгандарынаң улам кугаргылап, сирейе көжигилей берген ырызы јок солдаттардың јүректерин

оның чокум ла өткүн ўни курч кылыштый чийе тартып, кезип ийди. — База катап ченежип көрўтер!

Јергелей турган солдаттар кимирениже бердилер. Кажы ла солдат оның огы бу кижини өлтўрбес, коштой турган солдаттың огы өлтўрер деп, каранга иженип аткан ине.

Эмди дезе адар эдип јаргылаткан кижи олордың алдында олор јаар кўлўмзиренип, көрўп туру. Бу коркушту керекти јаңыдаң баштаарга керек: олор эмди јаргының јөбин бўдўреечилер эмес, өлтўреечилер боло бердилер. Коркыгандарына олордың эди-кандары соой берди. Олор мылтыктарын өрө көдўрбей, офицердиң калјуурып арбанганын унчугушпай, кандый да аамай бўдўмдў тыңдагылап, өлтўрип салган кижизи өлбөй, кўлўмзиренип турганын алырангдагылап көргўлеп турдылар.

Капшай јергелей туругар, мылтыктарыгарды шыкаагар, бу керекти капшай божодыгар деп полковник јакару берип, олордың алдында ары-бери јўгўрип, олордың јўстеринe јудуругын јууктада тудуп, кыйгырып турды.

Ол бойы, солдаттар чылап ок, алаатып, аамайтып, өлтўрип те салган болзо, өлбөй, јыгылбай, кўлўмзиренип турган саң башка илбизин јаар көрөринең коркып турды. Качан Овод ого эрмек айдарда, ол коркый берди. Оның өчөгөндў ўнин угуп ла ийеле, полковниктиң эт јўреги шимирт эдип, оны кем де силке тартып ийгендий болды.

— Бўгўн слер керекти јакшы билбес отряд тургустыгар, полковник! Мен олорло эрмектежип ийер болорым ба, көрөли. Је, кўлўктер! Эй, слерлер, сол јаны јаар тургандар, мылтыктарыгарды бийик, чике тудугар! Сениле кудай болгой, карындаш! Слердиң колдороордо капкыштар эмес, мылтыктар ине. Ончогор шыкап алдыгар ба? Је, эмди: белетен!

— Ат! — деп, полковник ичкери калып, кыйгырды.

Јакаруның калганчы сөстөрин кыйнадып өлтўртип јаткан кижи бойы айдарын угары коркушту, кижиниг куйка-бажы јымыраар неме болгон, оның учун полковник сакыбай, «ат!» — деп бойы айтты.

Алгыс-телгис, озолу-соңдулу адыштар угулды, јаңыс чийўде јергелей турган солдаттар булгалыжып, шакпыражып, куды чыгып, тыркыражып турган улустар боло бердилер. Олордың бирўзи чек атпаган. Мылтыгын туу-

ра чачып ийеле, бойы јерге көгкөрө јыгылып: «Мен болбозым, болбозым!» — деп, онтоп јаткан.

Тарының тумандый ыжы табынча серип, эртен тураның јаркында күнининг чогы серип брааткан ыш өткүре јарыда чалып ийди. Оводтың јыгылып калганын ончозы көрүп ийдилер, је ол тирү эмтир. Оның өлүп болбой, толголып, курулып јатканын ајыктагылап, солдаттар ла офицерлер, сирејe көжий берген немелер чилеп, кыймык јок турдылар.

Оног доктор ло полковник кыйгырыжып, ичкери јүгүрдилер, нениг учун дезе Овод ойто ло өрө өгдөйип келеле, бир тизезине тизеленип, ойто ло солдаттар јаар олордың көстөрине чике көрүп каткырып турган.

— База ла јастыгар! Је база ла ченежигер, карындаштар! Көрүтер... Болуп албай турган болзогор...

Кенетийин ол јайканып, көк өлөнгө јыгылды.

— Өлүп калды ба? — деп, полковник араай сурады.

Доктор оның јанына тизеленип, кандалып калган чамчага колыла тийгизип көрөлө, јымжак үниле айтты:

— Ээ, божогон ошкош... Кудайга алкыш!

— Кудайга алкыш! — деп, полковник оны ээчий айтты. — Божогон.

Јеени оның колынаг силке тартты.

— Таайым, кардинал клееди! Ол каалганың јанында, бери кирерге туру.

— Неме? Ол бери кирбес... Мен оны кийдирбезим! Каруул нени көрүп турган? Слердиг преосвященство...

Каалга ачылала, ойто јабыла берди, Монтанелли кирип келеле, ичкери кыймык јок көстөриле көрүп турды.

— Слердиг преосвященство! Мен слерди сураар учурлу... Слерге мындый немени көрөргө јарабас! Јаргының јөби јаңы ла бүткен. Кижи эм тура...

— Мен оны көрөргө келдим — Монтанелли айтты.

Бу да өйдө полковникти оның үни ле базыды кайкатты. Ол түш јеринде улаарып, базып јүрген кижиге бүдүштеш болды.

— О, кудай! — деп, кенетийин солдаттардың бирүзи кыйгырды.

Полковник түрген бура сокты.

— Ол ине!

Кызыл канга уймалып калган кижи ойто ло јажыл өлөңнинг үстүнде курулып, тартылып, тыркырап јатты.

Доктор оның јанына тизеленип, оның үстүне эҥчейип, өлүп болбой, шыралап јаткан кижиниҥ бажын тизезине салып алды.

— Капшай! — деп, ол аргазын таппай, кыйгырып турды. — Капшай божодыгар, калју, казыр таҥмалар! Кудайдыҥ учун, капшай божодыгар! Бого кижи канайып чыдажар!

Оныҥ колыла кан јолдолып ага берди. Өлүп болбой, курулып, толголып јаткан кижини тудуп, ол бастыра бойы тыркырап отурды. Оныҥ сагыжы коркыганынаҥ улам алгыс-телгис боло берерде, качан ол болуш бедреп, ары-бери алыраҥдап көрүп турарда, абыс ичкери эҥчейип, өлүп јаткан кижиниҥ эриндерине крестти јаба тутты.

— Аданыҥ ла уулдыҥ, агару кудайдыҥ...

Овод доктордыҥ тизезине тайанып, өрө өҥдөйип келеле, крест јаар көрди.

Ол өткүре адып салган колын араай өрө көдүрип, крестти ийде салып ийди. Оныҥ јүзинде канду шырка артып калды.

— Адабыс, слер... санаагарга јеттигер бе?

Оныҥ бажы доктордыҥ колына мылкыс эдип келип түшти.

— Слердиҥ преосвященство!

Монтанелли өрө көрди.

— Ол өлүп калды ба?

— Ээ, слердиҥ преосвященство. Мынаҥ јүре берзегер, слерге торт болбос по? Мыны көрөргө коркушту неме ине.

— Ол өлүп калды — деп, Монтанелли база катап айдала, Оводтыҥ јүзи јаар көрди. — Ол өлүп калды.

— Канча окло өткүштей, элгек чилеп, адып салган кижиден ол нени сакып јат? — деп, отрядтыҥ начальниги кимиренди.

Доктор ого база шымыранып, каруу берди:

— Ол кан көрүп ийеле, коркыган болор.

Полковник Монтанеллиниҥ колынаҥ тутты.

— Слердиҥ преосвященство... Слер оны көрбөзөөр, торт болор. Каппелан[1] слерди айылыгарга јетире үйдежип салзын.

— Ээ... Мен барадым.

---

[1] Каппелан — абыстыҥ болушчызы.

Ол кызыл канга уймалган кижининг сööги jаткан jерден араай бурылып, туура база берди. Оны ээчий абыс ла сержант басты. Каалганың jанына ол тура түжүп, кайа көрди.

— Ол өлүп калды.

. . . . . .

Jаргының jöби бүткенинең ала тоолу частар öткöн кийининде Марконэ төңгнің кajузында турган кичинек туранын jанына базып келди. Эмди jеткерлү керекке барыжың керек jок деп, Мартиниге айдып салары артты.

Оводты экинчи катап jайымдаар ченелтеге ончо неме белен болгон, нениң учун дезе экинчи планда jаан чүм-чам jок болгон. Jаан байрамду күн калык-jон шибеенің jанына чубажып öдöр туштa, Мартини тууразында турган улустың ортозынаң чыга коноло, чубажып клееткен улуска удура базып, койынынаң колмылтыкты ушта тартып, полковниктің jүзине адып ийер. Калык-jон кыймыражып, баскындажып тура берзе, мылтыктарлу ла колмылтыктарлу jирме кирези кижи түрменің каалгазына табару эдип, түрмеге кирип, түлкүүрди блаап алала, кыйында отурган кижини jайымдаар, чаптык эткен солдаттарды jыга табарар, өлтүрер. Онон олор түрмеден чыгып, экинчи отрядтың кийин jанын көрүп, тескерлеер. Мылтык-jепселдерлү контрабандисттерден турган экинчи отряд дезе Оводты иженчилү jерге апарып jажырып салар.

Тоолу түймеечилердиң ортозында сок jаңыс Джемма бу планды билбес болгон. Ол бу планды билбезин деп, Мартини күүнзеген. «Оның jүреги чыдажып болбос» — деп, ол айткан.

Качан контрабандист чеденнің каалгачагын ачып, кирип jадарда, Мартини оны уткыырга шил эжикти ачып, верандага чыгып барды.

— Солундар бар ба, Марконэ?

Контрабандист каруу бербей, jаан кайпакту шляпа бөрүгин көзине түжүре, түнгзүйте кийип ийди.

Олор верандада отурдылар. Олордың бирүзи де кыныс эдип эрмек айтпады. Je Мартини Марконэнің чырайын оның jаан кайпакту шляпазының алдынаң көрүп ийеле, не болгонын сезип ийди.

— Бу качан болды? — деп, ол узак унчукпай отурала, сурады.

Оның üни бойына да кичинек те иженчи jок угулды.

— Бӱгӱн кӱн чыгып турарда. Меге сержант айткан. Ол анда болгон, ончозын кӧргӧн.

Мартини тӧмӧн кӧрди. Ол билбес јанынаҥ пиджагынын јеҥинде јапшынып калган учукты тӱжӱре сыймап ийди.

Ол эртен ӧлӧр учурлу болгон. Эмди дезе кӱӱнзеген амадузы, чӧрчӧк јериндеги ажып брааткан кӱннин караҥуй кирерде бозорып, ӧчӧ беретен алтын чогындый, јоголо берди.

Ол ойто ло бу кунукчылду телекейде, Грассининин, Галлинин, јажытту бичиктердин, памфлеттердин, нӧкӧрлӧр ортодо партийный кериштин, австрийский шпиондордын јескинчилӱ копторынын ортозында, кыскарта айтса, чек кӱӱнге тийе берген революцияныҥ эски теерменинин кӧлӧсӧзинде болды. Эт-јӱрегинде эш-неме јок, ээн, оны азыйда Оводтыҥ курч, коронду сӧстӧри, каткызы, јалтанбас кылык-јаҥы толтырып туратан, эмди дезе оны не де толтырып болбос.

Кем де, нени де сурап турды. Эмди телекейде кижи санааркаар, кижи чаксыраар неме бар ба деп, кайкап, ол бажын ӧрӧ кӧдӱрди.

— Слер нени айттыгар?

— Солунды ого јетирерин слер бойоор колоорго алар болбойоор деп айттым.

Мартининин чырайы кугара берди.

— Мен ого мыны канайып айдатам? — деп, ол кыйгырды. — Оныҥ ордына мени базып барала, оны ӧлтӱрип сал деп сурагар. О, мен ого мыны канайып айдатам, канайып айдатам?

Ол эки колыла јӱзин јаба тутты. Је ол кӧрбӧгӧн дӧ болзо, оныҥ јанында турган контрабандист чочып, тыртас эткенин сезип ийеле, ӧрӧ кӧрди. Джемма эжиктиҥ јанында турды.

— Уктыгар ба, Чезаре? — деп, ол айтты. — Божогон. Олор оны адып салгандар.

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

— Кудайдыҥ ширеезиниҥ алдына бажыралы — деп, Монтанелли тӧс ширеениҥ јанында, абыстарга ла кожоҥчыларга курчаткан, јарт, чокум ӱниле алкыштыҥ сӧстӧрин кычырып турды. Церквениҥ ичи мызылдап, јӱзӱн-

jўўр өнгдөрлө jалтырап турды. Мўргўп турган улустардың jўзўн-базын өнгдў, jараш кийимдериңең ала, колонналарды ороп салган jаркынду, jараш чечектерге jетире, ончозы кайкамчылу jараш jўрўмле толо болды. Кайра ачып салган эжикти кызыл-кўреңг көжөгө бектеп турды. Июль айдың изў кўнинің чогы оны, jалаңда өскөн мак чечектің кызыл jалбырагын өткўре чалыганы чылап, чалыйт. Каранғуй иргелерди монахтардың колдорында ўспекчиндер ле jарыткыштар jап-jарык эдип jарыдат. Анда ок церквелердиң крестгери ле маанылары көрўнет. Төр jаар торко маанылардың учтары jерге jедип, олордың алтындап салган чачактары, агаштары мызылдажып тургулайт. Jўзўн өнгдў шилдерденг эткен көзнөктөр өткўре кўн чалып, кожончылардың ак кийимдерине сологыдый тийип, алтарьды огошкы, кызыл, сары, чаңкыр эдип jарыдат. Ширеенің кийин jанында мөнгўн чиңмериденг эткей көжөгө кўннің чогына мызылдайт. Бу көжөгөнің jанында, jарык кўйген оттордың ортозында, көс кылбыгар чагылып калган алтын, мөнгўн немелердиң jанында ак кийим кийген ада кардинал көрўнип келди. Ол, таштаң кезип эткендий, кыймык jок турды.

Jаңдаган jаң аайынча ол процессиялар ёдёр кўндерде jаңыс ла мўргўўлди ачар, je алкыштың сёстёрин айтпас учурлу болгон. Оның учун ол мўргўўлди ачып ийеле, кудайдың ширеезиннең епископтың ширеези jаар араай басты. Ол абыстардың jаныла ёдўп браадарда, олор кардиналга jабыс бажыргылап турдылар.

— Оның преосвященствозы оору болор деп коркып турум, — деп, абыстардың бирўзи экинчизине шымыранды. — Оның чырайын кижи кайкап көрёр.

Мўргўўл jаңдаган jаң аайынча ёдўп турды. Монтанелли тўс, кыймык jок отурды. Кўннің чогы оның алтындап эткен кийиминде, алмас таштарла кеелеп чўмдеген бёрўгинде чедиргенделип ойноп турды. Jаан байрамдарда кийетен ак кийиминиң узун, уур эдектери кызыл кебисте jайылып калган jатты. Jўс ўспекчиндердиң отторы оның төжинде тагылган сапфир деп сўрекей jараш таштарга чагылат. Je оның терең, кыймык jок көстёри өчёмик болды, кўннің jарыгына да ол jарыбайт. Качан оның jанында: «Алкыш быйанығар jетиригер, бийик агару адабыс» — деген сёстёр угуларда, ол энчейип, улус аластайтан кадиланы алкай берди.

Агару эрjинелерди чыгарар туштa ол бойының ши-

реезинең турала, алтарьдың алдына тизеленип бажырала, оның өрө туруп, ойто бойының јерине отурып алды. Оның ончо кыймыгы кандый да саң башка бир аай болды. Полковниктиң кийин јанында отурган парадный кийимдў драгунский майор шыркалу капитан јаар бурылып, араай шымыранды:

— Карган кардинал јўдеп јўрген эмтир. Мынызы јарт көрўнип јат. Көрзөгөр дө, ол ончо немени јаңду ла эдип јат, нени эдип турганын бойы да билбей турган ошкош.

— Онызы торт—деп, капитан шымыранды. — Бу каргышту амнистияның кийининде ол бистиң көзибисти өйкөп турган чөпкө тўгей болгон.

— Военный јаргы эдерге ол јөбин берди ине.

— Ээ, учы-учында јөбин берген. Је мындый немени эдерге ол сўрекей узак тидинип болбой јўрген. О, ак теңгери, агару кудай, кандый изў! Процессия божоорго јетпес, бисти ончобысты күннің чогы јыга согуп салар. Бис кардиналдар эмезис кандый ачу, оның башка бистиң ўстўбисте серўўн балдахин тудар эдилер. Ш-ш-ш! Таайым бис јаар көрўп туру.

Качан тал тўштиң мўргўўли божой берерде, процессия апаратан агару эрјинелерди шилдиң алдына салып койордо, көдўре духовенство ризница јаар кийимдерин селиирге бардылар.

Церкведе анда-мында шымыражып турдылар. Монтанелли бойының ширеезинде ичкери көрўп алган, кыймык јок отурды. Эбире улус талайдый толкуланып, оның ширеезиниң јанында тымый тўжўп турды. Ого кадиланы экелдилер, ол кажы да јаны јаар көрбөй, ладанды алала, ышталып күйетен немеге салды.

Духовенство ризницадаң келеле, кардиналды алтарьдың јанында сакып турдылар, је кардинал, тоңуп калган немедий, кыймык јок отурды. Диаконды солып турган абыс Монтанеллиниң бөрүгин уштыырга эңчейип, бир эмеш алаңзып турала, айтты:

—Слердиң преосвященство!

Кардинал кайа көрди.

— Слер нени айттыгар?

— Процессияла кожо бараргa күчигер једер деп, јеткилинче иженип туругар ба? Күн торт ло кайралы јок изидип јат.

— Күнде менің не керегим бар?

Монтанеллиниң ўни токунаалу ла араай болды, ӧрӧ кӧнди ӧӧркӧдип ийдим эмежим бе деп, абыс бойында сананды.

— Јаманымды таштагар, слердиң преосвященство. Мен слерди оорып тураар деп кӧрдим.

Монтанелли каруу бербей, ӧрӧ турды. Ширеениң ӱстӱги тепкижине тура тӱжӱп, ол база ла кандый да саң башка токунаалу ӱниле сурады:

— Бу не?

Оныҥ узун ак јамынчызыныҥ эдеги тӧмӧн јылбырап тӱжеле, алтарьдыҥ полында јатты.

Ак атласта кызыл кандый темдек јаар ол колыҥ уулады.

—Бу кызыл ӧҥдӱ шил ӧткӱре чалып турган кӱннiҥ чогы болор, слердиҥ преосвященство.

— Кӱннiҥ чогы? Кӱннiҥ чогы кызыл беди?

Ол тепкиштерди тӧмӧн тӱжеле, ширеениҥ алдына тизеленип, кадиланы араай ары-бери јайкады. Оноҥ кадиланы абыска берди. Јӱзӱн ӧҥдӱ кӱннiҥ чогы оныҥ бажына, ӧрӧ кӧргӧн кӧстӧрине, абыстар тӱзедип турган ак јамынчызына чалып ийди.

Ол диаконноҥ агару алтын ковчегти алала, бийик кӧдӱриҥилӱ мелодия божогончо, колына тудунып турды.

Духовенстволыҥ улустары баскылап келеле, онын ӱстӱне ак торко байканды тартып ийдилер; диакондорды солып турган абыстар оныҥ эки јанына јергелей туруп алдылар, оныҥ узун јамынчызыныҥ эдегин кийини јаар салып ийдилер, ӱспекчин тудаачылар энчейгилеп, кардиналдыҥ эдегин кӧдӱрдилер. Процессияныҥ бажында туруп алган монахтардыҥ карындаштыгы ээчий-деечий чубажа туруп ийеле, церквениҥ тал ортозына чыгып барды.

Колында агару эрјинелер тудунган Монтанелли процессияны ајыктап, ширеениҥ јанында, ак торко балдахиннiҥ алдында кыймык јок турды. Улус экиденҥ ээчий-деечий јергелей туруп ийеле, колдорында ӱспекчиндер, кресттер, јаламалар, маанылар тудунган, ичкери бастылар. Олор алтарьдыҥ тепкиштерин тӧмӧн араай тӱжеле, јаркынду, јараш чечектерле ороп салган колонналардыҥ ортозыла, эжиктиҥ бажында кӧдӱрип салган кандый кызыл кӧжӧгӧниҥ алдыла јап-јарык кӱн јарып турган оромго чыктылар. Алдында барып јаткан улустыҥ кожоҥдоры јыҥырап, кандый да саҥ башка кӱӱлеп турды, је бу ырааkта шыҥырап, ӱзӱлип бараткан кожоҥды јаҥы ӱн-

дер ойто ло бийик кöдўрип, кожоҥ ойто ло јыҥырап турды. Чубажып брааткан улус учы јок армакчыдый чöйилип, церквениҥ ичиле улустыҥ баскан табыжы узак серибей турды.

Церквелердиҥ члендери ак савандар кийген, јўстерин бектеп алган öттилер. Оноҥ бастыра кара кийимдў килемкей карындаштар көрўндилер. Олордыҥ маскаларыныҥ алдынаҥ көстöри суркурап көрўнет. Олорды ээчий монахтар чубаштылар. Монахтарды ээчий кара капюшондорлу, öдўктери јок, јыланҥаш, тербезендеп јўрген карындаштар бардылар; оноҥ бастыра ак кийимдў, соок чырайлу доминиканецтер көрўндилер. Олордыҥ кийининеҥ военный ла гражданскиј јаҥдар: драгундар, карэбинерлер, јербойыныҥ полициязыныҥ јамылулары јўткўдилер. Городтыҥ военный начальниги парадный кийим кийген, офицерлерге курчаткан барып јатты. Чубашкан улустыҥ эҥ учында крест тудунган диакон ло колдорында кўйўп турган ўспекчиндерлў эки кижи болды.

Олорды чыгарарга эжиктиҥ көжöгöзин јаанада ачып ийдилер. Торко балдахинниҥ алдынаҥ Монтанелли јаркынду кўн чалып турган оромды, оромго јайып салган кебистерди, туралардыҥ маанылар илип салган стенелерин, јол јаар роза деп чечектер чачып турган ак кийимдў балдарды көрўп ийди. Ах, бу розалар! Олор кандый кызыл!

Процессия араай, аайлу-башту барып јатты. Монтанелли крестти тудунып, улусты баштап басты.

Ол алтарьдыҥ тепкиштериненҥ тўжеле, церквениҥ талортозына чыкты, органныҥ бийик кöдўриҥилў кожоҥы јиилеп турган хорлордыҥ алдыла басты, оноҥ кöдўрип салган кып-кызыл көжöгöниҥ алдыла оромго чыкты. Тышкары кўн көс кылбыгар јарык эмтир. Улустыҥ буттарына тепседип салган, чалдыгып, уужалып калган кызыл кан ошкош öҥдў розалар кебистерде јаттылар. Эжиктиҥ јанында бир минут кирези токтой тўштилер, кардиналдыҥ ўстўнде торко балдахинди јербойыныҥ јаҥдарыныҥ чыгартулу улустары туттылар. Оноҥ процессия ичкери чубады. Ол дезе агару эрјинелерлў ковчегти кезе тудуп апарып јатты. Оны эбире кожоҥчылардыҥ ўндери бирде бийик кöдўрилип, элбек јайылып, бирде араай јыҥырайт, кадила ары-бери јайканат, улустыҥ табыжы талайдыҥ толкузындый кўўлеп, кўзўреп јадат.

Эбире кан ла кан! Оныҥ алдында јайылган кебистер

кандый кызыл, јолдо јаткан розалар чачылып калган кан ошкош кызыл... килемкей кудайыбыс! Сениң бийлеген јериң, теңериң, эбире канга кызарып калды эмеш пе? Је анда сенин керегиң јок ошкош, улу күчтү кудай!

Ол ковчегтиң хрустальдаң эткен стенези өткүре көрди. Бу ковчегтиң алтын кееркемјизиниң ортозынаң кандый кызыл неме мениң ак кийимиме тамып туру? Көдүрип алган колдоң мындый тамып... тамып турган немени ол кайдаң көргөн? Түрменин чеденинин ичинде өлөң тепселип ле кызарып калган... чек кып-кызыл болуп калган... сүрекей көп кан төгүлген. Ол кан оның јаагынаң тамган, сый адып салган колынаң аккан, мыкынында шырказынаң чоройлоп адып ийген. Керек дезе, чачы да канга үлүштелип калган... ээ, үлүш чачы маңдайына түжүп калган... бу, байла, өлөр алдында тердең ле каннаң үлүштелген болор... коркушту кыйыннаң болгон болор.

Кожоңчылардың үни бийик, көдүриңилү јыңырады.

О, боо кижи канайып чыдажар! Кудайыс, теңериде ширеенгнең өлүмди, шыраны токунаалу көрүп отурадың. Бу ас па? Сеге база мактулу сөстөр керек болды ба? Улусты аргадаарга Христос кыйналган! Улусты килинчектең айрыырга Христостың каны төгүлген... Бу база ас па?

Ээ, оны кыйгырып кычыр! Ол анда уйуктап јаткан болбозын!

Сен чындап ла уйуктап јадың ба, мениң сүүген кайран уулым, сен эмди качанның качан да ойгонбозың ба? Байбак агаштың алдында карањуй оро качанның качанга ачылбас па, сени, көөркий уулчагым, ак јарыкка чыгарбас па?

Процессия соборго ойто келди.

Качан Монтанелли храмга кирип келерде, кожоң токтоп калган эмтир. Ол јергелей тизеленип отурган, үспекчиндерин бийик көдүрип алган монахтардың ла абыстардың ортозыла өткүре базып браатты.

Арткан-калган чыдамкайын јууп алала, ол бийик көдүриңилү мүргүүлди јүк арайдаң өткүрип, көп немелерди темиккени аайынча эдип турды. Албаты-калыкты алкап божойло, ол ширеениң јанына тизеленип, эки колыла јүзин бектеп ийди. Килинчектердең айрыларының списогын кычырган абыстың үни угулат. Оноң ол үн токтой берди.

Кардинал өрө туруп келеле, колын ичкери сунуп, табыштанбагар деп, темдек берди. Мүргүп божойло, чыгарга эжик јаар барып јаткан улус кайра бурылдылар.

Собордың ичинде кийимдердиң шылыраганы, «Оның преосвященствозы куучындаарга туру» — дежип, улустың шымырашканы шуулай берди...

Кардиналды эбире турган абыстар кайкажып, бойбойы јаар көрүштилер, ого јуук тургандары ичкери алтадылар, олордың бирүзи дезе шымыранып, сурады:

— Слердиң преосвященство албатыла куучындажарга туру ба?

Монтанелли унчукпай, оны колыла туура јайлатты. Абыстар шымыражып, тескерледилер. Мындый күнде куучын айдарын јаңдаган јаң да, јастыра баспас ээжи де јаратпай турган, је кардиналга берилген бийик јамыла јаан јаң мындый немени ого бойының күүниле эдерге арга берип турган. Ол, байла, албатыга сүрекей јаан учурлу солун јарлаарга турган: Римнең ийген јаңы реформаны эмезе агару ададаң келген бичикти.

Монтанелли ширеенің тепкижинең, бийиктең, јабыстагы кызыл өрттий чырайларды ајыктап турды. Олор ончозы ол јаар сонуркап көрүп турдылар. Монтанелли дезе ак кийимдү кыймык јок турды.

— Араай! — деп, процессияны башкарып турган улустар унчуктылар, мүргүп, күүлеп турган үндер, агаштар бажында шуулап турган салкын кенетийин токтой берген чилеп, шыңырт эдип токтой берди.

Ончо чырайлар ширеенің тепкижинде турган ак кийимдү кижи јаар бурылды, кичинек те табыш буспай турган тымыкта кардиналдың чокум, токунаалу үни угулды.

— Агару Иоанның евангелиезинде мынайда айдылган: «Кудай телекейди сүүген, ол улусты өлбөзин ле мөңкүлүк јүрүмдү болзын деп, акту бойының уулын берген».

Слер бүгүн слердиң коручыгардың, слерди аргадаарга, слердиң килинчектереер учун өлгөн, телекейдиң килинчегин бойына алынган кудайдың уулының эдиканының байрамына јуулдыгар. Слер байрамга бийик көдүрингилү келдигер, слер учун өлгөн коручыбыстың канынаң, эдинең амзап, кудайга быйан айдарга туругар. Бүгүн эртен тура бери келереерде, слердиң јүректереер сүүнчиле толо болгонын, слерди корыырга өлгөн кудайдың уулының шыразын сананганыгарды мен билерим.

Је уулын крестке кере тартарга берген ада-кудайдың шыразы керегинде слердиң кемигер сананды?

Бойының теңеридеги ширеезинең Голгофа јаар кӧрӱп отурган аданың кыйналганын слердиң кемигер эске алынды?

Слер бӱгӱн бийик кӧдӱриңилӱ процессияла барып јатканыгарды, килинчектеристең айрыларыс деп јӱректеригерде сӱӱнгилеп турганыгарды мен кӧргӧм. Је слерди аргадаары баалу эмес болгон бо, сананып кӧрӱгер деп, слерди сурап турум. Оның баазы улу. Оның баазы рубиндердиң де баазынаң артык, нениң учун дезе ол канның баазы.

Улус кӱӱлежип, оноң ойто токтой берди. Алтарьда турган абыстар, мойындарын чӧйгилеп, шымыраныжып турдылар.

Је кардинал куучынын ӱспей, куучындап турарда, ончозы унчугушпай бардылар.

— Оның учун бӱгӱн мен слерге айдып турум: мен бӱгӱн слердиң кӱӱнзегенеерди, слердиң санааркаштараарды, слердиң јаныгарда ойноп јӱрген балдараарды кӧрдим. Олорды кӧрӧлӧ, мениң ичим ачыды, нениң учун дезе олор ӧлӧр учурлу. Оноң мен кару уулымның кӧзине кӧрдим, анда канла тӧлӧгӧн тӧлӱ јӱрди.

Мен бойымның јолымла бардым, оны ӧлӱмге артырып салдым.

Килинчектең мынайда айрып јат. Ол слер учун ӧлгӧн, караңуй оны јудуп ийген; ол ӧлгӧн, ол эмди качан да тирилбес; ол ӧлгӧн, эмди менде уул јок. О, мениң уулчагым, мениң уулчагым!

Оның кӧксинең комудалду ачу кыйгы чыкты, ол кыйгыны јӱстер тоолу ӱндер јӧмӧшти. Бастыра духовенство туруп чыкты, диакондор кардиналдың јанына баскылап келеле, оның колынаң тударга ченештилер. Је ол колын ушта тартып, олордың кӧстӧри јар калјуурыган казыр аңның кӧрӱжиле кӧрди.

— Бу не? Тӧгӱлген кан ас па? Бойыгардың ӱлӱгерди сакыгар, бӧрӱлер! Ончогор тойороор, тойороор!

Олор тескерлегилеп, јаңыс јерге јуулгылап, уур тынгылап турдылар. Олордың чырайлары тостый кугара берди. Монтанелли ойто ло албаты јаар бурылды, кенетийин келген јоткон булгай-телгей соккон аш чылап, албаты толкуланып, кыймыража берди.

— Оны слер ӧлтӱргенеер! Слер ӧлтӱргенеер! Мен оны

слерге өлтүрерге бергем, нениң учун дезе слерди аргадаарга күүнзегем. Эмди слер меге меке сөстөрлө, кирлү мүргүштереерле келдеер, мыны көрөлө, уулымды өлтүрерге бербезем кайдат деп, санандым. Оныҥ ордына слер бойыгардыҥ кирлү, балыр, килинчектү јүрүмеерде јыдыган болзогор, јажын чакка каргадып салган болзогор, ол дезе тирү артып калган болзо, торт болор эди. Слердиҥ килинчектерлү сүнелереерди аргадаарга, мен андый баалу не төлөгөм?

Је орой, орой! Мениҥ кыйгымды ол укпай јат. Оныҥ сөөгиниҥ үстүне токулдададым, је ол ойгонбой јат. Кызыл канла будулган ээн чөлдө јаҥыскан турум, бу ээн јерде мен көзимниҥ одын, көксимниҥ канын көмүп салгам, эмди андый ок ээн теҥери јаар көрөдим. Ак јарыкта јүрер чыдалым јок. Мен слерге болуп, оны таштагам, јылып јүрер јыландар, слерге болуп таштагам!

Бу слердиҥ аргаданыжаар болор! Алыгар оны! Ыркыраныжып турган үүрлү ийттерге сөөк таштап бергени чилеп, мен оны слерге таштап бердим! Слердиҥ јыргалыгардыҥ баазын слер учун төлөп салдым. Анайдарда, барыгар, ичтеригер јарылганча јудугар, кижиниҥ эдин јийчилер, кижиниҥ канын ичеечилер, јыдыган-ириген немелер јийтен јыдымарлар. Көрүгер, ол ширеедеҥ изү, кызыл кан агып јат! Ол кан мениҥ уулымныҥ јүрегинеҥ агып јат! Ол кан слер учун төгүлген! Оны јадып јалагар, јүстеригерди оныла будып алыгар! Оныҥ эди-сөөгин челдегер, оны блаажып согушкар... меге дезе тийбегер! Оныҥ эди-каны слерге берилген. Оныҥ шырҡаларын, оныҥ канын көрүгер, оныҥ кыйынду јүрүми үзүлбеген, ол өлүп болбой курулып, толголып, кыйналып јат! Оны алыгар, јигер!

Ол агару эрјинелерлү айакты ала койоло, оны бийик көдүрип, пол јаар мергедеп ийди. Қачан ташка темир тийеле, шыҥырай берерде, бастыра духовенство ичкери чурап, он кижи сагыжы јокты бир уун кабыра тутты.

Јаҥыс ла мында байадаҥ бери тым турган албаты кыйгы-кышкыла, чыҥырыш-огурушла јана болды. Улус отургуштарды, скамейкаларды јыга табарып, бөктүлү эжиктерди токулдадып, көжөгөлөрди, гриляндаларды үзе тартып, эжиктеҥ бадыжып болбой, кыйгырыжып, огуружып чыктылар.

ЭПИЛОГ

— Джемма, слерге бир кижи јолугарга туру.

Мартини бу сӧстӧрди бойын тудунып, токунаалу айтты. Калганчы он кӱннинг туркунына олор бойлоры да сеспей, бой-бойыла шак мынайда куучындажар болдылар.

Олордың токунаалу эрмектери ле токунаалу кыймыктары олордың кунуккылап тургандарын көргӱзип турган сок јаңыс темдек болгон. Джемма эки јеңин шыманып алала, столдың јанында патрондорлу пакеттерди јаңыс јерге чого салып турды. Ол бу ишти таң эрте баштаган, эмди тал тӱш једип келерде, оның сӱрекей арыган-чылаганы јарт көрӱнип турды.

— Кандый кижи, Чезаре? Ого не керек?

— Мен билбезим, каруум. Ол меге неме айтпады. Ол јаңыс ла слерле таң алдынаң көстинг көскӧ куучындажарга турум деп айтты.

— Јакшы — деп, Джемма переднигин уштып, јеңин төмӧн тӱжӱрип, унчукты. — Канайдар база, ого јолукпаганча неме болбойтон эмтир. Ол јарт ла шпион болды ба?

— Не-не боло берзе, слер мени кыйгырып ийигер, кандый да болзо, мен коштойында кыпта болойын. Оноң јӱк ле айрылып алзагар, тургуза ла јадып, амырагар. Слер кере тӱжине бут бажында турдыгар.

— О, јок! Мен ижимди ӱспезим.

Ол тепкишти төмӧн араай тӱжӱп браатты. Мартини оны ээчий тӱшти.

Калганчы он кӱннинг туркунына Джемма бош ло ка-

рый берген. Эмди ол бойыныҥ чын јажынаҥ он јашка јаан көрүнип турды. Эмештеҥ оноҥ-мынаҥ буурайып јүрген чачы чек ле буурайа берди. Эмди ол көп сабазында өрө көрбөй, төмөн көрүп јүрер болды. Је качан ол өрө көргөндө, оныҥ коркушту көрүжинеҥ Мартининиҥ эди-каны сооп турат.

Айылчылар отуратан кичинек кыптыҥ тал ортозында шайрак сынду кижи сирейип калган, кыймык јок турды. Оныҥ јаан сынынаҥ. Джемма кирип келерде, ол јаар коркыганду көргөн көстөринеҥ бу кижи швейцарский гвардияныҥ[1] рядовойы болгонын Джемма танып ийди. Ол крестьянский чамчалу эмтир. Чамча өскө кижиниҥ јардынаҥ суурылган ошкош. Оны эмди тудуп алар деп коркып турган чылап, ол ары-бери алыраҥдап ајыктанып турды.

— Слер немец тилле куучындап билеригер бе? — деп, ол цюрихский тилле сурады.

— Бир эмеш. Слерди меге јолугарга туру деп айткандар.

— Синьора Болла слер бе? Мен слерге письмо экелдим.

— Письмо? — Джемма бастыра бойы тыркырап, столго тайанды.

— Мен анда турган гарнизонныҥ рядовойы — деп, ол колыла шибее турган төҥ јаар уулады. — Письмоны өткөн неделеде кыйнадып өлтүрткен кижи өлөрдөҥ озо берген. Ол оны өлөрдөҥ озо калганчы түнде бичиген. Письмоны слердиҥ колоорго берер болуп, мен ого сөзим бергем.

Джемма бажын бөкөйтти. Учы-учында ол бичиген турбай!..

— Кыйнадып өлтүрткен кижи письмоны слерденҥ өскө кемге де бербе деп сураган, оныҥ учун мен оны бойымла кожо узак алып јүрдим — деп, ол оноҥ ары айтты. — Мениҥ эрте келер аргам јок болгон, мени кетеп, кийинимнеҥ ары көргүлеп тургандар. Бери келерге мен мындый кийим кийип алдым.

Ол койынын кодоро берди. Сүрекей изү күндер болгон, оныҥ учун оныҥ койынынаҥ чыгарып келген чаазын

---

[1] Швейцарский гвардия — папаныҥ башкарузыныҥ јалдап алган черүлери.

уужалып, кирленип, терге ӧдӱп калган эмтир. Бир кезек ӧйгӧ ол эп-јоксынып, эки будын элий-селий базып турды. Оног јиткезип тырмады.

— Слер кемге де айтпазаар ба?—деп, ол Джемманы серем јилӱ ајыктап, јалтанып сурады. — Бери келгеним учун јӱрӱмимди де јылыйтарымнаг маат јок.

— Мен кемге де айтпазым. Чӱрче ле сакыгар.

Ол чыгарга јадарда, Джемма оны токтодып ийеле, бойыныг акча кабын кодоро берди. Ол сӱрекей ӧӧркӧп, тескерледи.

— Слердиг акчагар мге керек јок — деп, ол кезе-база айтты. — Мен мыны ого болуп эткем; оныг сурагын бӱдӱргем. Мен ого мынаг да кӧпти эдер эдим. Ол меге сӱрекей кару болгон, кудай сӱнезин чеберлегей.

Оныг ӱни бир эмеш тыркырай берерде. Джемма ол јаар кӧрди. Ол кирлӱ јеңиле кӧзин араай арлап турды.

— Бис оны адар учурлу болгоныс — деп, ол араай айтты. — Мениг нӧкӧрлӧрим ле мен бойым... Солдатка јаандардыг јакарузын угарга келижип јат. Бис јастыра атканыс... Ол бисти электеп каткырган. Бисти адып билбес отряд деп айткан. Экинчи катап адарга керек болгон... Ол меге сӱрекей кару болгон...

Комнатада тып-тымык боло берди. Ол тӱп-тӱс туруп, честь берип ийеле, чыга берди.

Бир канча минуттардыг туркунына колында чаазынды салбай, Джемма кыймык јок турды. Оног ачык кӧзнӧккӧ отурып алала, письмоны кычырып баштады.

Письмоны тегин карандашла кадай-кадай бичиген эмтир, оныг бир кезек јерлерин кычырарга сӱрекей кӱч болды. Је баштапкы эки сӧс сӱрекей јарт бичилиптир. Олорды англииский тилле бичиген эмтир.

«Кару Джим» деп сӧстӧр турды.

Кенетийин буквалар былјалып, кӧстиг алдына боро туман тартыла берди. Оны ол ойто ло јылыйтып салган! Ойто ло јылыйтып салган! Оныг кичинек кызычак тужундагы адын адап бичип салган сӧстӧрди кычырып ийеле, кандый коркушту кайра бурылбас јылыйту болуп калганын ол јарт сезип, ачу-коронго бастыртып, эки колы бош салактай берди. Оны базып јаткан уур јер Джемманыг јӱрегин базырып ийгендий билдирди.

Оног ол письмоны ойто ло кычырып баштады:

«Эртен эртен тура таң јарып келзе, мени адып саларлар, је мен бойым керегинде слерге ончозын айдар болуп

сөзим бергем, эмди мен бу молјуумды бүдүрип турум. Бис экүниң ортобыста узун эрмек-куучын керек јок ине. Бис кичү балдар да тужубыста, бой-бойыбысты сөс јогынаң билижип јүретен јогыс па?

Анайдарда, менин каруум, качан бир тушта мени сокконоор учун тегин јерге эт-јүрегеерди эреп-толгоп, кыйналып јадыгар. Бу меге сүрекей уур согулта болгон. Је бу согултаны ээчий мен андый ок согулталарды јүрүмимде көп көргөм, андый да болзо, мен ончо уурларды јеңгип чыккам. Бир кезек учуралдарда согултага удура согулта да бергем. Эмди мында, түрмеде, мен, бистиң кичү тушта кычырган бичиктеги балык чылап, — ол бичиктиң адын ундып салдым, — «тирү јүрүм, куйругымла согодым». Ол чылап калганчы катап куйругымла согодым... А эртен эртен тура — спектакль божоор. Биске јетирген јакшылары учун, кудайларга быйаныс айдалы. Бу көп эмес болзо, је бир эмеш бар ла. Бу да учун бис быйанду болор учурлу.

А эртенги эртен тураны сананып, мен чек токунаалу ла ырысту болгонымды, салымымнаң артык сураар немем јок деп сананганымды слер экү, слер ле Мартини, билзин деп күүнзеп турум. Мыны Мартинииге айдыгар, бу менин ого айдатан калганчы сөзим болор. Ол јакшынак нөкөр, јалакай, керсү кижи... Ол мыны оңдоор учурлу. Олор албатының јилбүзин јаба базып, јажытту кыйынла улусты кыйнап, кыйынду өлтүрүштер баштап, мынила бисти там тыңыдып, бойлорына оро казып јадылар деп, мен ажындыра айдып турум, каруум. Слерлер, тирү арткан улустар, бой-бойыгар учун бек туружар болзогор, өштүлерге эрчимдү согулта эдер болзогор, улу керектер эдеригер деп, мен бүдүп турум. А мен эртен байрамга јанып брааткан уулчактый јүрегим сүүнип, өлүмге бардым. Мен бойымның эдетен үлүүмди эдип салгам, бу үлүүмди мен ак-чек бүдүргенимди мени адар эдип јаргылаганы керелеп јат. Олор менең коркып јадылар, оныңучүн өлтүрип јадылар. А кижи мынаң артык нени күүнзеер?

Је мен база нени-нени күүнзеп јадым. Өлүмге барып јаткан кижиниң бир эмеш чөрчөктөп тө нйер јаңы бар эмес пе? Мен слерле нениң учун кату болгонымды, азыйдагы өөн-бөкөнди ундып болбогонымды эмди слерге јартап берерге турум.

Мен нениң учун мыны айдып турганымды слер бай-

ла, бойоор до оңдоп турган болбойыгар. Меге бу сөстөрди бичиирге сүрекей јакшы. Джемма, мен слерди кызычак тужугарда сүүгем. Ол туштa слер күжүлдиң куйругы ошкош чычак тулуңгду, таалыйма платьелү болгоныгар. Мен эмди де слерди сүүп јадым. Мен слердиң колыгардаң окшогоным, слер мени «мынайда качанныг качан да кылынбай јүрүгер» — деп, јайнап сураганыгар, ол јакшынак күн санаагарга кирет пе? Бу сүрекей коомой кылык болгон, мен билерим, је слер мениң јаманымды таштаар болбойыгар. А эмди дезе чаазынга слердиң адыгарды бичийле, оны окшоп јадым. Анайдарда, мен слерди эки катап окшогон турум, экүлезин слерден јöп јогынаң. Божогоны ла бу. Јакшы болзын, мениң каруум!»

Письмого кол салбайтыр, је оныг учында олор оок балдар тужунда кожо үренген үлгер бичип салган эмтир:

«Мен ырысту көбөлөк,
јүрерим бе, өлөрим бе...»

Јарым час өткөн соңында комнатага Мартини кирип келди. Көп јылдардыг туркунына ол ого санаа-күүни јеткени керегинде айтпай јүрген, је эмди оныг ачу-коронын, шыразын көрүп ийеле, чыдажып болбой, оны кабыра кучактап, тудунып алган јар бичикти ычкынып ийди.

— Джемма! Не болды? Кудайдың учун! Ыйлабагар! Слер качан да ыйлабайтан јогоор бо? Джемма! Джемма, каруум, сүүгеним!

— Алдырбас, Чезаре. Мен бир туштa слерге ончозын куучындап берерим... Мен эмди куучындап болбозым.

Көстиң јажы ödүп калган письмоны ол карманы јаар мендей-шиндей сугуп ийеле, өрö туруп, бойыныг чырайын јажырарга көзнöктöң бажын чыгарды. Мартини эрдин тиштенди. Ончо јылдардыг туркунына ол унчукпай јүрген, эмди баштапкы ла катап, уулчак чылап, айдынып ийди, Джемма дезе мыны ајаруга да албады.

— Бу не? Церквениг шанғы күүлеп туру ба? — деп, Джемма бир эмеш унчукпай турала, ол јаар кайа көрди. Ол токунап, бойын колго тудунып ийген эмтир. — Байла, кем-кем өлгöн болбой кайтсын.

— Мен слерге ол керегинде айдарга келдим — деп, Мартини унчукты.

Ол полдо јаткан јарлы алала, Джеммага берди. Оны јаан буквалары кепке базала, эбире кара чийүле чеден-

деп салган эмтир. «Бистиҥ сүүген епископ, оныҥ преосвященствозы кардинал монсиньор Лоренцо Монтанелли јүреги јарылганынаҥ улам Равеннада кенетийин јада калды.»

Джемма Мартини јаар көрди, оныҥ јетире айтпаган шүүлтезине каруу берип, Мартини колын јайды:

—Слер нени сананып туругар, Джемма? Јүрек јарылганы немени коомой јартап туру ба? Бу өскө дө јартамалдардаҥ уйан эмес ине.

БАЖАЛЫКТАР

1-кы бөлүк

Баштапкы бажалык 5
Экинчи бажалык 14
Үчинчи бажалык 23
Төртинчи бажалык 31
Бежинчи бажалык 41
Алтынчы бажалык 48
Жетинчи бажалык 62

2-чи бөлүк

Баштапкы бажалык 79
Экинчи бажалык 92
Үчинчи бажалык 106
Төртинчи бажалык 117
Бежинчи бажалык 126
Алтынчы бажалык 137
Жетинчи бажалык 146
Сегизинчи бажалык 154
Тогузынчы бажалык 171
Онынчы бажалык 185
Он биринчи бажалык 195

3-чи бөлүк

Баштапкы бажалык 217
Экинчи бажалык 231
Үчинчи бажалык 242
Төртинчи бажалык 253
Бежинчи бажалык 266
Алтынчы бажалык 274
Жетинчи бажалык 293
Сегизинчи бажалык 302
Эпилог 311

Этель Лилиан Войнич

ОВОД

На алтайском языке

Редактор *З. С. Суразакова*
Художественный редактор *А. М. Кузнецов*
Технический редактор *М. И. Техтиеков*
Корректоры
Ф. Ф. Пустогачева и *А. И. Тодошев*

* * *

Сдано в набор 6/VIII 1960 г. Подписано к печати 14/XI 1960 г. Формат 84 x 108¹/₃₂. Физ. п. л. 9,94 Усл. п. л. 16,3. Уч.-изд. л. 16,51. Тираж 1000 экз. Заказ № 1897. Цена без переплета 5 руб. Переплет 1 р. 50 к., 1/I 1961 г. цена 65 коп.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство, типография № 15 г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 29.

Баазы 6 салк. 50 акча
1961 j. 1. 1. — 65 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК 1960